

Část II
**OD JEDNÉ VÁLKY
K DRUHÉ**

i nejméně tři rozsáhlé občanské války (v Rusku, Finsku a Španělsku). Pro Brity válka skončila v listopadu roku 1918 a začala znovu v září 1939, ale v Rusku, Polsku, Německu, Maďarsku, Rumunsku a Španělsku se válčilo po velkou část tohoto období. Ve střední Evropě boje I. světové války mírem neskončily. Stejně tak rok 1939 nutně neoznačuje počátek světové války. Pro Španěly to byl rok, kdy válka skončila, a pro Čechy prostě znamenal poslední fázi Hitlerovy nekrvavé okupace jejich vlasti, proti níž Evropa nevystoupila. Rusové si pamatují válku let 1941 až 1945, francouzští konzervativci si pamatují válku let 1939 až 1940.

Náš pohled na meziválečnou Evropu zastíňují události, jimiž toto období skončilo. Více než polovina Evropanů, kteří zemřeli násilnou smrtí, zahynula mezi roky 1941 až 1945. Do očí bijící je zejména apokalyptická konfrontace mezi Německem a Sovětským svazem a nacistický pokus o vyhlazení evropských Židů. Není divu, že se historici soustřeďují na příčiny obou událostí, což znamená silný důraz na fašismus i komunismus a zvláště na moc Hitlera i Stalina. O dvacátých a třicátých letech se často mluví jako o „evropské občanské válce“, jako kdyby jedna forma konfliktu zastínila všechny ostatní rozpory.

Zajímavou okolností meziválečného období je však řada důvodů, které Evropané nacházeli pro vzájemnou nenávist. Vezměme například kariéru maďarského historika Françoise Fejtö. Už to, že byl Maďar, stačilo, aby si vysloužil nechutí řady zemí střední Evropy, které před rokem 1914 trpěly pod maďarským jhem, zatímco skutečnost, že Fejtö pracoval na smíření s Čechy, mu naopak vysloužila nepřátelství maďarských nacionalistů. Jeho krátký flirt s komunismem ho stál jeden rok v horthyovském vězení a jeho následné vystoupení ze strany mu zase vysloužilo nenávist komunistů po celé Evropě, jež mu ničila život až do roku 1956. Jeho židovský původ zapříčinil, že nemohl studovat na nejlepších vysokých školách v Budapešti, ale jeho formální zřeknutí se náboženské víry, které nikdy nepodepsal, mu vysloužilo pohrdání vrchního rabína. Fejtö měl štěstí. Vynucený odchod z rodné země ho zachránil před osudem většiny maďarských Židů, kteří byli tak jako jeho otec i bratři vyhlazeni nacisty. Skutečnost, že nikdy nehledal útočiště v Moskvě, ho zachránila před osudem Bély Kuna a mnoha dalších maďarských komunistů, kteří zahynuli za stalinských čistek na konci třicátých let. Skutečnost, že měl v pořádku papíry, ho uchránila od osudu jeho krajana Arthura Koestlera, kterého uvěznilo Francouzi.¹

Dokonce i ti Evropané, kteří tvrdí, že jejich světdíl rozdělil jediný konflikt, se nemohou shodnout na povaze tohoto konfliktu. Komunisté zpočátku zlehčovali význam národnostních rozdílů a trvali na významu jediného rozdělení na proletariát a buržoazii, ale později z této platformy ustoupili a trvali na nutnosti semknutí hnutí široké lidové fronty proti fašismu, což usnadňoval

důraz, jaký kladli na specifické národnostní tradice. Konzervativci popírali existenci třídních rozdílů a prosazovali rozdíly národnostní. Italští fašisté hovořili o sexuálních a generačních rozdílech, jež rozdělují „pravé muže“ od starých lidí a žen, i když ve skutečnosti měli na mysli konflikty, v nichž stavěli jedno mladé muže proti druhým. Němečtí nacisté pak považovali za nejdůležitější rasové rozdělení.

Proč byly spory, které Evropu rozdělovaly, tak prudké? Jedno vysvětlení spočívá v bojích I. světové války. Po uzavření příměří válka sama o sobě nemusela nutně vést ke konfliktu – zdálo se, že vojáci Británie, Francie a do velké míry i Německa se vrátili domů, aby se z nich po roce 1918 stali mírumilovní občané – ale většinou zemí se válka převalila, zasáhla civilní obyvatelstvo a způsobila sociální a hospodářské zmatky, které přetrvávaly dlouho po demobilizaci. Často to nebyli váleční veteráni, ale jejich mladší spoluobčané, jejichž dospívání válka silně narušila. Z nich se pak stali nejhorlivější účastníci konfliktů dvacátých a třicátých let.

Pařížské mírové uspořádání, které válku formálně ukončilo, věci často ještě zhoršilo. Versailleská dohoda mezi Německem a vítěznými spojenci byla, jak podotkl historik Jacques Bainville, přes svoji tvrdost příliš shovívavá. Reparace a články o „válečné vině“ zjitřily hořkost Německa, aniž by dostatečně razantně zabránily Němcům přemýšlet o vojenské odvetě. Nejvážnějším problémem však nebyl vztah Německa s mocnostmi na západě, ale vzájemné vztahy všech sil střední a východní Evropy. Německo nikdy nepřijalo východní hranice a smlouvy, které definovaly porážku Maďarska, Bulharska a Rakouska (Trianon, Neuilly, St. Germain), byly odmítány od samotného počátku. Pojem „sebeurčení“ Woodrowa Wilsona vytvořil nové typy konfliktů a Maďaři a Němci, kteří se ocitli mimo hranice svého státu (určeného politicky i legálně), často vzhlíželi ke svému národu (určenému kulturně a jazykově) či své rase (určené biologicky). Židé, kteří byli v Evropě největší etnickou skupinou, jež zůstala bez vlastního státu, měli nezavidlivé postavení. Mírové uspořádání nečinilo jejich vyhlazení nevyhnutelným, avšak bylo pravděpodobné, že jim nastanou obtížné časy. Habsburské mocnářství, které Židy tolerovalo, bylo rozbito, a Rumunsko, nejvíce antisemitská země v Evropě, získalo největší území. Nové státy vznikly v oblastech, jež rozhodně nesluly toleranci (Keynes vtípkově, že jediným životaschopným průmyslovým odvětvím v Polsku je „hon na Židy“).

Mezinárodní spory vyvolané pařížským mírovým urovnáním krmily a přikrmovaly konflikty mezi zeměmi. Když bulharští nacionalisté zajali roku 1923 rolnického vůdce Stambolijského, první, co udělali, bylo, že mu odsekli ruku, jíž podepsal smlouvu z Neuilly.

Politické konflikty zhoršovala také ekonomika. Mnohé zprávy z tohoto období píší o krachu wallstreetské burzy v listopadu 1929, jenž je brán jako

počátek hospodářské krize oddělující bezstarostnost dvacátých let od střízlivějších nálad a politického extremismu let třicátých. Francouzský spisovatel Robert Brasillach mluvil o posunu z období „*après guerre*“ k období „*avant guerre*“, jež způsobilo dopad krize na Francii. Zavíraly se noční kluby, taneční mistři přestali vyučovat charleston a pustili se do valčíků.³

Toto dělení je však umělé. Hospodářská krize nezačala krachem newyorské burzy, ale propadem zemědělských cen ve dvacátých letech. Státy východní Evropy, které byly na zemědělství silně závislé, se ocitly v zoufalé situaci již před rokem 1929. A přestože britské a francouzské střední třídy hodně mluvily o „krizi“ po roce 1929, řada z nich se v tomto období těšila blahobytnému životu. Klesající ceny byly pro lidi se stálými příjmy vítané; Brasillach sám měl prospěch z toho, že nájmy v Latinské čtvrti klesly.

Důležitější než dílčí problémy vyvolané pádem newyorské burzy byly obecné problémy zapříčiněné hospodářským dědictvím samotné války: chaotické veřejné finance a nadměrná výroba základního zboží. Ve dvacátých a třicátých letech, daleko více než kdykoli jindy ve dvacátém století, se hospodářství stalo „hrou kdo s koho“. Jelikož zdroje byly omezené, jedna skupina mohla zvýšit svůj blahobyt pouze na úkor jiné. Italští rolníci, kteří by kdysi hledali štěstí v Americe, obsazovali roku 1919 půdu. Maďarští inženýři se snažili posílit svůj přístup k omezeným profesním příležitostem tím, že ze vzdělávacího systému vyloučili Židy. Britští majitelé dolů snižovali mzdy. Nacistické válečné hospodářství bylo založeno na institucionalizovaném plnění.

Přes četné násilnické konflikty by však v určitých ohledech bylo zavádějící chápat „meziválečné“ období pouze jako politické střety. Některé důležité rozpory přesahují běžné politické hranice. Zápal pro komunismus i fašismus vycházel ve dvacátých letech v mnohém z mladistvého rebelantství. Podobně i ve třicátých letech projevil stalinismus i nacismus podobné názory na rodinu a sexuální morálku, jež se odrážely v potlačování potratů a homosexuality.

V některých zemích mnoho lidí zřejmě nevnímalo atmosféru politické krize, která nyní straší v historických publikacích. Pro řadu obyvatel Británie, Francie či Švédska byl konec třicátých let dobrými roky a ani II. světová válka vždy nenarušila jejich „normálnost“. Znepokojivě velký počet francouzských autobiografií s nostalgii vzpomíná na dětství v nacisty okupované Francii.⁴ Mnozí intelektuálové odmítali mít cokoli společného s velkým bojem mezi fašismem a jeho odpůrci; filozofka Simone Weilová zemřela na hladovku, již chtěla demonstrovat svou solidaritu s trpícími lidmi okupované Francie, ale její bratr André prohlásil, že studium čisté matematiky je mnohem důležitější než válka, dezertoval z francouzské armády a dalších pět let strávil na univerzitě v Princetonu na fakultě moderních studií.

V Německu, Rusku a východní Evropě bylo pro většinu lidí obtížné velká politická dramata ignorovat. V mnoha ohledech bylo největší novinkou doby

to, že „veřejný“ život zasahoval do „soukromých“ záležitostí. Cara Mikuláše II. daleko více ohromila možnost, že by mu nemuseli dovolit vychovávat vlastní děti, než zrušení ruské monarchie.⁵ Avšak ani v těch nejrepresivnějších režimech v dobách největších nepokojů nevěřili všichni, že politika ovládá jejich životy. Anita Grossmannová cítuje prohlášení jedné Berlínanky, kterou roku 1945 znásilnil ruský voják: „Do té doby jsem žila šťastně s manželem a dětmi.“ Velmi překvapivý – a z hlediska Grossmannové hluboce šokující – aspekt tohoto svědectví naznačuje, že roky před květnem 1945 – doba Osvětimi a Stalingradu – mohly být považovány za šťastné a normální.⁶

1] Dědictví I. světové války

„Ve škole Elsie Bennetové se bohoslužba k Děkuvzdání konala na Den příměří. Když hráli národní hymnu, Elsie odmítla vstát. Ředitel se zeptal proč. „Rodiče všech kluků i holčiček se teď vrátí domů; ale její tatínek se už nikdy nevrátí.“ Dostala výprask za neposlušnost.¹“

Ve velké části východní a střední Evropy se o „dědictví války“ příliš nemluvalo, buď proto, že toto dědictví bylo spjato se samotnou existencí země (jako v Polsku, Československu nebo Jugoslávii), nebo proto, že poválečné období bylo daleko násilnější než samotná válka (jako v Rusku). O válce se debatovalo v Německu a Itálii a zvláště ve Francii a Británii, která kupodivu trpěla přímými následky války nejméně. Ale i v západní Evropě se dědictví války od jedné země k druhé dramaticky lišilo.

Pro Británii a Francii byla válka spořádaná a pod kontrolou – boje se týkaly jen malé oblasti a utrpení jen určité části obyvatelstva. Po roce 1919 posílila vzpomínková slavnost zřetelný rozdíl mezi válkou a mírem a mezi vojákem a civilistou. Vojáci, kteří padli na západní frontě, byli uloženi na pečlivě ošetřované hřbitovy; na jiných frontách se v té době však ještě válela mrtvá těla na bojištích. Pro tryznu byl vybrán určitý den, 11. listopad, a vyznačovala se jednoduchým ceremoniálem, jehož nejzajímavější částí byly dvě minuty ticha.

Způsob, jakým si Británie, Francie a Německo připomínaly I. světovou válku, přispěl k mýtu, že ničivé důsledky války se omezovaly výlučně na západní frontu – však také nejslavnějším zachycením I. světové války byl román *Na západní frontě klid* Ericha Marii Remarqua, který vyšel roku 1929. Zájem Britů o místa bojů se soustřeďoval převážně na Belgii a severní Francii, a to nejen proto, že tam padlo tolik britských vojáků, ale také proto, že šlo o místa snadněji dosažitelná než Gallipoli, Palestina nebo Itálie. Francouzské vzpomínky se ještě silněji zaměřovaly na Verdun, kde se obrovská kostnice, otevřená roku 1932, stala deponií národní mytologie stejně jako pozůstatků zabitých vojáků. Verdun byl dokonce vybrán za místo vysoce symbolické schůzky Françoise Mitterranda a Helmuta Kohla roku 1984.

Řád a lad poněkud černějšího druhu charakterizoval i způsob, jakým západoevropské vlády zacházely s oběťmi války, neboť technokratická odbornost byla použita i k organizování životů těch, kdo přežili. Odborníci zvažovali možnosti různých druhů náhradních končetin. Doktoři v Británii objevili,

že ve vlažné vodní lázni dokážou udržet při životě vojína Samuela Rolfa, který po útoku yperitem ztratil většinu kůže – Rolf zemřel až v lednu 1925.

Rozsáhlá úřednická mašinérie přeměňovala vdovy, sirotky a invalidy ve statistiky. Britská vláda platila 3 miliony válečných penzí a William Beveridge si stěžoval, že „ministerstvo penzijního zabezpečení je v podstatě ministerstvem válečných penzí.“² V Německu bylo roku 1920 45 000 lidí zaměstnáno v procesu vyřizování žádostí o penze a v květnu 1928 proplácela německá vláda důchody 761 294 invalidům, 359 560 vdovám, 731 781 dětem, které přišly o otce, 56 294 sirotkům a 147 230 rodičům, kteří přišli o syny – celkové náklady spotřebovaly téměř pětinu všech výdajů ústřední vlády.³ Břemeno důchodů bylo zvláště tíživé ve Francii, neboť všeobecná státní válečná penze tam byla zavedena právě v době, než začaly být počátkem třicátých let pocíťovány následky hospodářské krize, takže vpředvečer II. světové války tvořily penze a splátky dluhů z I. války polovinu francouzských vládních výdajů. Ve Francii penze souvisely s určitým sociálním a politickým systémem. Zajišťovaly převod zdrojů z průmyslového sektoru, kde se vybíralo nejvíce daní, do zemědělství, v němž byl neproporční podíl veteránů. Obrana válečné penze se stala klíčovou politickou otázkou. Veteráni nesnášeli Pierra Lavala, který roku 1935 penze snížil; naopak François Mitterrand, který se narodil během bitvy o Verdun, se chlubil, že jako ministr *anciens combattants* válečné penze vždy zvyšoval. Je významné, že jedním z prvních kroků Charlese de Gaulla k modernizaci Francie po jeho návratu k moci roku 1958 bylo zrušení všeobecné válečné penze.

Ti, kdo přežili, měli někdy problémy se začleněním do poválečné společnosti. Některým z nich válka poskytla příležitost k dočasné sociální mobilitě. Povyšování v armádě bylo pomalé – důstojníci trávili léta nudnými činnostmi v kasárnách, kde čekali, až na ně přijde řada – to však změnilo vysoké ztráty, zvětšení armád a potřeba schopných mužů. Nyní se však muži, kteří veleli a měli respekt, museli přizpůsobit životu jako nižší civilní či dokonce nekvalifikovaní zaměstnanci. Povyšování ve vojsku bylo často udělováno za „funkci“ či dočasně a když přišel mír, bylo zrušeno: Basil Liddell Hart tvrdí, že jeden z jeho kolegů byl po příměří zbaven funkce výkonného brigádního generála a jmenován plukovníkem.⁴ Ještě horší to bylo pro muže, kteří byli povýšeni z vojnínů nebo kteří pocházeli z tříd, jež by za normálních okolností nebyly zdrojem „důstojnického“ materiálu. Tito muži byli nyní vrženi zpět do civilního života s přísným varováním, aby ze sebe nedělali víc, než jsou. Zhruba polovina britských důstojníků jmenovaných během I. světové války, nepocházela ani z tradiční důstojnické třídy, ani ze střední vrstvy; řada z nich byla nižšími úředníky. Postavení těchto mužů bylo nejisté již před válkou a nezdědka docházelo ke konfliktům mezi jejich touhou po uznání a jejich majetkem či možnostmi postupu. Teď však skutečnost, že ctižádostivý úředník

PENZE

„Válečný válečník“

mohl zastávat důstojnickou funkci, ještě více zjiřtila jeho nespokojenost.⁵ V Německu vytvořilo po válce 10 000 mužů, kteří byli dočasně povýšeni z vojínů na důstojníky, svou vlastní organizaci.⁶ Zatrplost těch, kterým bylo, jak se domnívali, ublíženo, trvala dlouho. Joseph Armand, velitel milice, který potlačoval francouzské hnutí odporu roku 1943 a 1945, nikdy nezapomněl na to, že ho roku 1918 nepovažovali za vhodného pro stálou důstojnickou službu.

Z války se vynořili političtí vůdci, přičemž vyšší důstojníci se často stávali terčem zájmu konzervativců. Do této kategorie spadal Józef Piłsudski, který se stal polským diktátorem, stejně jako Philippe Pétain ve Francii, Paul von Hindenburg (jenž se stal německým prezidentem) a Erich von Ludendorff (který pomáhal Hitlerovi iscenovat pivní puč roku 1923).

Nižší důstojníci – včetně Hitlera, Mussoliniho, Degrelle, Déata a Mosleyho – často zaujímali radikálnější postoje a obrátili se k fašismu, ale z frontových linií I. světové války se vynořili i demokratičtí politici. Ve Velké Británii byli původně nižšími důstojníky Clement Attlee (premiér v letech 1945 až 1951), Anthony Eden (premiér 1955–1957) a Harold Macmillan (premiér v letech 1957–1963).

Všichni tito muži se snažili zdůvodnit své pozdější postavení tím, že se oháněli válečnou generací a hodnotami, které údajně vycházely ze solidarity zákopů. Taková rétorika někdy naznačovala, že I. světová válka je jedinou válečnou zkušeností, která může sjednotit všechny bývalé vojáky. Dokonce zaznělo, že společné zkušenosti zemi spojují; došlo k pokusům ustanovit mezinárodní asociaci propuštěných vojáků. Takové pokusy přicházely především z pacifistické levice, ale později smířlivá či defetistická pravice navrhla, že by francouzští veteráni mohli navázat privilegované vztahy s veterány, kteří vládli nacistickému Německu. Ve skutečnosti se frontové zkušenosti nestaly jediným zdrojem politického myšlení a těsně po válce se různé veteránské skupiny často dostaly do sporů. V Itálii Mussoliniho fašisté útočili na levicové skupiny veteránů, které byly vytvořeny zvláště pro boj s fašismem.

Politický dopad I. světové války závisel částečně na tom, jak se vzpomínky na ni prolínaly s dalšími okolnostmi. V Británii byly odkazy na válku patricijskou záležitostí, což bylo částečně z důvodů vědomé snahy o kontrolu situace. Zpráva válečnému kabinetu z října 1918 přinesla varování: „U extremistů lze pozorovat rozhodné pokusy převzít Federaci propuštěných vojáků a je třeba velmi pozorně sledovat požadavky na lepší odchodné, neboť získají-li podporu vojáků a jejich manželek, bude z nich velmi početná a nebezpečná organizace.“⁷ Nejvýznamnější organizací veteránů se stala Britská legie vytvořená roku 1921. Jejím prezidentem byl polní maršál lord Haig a patronem princ Waleský. Legie se do konfliktů nezapletla.

Politické využívání válečných důsledků v Británii ovlivňovalo též danou kulturu militaristického patriotismu. Šlo o zemi, v níž nebyla tradice vojenských

odvodů, ale v níž existoval silný třídní systém v samotné armádě. Soukromé školy, univerzity a aristokratické rodiny zachovávaly kult padlých. Například Edward Horner pocházel z rodiny statkářů, byl švagrem Raymonda Asquitha (dalšího vynikajícího člena „ztracené generace“), získal vzdělání na soukromé škole v Etonu a na koleji Christ Church, stal se právníkem a zahynul ve službě v elegantním regimentu kavalerie. Po válce byly využity všechny zdroje, jimiž jeho společenská třída disponovala, aby jeho jméno zůstalo zachováno: jeho matka připravila pamětní spis (úvod napsal lord Birkenhead),⁸ Edwin Lutyens pro něj navrhl náhrobek do kostela jeho farnosti a sochař Alfred Munnings vytvořil na podstavec jeho pomníku sochu důstojníka na koni.

Když Angličané mluvili o „ztracené generaci“ skvělých vůdců padlých ve Flandrech, mysleli na „syny anglikánské toryovské vládnoucí třídy“.⁹ Spisovatelé – dokonce nebo snad zvláště ti, kteří se považovali za rebely proti konvenčnímu militaristickému patriotismu – měli svůj podíl na představě války důstojníků. Rupert Brooke, Siegfried Sassoon, Wilfred Owen, Robert Graves a Guy Chapman byli všichni nižšími důstojníky. >

Kariéry jednotlivců ukazují, jak anglické vyšší třídy I. světové války využily. Harold Macmillan, který byl zraněn na Sommě, své válečné zkušenosti později, zejména za svého dlouhého důchodu hodně zúročil. Dokonce připomněl vládě Margaret Thatcherové, že stávkující yorkshireští horníci jsou muži, kteří „porazili císaře Viléma“. Macmillanovo podání I. světové války však mělo hodně společného s britskou politikou 80. let, stejně jako s okolnostmi západní fronty roku 1916. Tím, že připomínal válku, Macmillan zdůrazňoval, že se liší od mladých kariéristů, kteří ho zastoupili ve vedení konzervativní strany; umožnilo mu to prezentovat kontrast mezi těmito lidmi a sebou jako patricijskou postavou obdařenou časem proěřenými hodnotami, kdežto ve skutečnosti byl spíše neurotik středního věku.

Oswald Mosley, stejně jako Macmillan, sloužil jako nižší důstojník. I on popisoval válku, jako kdyby mu otevřela oči, pokud jde o společenské podmínky dělnické třídy, a začal být nespokojený s běžnou politikou a zejména s neúspěšnou snahou zvládnout nezaměstnanost ve 30. letech. Zatímco Macmillan se stal významným státníkem konzervativní strany, Mosley založil britskou unii fašistů. Nikdy nepropásl příležitost mluvit o válce či srovnávat hrdinství své generace se zbabělostí jejich následovníků,¹⁰ což vše odpovídalo jeho představě dynamického, odvážného vůdce fašistů. Ve skutečnosti Mosley moc bojů za I. světové války nezažil; jediné zranění si způsobil sám, když měl nehodu se svým letadlem, zatímco se předváděl své matce. Špatně vycházel se svým synem, koktavým intelektuálem, který roku 1944 získal vojenský kříž.

Naopak ve Francii se vzpomínky na válku zaměřovaly spíše na řadové vojáky než na důstojníky. Během 30. let byla veteránská sdružení s přibližně

1910-1911

3 miliony členů (čtvrtina voličů)¹¹ roztržštěnější a výrazněji zpolitizovaná než v Anglii. Některá z nich se angažovala v politické činnosti – zvláště v protiparlamentních bouřích roku 1934 – a jedno, Croix de Feu (Ohňové kříže), se nakonec přeměnilo na politickou stranu. Francouzské veteránské ligy však představovaly pro daný pořádek jen malé nebezpečí. Řada z nich by dala přednost silnější vládě, ale jen málo stálo proti demokracii a žádná nepůsobila proti třetí republice. Francouzské válečné snahy byly kromě toho v souladu s národní mytologií. Byly považovány za obrannou válku, již vedla „armáda lidu“, což bylo součástí tradic, jež se dají vystopovat až k válkám revolučním.

I. světová válka pomohla Francii přistoupit ke dvěma formám usmíření. Zaprvé katolíci se znovu, po oddělení církve a státu roku 1905, vrátili do života země. Zadruhé k sobě od doby Dreyfusovy aféry¹² našli cestu někteří francouzští Židé a část francouzské pravice (i když jen na čas). Samotný Alfred Dreyfus se během války vrátil do armády a řada jeho příbuzných zahynula v boji. Když francouzská pravice získala v průběhu 30. let více antisemitské zaměření, často přepisovala dějiny I. světové války tak, že z ní vylučovala Židy, ale tento rozkol nebyl úplný: dokonce i vichistická vláda udělila zvláštní výjimku ze své antisemitské legislativy Židům, kteří bojovali v I. světové válce.

Způsob, jakým byly vzpomínky na válku spojeny s následnými politickými okolnostmi, byl ve Francii také zvláštní. Vzpomínky na válku byly pěstovány velmi intenzivně, ne bezprostředně po ní, ale od počátku 30. do konce 50. let. Připomínání vítězství a jednoty bylo nejdůležitější v době porážky a rozdělení země. Odkazy na válku byly pozorovány v činnosti sdružení propuštěných vojáků ve 30. letech a pak opět za vichistické vlády let 1940–1944. Hlava státu tohoto období, Pétain, byl u veteránů výrazně oblíbený a Vichy se je snažilo zorganizovat do jediného sdružení – Légion Française des Combattants.

V Itálii se I. světová válka připomínala jinak než ve Francii. Nebyla zde žádná *union sacrée*. Válka byla zkušenosť, jež rozdělovala; mnozí Italové se vstupu do armády bránili a řadě odvedených vojáků museli tvrdou disciplínou bránit v dezercích. Proto obyčejní zákopoví vojáci žádnou mytologii neznali. To spíš nejlépe organizovaní a neaktivnější veteráni, tzv. *arditi* čili přeřadové jednotky, měli mytologii, která zdůrazňovala jejich odlišnost od zbytku italské armády.

V Německu byly politické připomínky I. světové války ovlivněny tím, jak skončila. Porážka znamenala, že demobilizace byla chaotičtější než v Británii nebo ve Francii, což snížilo možnost, že by úřady mohly veteránská hnutí kontrolovat. Výmarská republika byla kromě toho všeobecně považována za výsledek porážky, a proto každá připomínka války, která se konala pod praporem císařství, ohrožovala výmarskou legitimitu. Na německé veterány

měly vliv ještě tři věci. Zaprvé, nelítostné snížení velikosti armády, které s sebou přinesla versailleská smlouva, znamenalo, že počet bývalých vojáků byl mnohem vyšší než za jiných okolností. Dále to znamenalo, že řada bývalých důstojníků, kteří před rokem 1914 necítili potřebu se organizovat, musela nyní bránit své zájmy. Zadruhé, pokračující občanské násilí a šarvátky s Poláky a bolševiky znamenaly, že bývalí vojáci často přecházeli do polovojenských organizací jako *Freikorps*. Dokonce i poté, co období otevřeného násilí skončilo, mnozí řádní důstojníci věřili, že by se veteránských hnutí mohlo využít k tomu, jak obejít omezení a zmenšení výmarské armády, jež ukládala versailleská smlouva, a z toho důvodu zůstala německá veteránská sdružení vojensky aktivnější než jejich protějšky v jiných zemích. A nakonec, německé veterány paradoxně radikalizovala skutečnost, že Výmar byl, pokud jde o peníze a další výhody, štědrý, což veteránským organizacím uvolnilo ruce z lobbování za chleba, jež naopak v jiných zemích veterány zaměstnávalo.

Z dlouhodobé perspektivy oblivnily německé vzpomínky na I. světovou válku Hitlerovo převzetí moci roku 1933. Hitler ze svého vlastního frontového střetu hodně vytěžil, ale nacismus, jakmile se dostal k moci, vzhlížel spíše k vítězným budoucím válkám, než aby se ohlížel na minulé porážky. Režim dával stále více zelenou mládí, což vedlo k oslavám generace, která vyrostla po I. světové válce, a tak byla většina nacistů příliš mladá, než aby mohli sloužit v armádě před rokem 1918.¹³ Ještě důležitější bylo to, že nacismus definoval národ spíše biologicky než vojensky: árijský Holanďan, který si v letech 1914–1918 užíval klidné neutrality, byl „němečtější“ než Žid, který čtyři roky bojoval na západní frontě. Za II. světové války si německý policista v Minsku, který mlátil německého Žida, nebyl vědom toho, že oba byli v I. světové vyznamenáni železným křížem.¹⁴ Jedna německá rodina dala do novin oznámení o „záhadné“ smrti příbuzného, který byl vyznamenán v I. světové válce; rodina pravděpodobně věděla, že se tento člověk stal obětí nacistické eutanazie.¹⁵ Roku 1941 münsterský biskup v jednom ze svých kázání obrátil pozornost na to, jak nacistická posedlost biologickou „kondicí“ popírá úctu k válečným archivům: „Stačil by nějaký tajný výnos a způsob vyvinutý pro mentálně narušené by se rozšířil na ... vážně postižené vojáky.“¹⁶

Nebyli to jen veteráni, kdo trpěl následky války. Po celé Evropě válka udělala z milionů žen a dětí vdovy a sirotky. Jen v Německu zanechala téměř 2 miliony sirotků a více než 500 000 vdov; ve Francii se „žáci národa“, kteří byli po smrti svých otců ve válce v péči státu, stali sebevědomou a hlasitou skupinou. Ale byly tu i méně zřejmé oběti. Aristokratické matky někdy psaly o svém žalu nad ztrátou synů, ale stejně silný musel být i smutek negramotných rolníků. Utrpení západoevropských středních tříd zhoršovala skutečnost, že před rokem 1914 začaly mít menší počet dětí, protože čekaly, že všechny děti se dožijí dospělosti. Ztráta synů mohla mít důsledky sociální

a hospodářské stejně jako citové: aristokratické rodiny ztratily vyhlídku na pokračování svého rodu a rolníci ztratili pracovní sílu, která byla nezbytná pro udržení rodinného hospodářství. Mnozí z těch, kdo šetřili, aby mohli svého jediného syna poslat do škol, aby získal zabezpečené místo ve státní správě nebo ve státních dráhách, ztratili možnost podpory ve stáří.

Následky I. světové války zasáhly i ty nejintimnější oblasti soukromého života a změnil se názory na lidskou přirozenost. Roku 1919 se hranice mezi šílenstvím a duševním zdravím zdála méně zřetelná než roku 1914. Siegfrieda Sassoon, známého jako „šilný Jack“ pro jeho bezstarostné hrdinství, jež mu vyneslo vojenský kříž, poslali do blázince, když vydal přepečlivě racionální manifest volající po ukončení války. Roku 1916 zkoumání nervového otřesu z bombardování vyvolalo článek vydaný v časopisu *The Lancet*, v němž se hovořilo o „neznámých oblastech mezi duševním zdravím a nemocí“. Nervový otřes z bombardování atakoval medicínské předpoklady zvláště prudce, neboť vyvolával pochybnosti o běžných názorech na pohlaví a společenskou třídu. Za nedílnou součást maskulinity bylo považováno sebeovládání, což se spojovalo s nadřazeností muže z vyšších vrstev společnosti,¹⁷ ale nervový otřes z bombardování, který ukázal, jaké jsou hranice sebeovládání, postihoval výlučně muže a bylo čtyřikrát pravděpodobnější, že ho budou mít důstojníci než vojáci nižších hodností.¹⁸

Válka ovlivnila také náboženskou víru. Nežádka se zdálo, že běžná náboženství neadekvátně přistupují k utrpení a ztrátě, a tak se objevil zájem o spiritismus, jelikož zoufalí příbuzní se snažili vejít ve styk s muži padlými v boji.¹⁹ Je pozoruhodné, že katolictví přestalo válku lépe než protestantismus. Na nejvyšší úrovni to – ve Francii, Německu a Itálii – bylo považováno za částečné usmíření církve a státu. Na úrovni jednotlivce to odráželo osobní pocity vojáků. Po svém setkání se skupinou francouzských mnichů v době války Robert Graves napsal: „Katolictví mě přestalo odpuzovat.“²⁰ Protiklerikální Francouzi věřili, že církevní řády využívají svých lékařských zařízení, aby si získaly přízeň raněných vojáků,²¹ kdežto v Británii si katoličtí kaplani získávali úctu, jelikož na rozdíl od jejich anglikánských kolegů jim nadřazení doporučovali, aby navštěvovali frontu.²²

Možná existovaly i pádnější důvody rozdílu mezi oběma vírami. Protestantismus byl často spojován s určitým typem liberálního racionalismu a katolicismus na počátku 20. století byl často kritizován jako iracionální a projevující archaickou pověřivost vhodnou pouze pro ženské a děti – sami katoličtí předáci se v posledních desetiletích 19. století obávali rostoucího mariánského kultu. Fakt, že katolictví se nikdy nepodařilo zbavit takových „pověř“, jako se to podařilo protestantským církvím, možná vedlo k tomu, že během války a po ní bylo méně zranitelné. Někteří se domnívají, že katolická tradice modliteb za zemřelé znamenala, že katoličtí věřící hledali méně útěchy ve spi-

ritismu, který byl zřejmě nejsilnější v protestantské Anglii.²³ Je možné, že vojáci, kteří museli čelit nevysvětlitelným a strašným událostem na Sommě, začali pocítovat, že víra založená na iracionální je pro opravdový svět vhodnější. Snad je významné, že všechna známá náboženská vidění konce 19. a počátku 20. století jsou připisována ženám nebo dětem – kromě jediného: vidění andělů na koni se prý zjevila vojákům v bitvě u Monsu.

Závěr

Výraz „dědictví“ zahrnuje něco, co se předává z generace na generaci. Je to výraz hodící se pro I. světovou válku, protože dopad této války často pocítovali i ti, narození po roce 1918. Dědictví však nemá vždy pevnou hodnotu (což je skutečnost zvláště zřejmá v inflaci, jež první světovou válku následovala). Právě neustálá přítomnost odkazů na tuto válku nás někdy nutí předpokládat, že mělo jediný smysl, který prostoupil všechny různé evropské kultury. Pravda je, že válka měla řadu rozličných a někdy protikladných významů. Přímý fyzický dopad (viditelný v číslech lidských ztrát), nepřímý fyzický dopad (odrážející se v porodnosti) a hospodářský dopad (zřejmý ze státních účtů) byly různé jevy a žádný z nich nebylo lehké změřit. Ještě obtížnější je zhodnotit kulturní a politický význam, který se válce připisuje. Nový svět 20. a 30. let byl jak produktem I. světové války, tak způsobu, jakým na ni Evropané vzpomínali.

2] Mládí

„Boj, k němuž vždy dochází mezi generacemi, byl na konci I. světové války výjimečně krutý; bylo to částečně z důvodu samotné války a částečně nepřímým důsledkem Velké říjnové revoluce, avšak v té době mohl v každém případě nastat čas intelektuálních sporů.“

*George Orwell, 1940*¹

„Až do doby před deseti lety bylo nesmyslné mluvit jakkoli obecně o „mladší generaci“. Mládí a stáří spolu splývaly povlnně a nepřerušeně... Avšak v důsledku sociálního propadu, který z války vzešel, se v životě Evropy objevila dvojitá propast, a ta Evropu rozdělila na tři naprosto odlišné třídy, mezi kterými neexistovaly žádné, nebo nanejvýš velmi povrchní sympatie. Je tu a) hloubavá generace, která vyrůstala a získávala své názory před válkou a byla na vojenskou službu příliš stará, b) zakrnělá a zohavená generace, která bojovala, c) mladší generace.“

*Evelyn Waugh, 1925*²

„U dětí dnes celkem snadno poznáme, zejména podle věku, kdo patří k válečné a kdo k poválečné generaci.“

*Marc Bloch, 1942*³

„Vládcí Jugoslávie v období mezi 1918 a 1941 patřili částečně k předválečné (1914) generaci, k poctivým a demokratickým občanům, kteří se opravdu starali o zájmy lidu, ale byli příliš staří, aby chápali potřeby moderní doby, a částečně k válečné generaci, jež se zmrzačená vynořila z katastrofy a starala se pouze o to, aby si vynahrádila prožité utrpení bohatstvím a mocí, které hodlala získat za jakoukoli cenu. Stará generace ztratila kontakt s lidem. Střední generace se o lid nijak nestarala. Mladá generace ignorovala tu první a zuřivě revoltovala proti druhé.“

*Hugh Seton-Watson, 1945*⁴

Uvedené citáty ukazují, že v Evropě byla I. světová válka vnímána jako vznik nových rozdílů mezi generacemi. Waugh se samozřejmě mýlil, když tvrdil, že konflikt generací je zcela nový, a Orwell měl pravdu, když říkal, že taková rozdělení tu byla vždy. V Německu bylo před rokem 1914 45 000 členů různých mládežnických hnutí. Ve Francii v roce 1913 dva autoři – Henri Massis a Alfred de Tarde – vydali slavný průzkum „*Les jeunes gens d'aujourd'hui*“ (týkal se mladých mužů z elitních vzdělávacích institucí). Britský sklon k oslavování mládeže, zvláště „zlaté mládeže“ – mladíků z vyšších vrstev – začal

před rokem 1914 a do značné míry vysvětluje mýty kolem „ztracené generace“ I. světové války. Toto oslavování ztělesnil *Peter Pan* J. M. Barrieho. Samotného Barrieho fascinovali hrdinové první války, která dala menšímu počtu hochů možnost létat a mnohým možnost nikdy nevyrůst.

Přestože generační rozdíly existovaly vždy, po válce se staly viditelnější. Nový zájem o pojetí generace bylo možné nalézt v díle Karla Mannheima v Německu nebo Josého Ortegy y Gasset ve Španělsku, kdežto ve Francii mluvil François Mentré o „*générations sociales*“ a Jean Luchaire (narozený 1901) založil nový časopis nazvaný *Notre Temps: La Revue des Nouvelles Générations*.⁵

Ti, kdo se v tomto období zmiňovali o „mladší generaci“, měli téměř vždycky na mysli mladé muže. S přímým zapojením do válečných bojů a s politickým násilím měli zkušenosti hlavně muži a vzdělávací zařízení, která vychovávala sebevědomou mladou elitu, byla výlučně mužská. „Mládež“ a mužnost se popisovaly, jako kdyby šlo o synonyma. Obojí se představovalo jako akční, vitální a v pohybu. V té době se začal vážně šířit Freudův pojem „oidipovský komplex“, který spojoval rebelující mládí a mužskou sexualitu.

Propast jedné generace však nepůsobila v celé Evropě stejným způsobem. Waughova generace oxfordských studentů předčítala básníka T. S. Eliota pobaveným veslařům osmiveslic; jejich současníci v Bělehradu osnovali vůči vládnoucímu řádu vážnější pikle. Vztahy mezi generacemi nebyly nikdy dané. K „mladé generaci“ se postupně hlásily vlny mladíků, ale na všechny se vždy „tlačily“ generace mladší. V meziválečné kontinentální Evropě se generační vzpoura mohla stát začarovaným kruhem: rebelantské mládí přispívalo k politické nestabilitě, což naopak vedlo k událostem, jež definovaly novou „mladou generaci“. Například Milovan Djilas narozený roku 1911 navštěvoval Bělehradskou univerzitu pouhých deset let po I. světové válce, avšak pro něj rozhodující politickou událostí bylo zavedení královské diktatury roku 1929: „Diktatura dala vznik celé nové generaci, zvláště mezi intelektuály Bělehradské univerzity, a byla to generace zcela odlišná od té předcházející.“⁶ I v případech, kdy k žádným politickým dramátům nedocházelo, byla každá mladá generace odsouzena k výsměchu ze strany jejich dětí. Paul Pennyfeather zmučoval během tří desetiletí do Gilberta Pinfolda.*

Intenzivní zájem o generační rozdíly projevil nejprve veteráni I. světové války. Bývalí vojáci se chovali nepřátelsky ke starým mužům a někteří z nich o válce mluvili jako o jistém druhu dětské oběti: Wilfried Owen popsal starce, který „zahubil svého syna a polovinu sémě Evropy, jednoho po druhém“,** a Kipling, jehož syn padl roku 1915, napsal epitař: „Budou-li pochyby, proč že

* Postavy z románů Evelyny Waugh.

** Citace z básně *The Parable of the Old Man and the Young*.

jsme zemřeli, řekněte, že proto, že otcové nám lhali.“* Storm Jamesonová byla sestra vojáka padlého v boji a manželka vojáků; jedna z postav jejího románu *Vojenská přehlídka* (1934) říká: „Jsou to vždycky mladí, kdo hyne ve válkách, a pak na čas vzniká svět, který páchne starobou.“

Vracející se vojáci nestáli o kázeň vzdělávacích zařízení. Ve francouzské vojenské škole St-Cyr předpokládali, že kadeti, kteří přežili – asi polovina těch, kteří šli do války roku 1914 –, se vrátí ke studiu, jako kdyby se nic nestalo; tři čtvrtiny měly nyní hodnost kapitána.⁷ „Jednoruký pětadvacetiletý brigádní generál“ vedl vzpouru proti kvalitě studentské stravy na Saint John's College v Oxfordu.⁸ V Itálii byl dopad vracejících se vojáků na univerzity významnější a zvláštní předpisy umožnily důstojníkům navštěvovat přednášky ještě v uniformě, kdy pobírali vojenský plat. V létě 1919 tohoto programu využilo 23 000 důstojníků.⁹ Rebelantské nálady některých důstojníků/studentů našly své vyústění ve fašismu a tato podpora se stala tak důležitou, že fašistická strana v Boloni zahájila svou činnost až po zahájení školního roku. Mládež a válečná generace byly klíčovými termíny fašistické rétoriky a zpočátku byly více méně (souznačně) Roku 1924 nedosahovala téměř čtvrtina fašistických poslanců třiceti let.

Ti, kdo bojovali, často definovali spor mezi generacemi jako spor, který proti sobě stavěl mladé frontové vojáky a staré civilisty nebo generály, ale ti, kdo byli na válčení příliš mladí, si brzy mysleli, že generační rozdíl je to, co je odděluje od válečných veteránů. Generační analýza Evelyny Waugha má kořeny v jeho vlastní zkušenosti. („Hlubavá generace“) byla generace jeho otce; (válečná generace) byla generace J. F. Rőxburgha, jeho učitele na Lancing College; a mladší generace byla jeho vlastní. Anglické soukromé školy byly za války upjatými ústavami. Učitelé, kterým věk či špatné zdraví bránily účastnit se bojů a kterých se hluboce dotýkal osud bývalých žáků, se pokoušeli ovládat chlapce, kteří věděli, že během několika měsíců po odchodu ze školy mohou být mrtví. Antonia Whiteová, jejíž otec byl učitelem na St. Paul's, ve svém autobiografickém románě *Ztracená* napsala: „Jeho [učitelův] vztah k nejvyšší třídě začal být čím dál pokornější. Roku 1916 již bylo tolik jeho bývalých žáků zabito v boji, že se celý roztrásl pokaždé, když se s ním přišel rozloučit nějaký podporučík.“ Po válce vše ještě zhoršil návrat učitelů, z kterých zkušenosti ve Francii udělaly nihilisty. Waugh tvrdil, že na jeho generaci školáků „měli brát rákosku a učit je řecké gramatice“, ale místo toho „se dohadovali o kontrole porodnosti a znárodňování“.¹⁰

George Orwell (narozený stejně jako Waugh roku 1903) psal o cynických náladách, které převládaly během I. světové války v Etonu. Orwell také definoval mládež jako rebelující proti válečné generaci: „Často jsem se smál při

* R. Kipling *Epitaphs of the War*.

pomyšlení na náborový plakát do armády, „Co jsi dělal za války, tati?“ (ptá se dítě zahanbeného otce) a na všechny ty muže, které museli nalákat do vojska právě tímhle plakátem a jimi pak děti pohrdaly za to, že se proti válce vědomě nepostavili“.¹¹

Generace obdobná té Orwellově a Waughově existovala i ve Francii. Lidé jako André Malraux narozený roku 1901 či Jean-Paul Sartre (1905) vyrůstali ve stínu války. Rebelující mládež tohoto období ztělesňoval Robert Brasillach: narodil se roku 1909, jeho otce zabili roku 1915, svůj první román napsal ve dvaceti a vzpomínky ve třiceti. Byl zastřelen pro velezradu ve věku třiceti pěti let.

Byla to nepokojná generace posedlá cestováním zejména na nebezpečná místa. Waugh projel Jižní Amerikou bez sebe z horečky, připoutaný ke hřbetu osla; Orwell téměř zemřel v pařížské chudinské nemocnici, když mu bylo dvacet sedm; Malraux zatkli, když se snažil ukrást ozdoby z indočínského chrámu; Graham Greene hledal vzrušení v ruské ruletě, špionáži a opiu. Avšak pocity takových mužů vůči válečné generaci byly složitější, než se zprvu zdálo. Skutečnost, že strávili značnou část života vyhledáváním nebezpečí a nepohodlí, ukazuje na to, že se chtěli vyrovnat zkušenostem svých otců; mnozí se zoufale snažili zapojit se do bojů. Orwell, tak jako Malraux, odešel do Španělska a poznal, do jaké míry sdílí hodnoty generace, kterou kdysi opovrhoval: „Jsem přesvědčen, že částečný důvod pro posedlost, jakou vyvolávala španělská občanská válka u lidí mého věku, byla skutečnost, že se tolik podobala I. světové válce.“¹²

Škodlivé účinky války na mládež se neomezovaly jen na bohaté. Jeden francouzský spisovatel si vzpomíná, že „děti si mohly dělat, co chtěly, učily je jen ženy a pro radu si chodily ke starcům“;¹³ v Prusku povolali roku 1916 do armády polovinu učitelů obecných škol.¹⁴ Dříve mladí muži získávali kázeň často v učení, ale učební místa mizela spolu s tím, jak se zavíraly dílny řemeslníků,¹⁵ a tak byli mladíci vtahováni do světa velkých továren, kde dostávali relativně slušnou mzdu a nebyli pod silným dohledem rodinných podniků. Mladí chlapci si užívali obrovské moci a svobody. V rodinách často přebírali úlohu otce a nechali se obskakovat sestrami¹⁶ (zaměstnanost žen mladších sedmnácti let v Německu poklesla, kdežto u mužů tohoto věku stoupla).¹⁷ Georges Simenon měl typické válečné dětství. Přestal být pilným kúrovým zpěváčkem a zdivočel; z té doby pochází jeho silné zaujetí pro život nižších vrstev. Jeho vlastní zkušenost s válkou jako dobou vzpoury mu nebránila v tom, aby pracoval pro francouzské veteránské sdružení, kde reprezentoval starší generaci, která se o válce vyjadřovala v termínech pořádku a kázně.¹⁸

Demografie vedla k tomu, že se neukáznění hoši, kteří se vynořili z I. světové války, zdáli ještě větší hrozbou. Generaci těsně před nimi zdecimovala válečná úmrtí a tu následující postihla nízká válečná porodnost. V Lipsku roku 1919 bylo dva a půl krát více dvanáctiletých než dvouletých.¹⁹ Absence

otců, kteří byli na frontě (nebo padli) a zaměstnanost matek, jež často pracovaly na plný úvazek, znamenaly, že stále více mladých lidí bylo ponecháno bez dozoru. V Berlíně roku 1917 jen na 8 procent mládeže pracující v průmyslu dohlíželi oba rodiče a 18 procent nemělo rodiče vůbec.²⁰

Zdálo se, že mládež do dvaceti let nijak zvlášť nezasáhl hlad,²¹ a vzhledem k absenci sil, které dříve prosazovaly disciplínu, se mnozí dali na dráhu zločinu. Kriminalita mládeže se prý v Německu koncem války zdvojnásobila.²² Hospodářská krize ještě prohloubila pocit mládeže, že se zbavuje nadvlády rodičů. Nezaměstnaní či zchudlí muži si jen těžko prosazovali u synů úctu a chlapani si nezřídka dokázali najít práci úspěšněji než jejich otcové.

Problémy, s nimiž se setkávaly Francie, Německo a Belgie, byly triviální ve srovnání se Sovětským svazem, kde občanská válka měla za následek ohromné množství sirotků, a to v zemi, která byla na péči o ně špatně připravena. Roku 1921 bylo v ruských ústavech 540 000 sirotků a ještě víc jich žilo na ulici; v průběhu dvacátých let se stovky tisíc dospívajících bezprizorných mladých lidí toulaly po venkově, žily z žebroty, krádeží a prostituce. Hladomor a nemoci vše ještě zhoršovaly. Kromě toho si nedostatek prostředků vynutil uzavření mnoha sirotčinců. Sovětské úřady byly zmítány protikladnými impulsy; na jedné straně řada odborníků věřila, že děti by měly mít co nejvíce svobody, na druhé tu byly vzrůstající obavy z kriminality mládeže a vandalismu. V období mezi lety 1922 a 1924 došlo v Moskvě k 144 052 kriminálních činů způsobených mládeží a většinu z nich spáchaly děti bez otce.²³

Vztahy mezi generacemi, které bojovaly ve válce, a lidmi, kteří vyrůstali během ní, byly napjaté. Přesně z toho důvodu, že mládí bylo tak důležitou součástí představ bývalých vojáků o sobě, bylo pro ně tak těžké přizpůsobit se střednímu věku; ve verši, „Oni nezestárnou, tak jako nás zestárnout nechali,“ nalézáme hořkost. V Itálii došlo ke konfliktu mezi dvěma generacemi, když mladíci, kteří zahájili fašistické hnutí, zestárněli. Camillo Pellizzi tvrdil, že „mládež“ nelze definovat pouze podle prožitých let a že válečná generace si „vysloužila“ právo být považována za vitální a zdravou tak, jak to o jejich následnících neplatilo. Roku 1931 sestávalo i fašistické studentské hnutí převážně z mužů, kteří do strany vstoupili před rokem 1923.²⁴

Někdy se propast mezi těmi, kdo bojovali ve válce, a těmi, kdo vyrůstali během ní, scelila. Některé veteránské organizace se s rozmyslem snažily oslovit ty, kteří byli příliš mladí na to, aby bojovali ve válce, aby se tak válečný mýtus mohl předávat na další generace. Roku 1924 si německý Stahlhelm, původně omezený na muže, kteří si odsloužili alespoň šest měsíců na frontě, vytvořil vlastní mládežnické hnutí pro mladíky mezi sedmnácti a jednadvaceti;²⁵ v Miláně zase organizace původně sestávající z *arditi* otevřely své řady dospívajícím chlapcům už v roce 1920.²⁶ V Sovětském svazu se u mladých rolníků stala módní vojenská uniforma, a to i u těch, kteří byli příliš mladí na boj,

protože jim to umožňovalo odlišit se od tradičně oblekaných dospělých.²⁷ Francouzská organizace Croix de Feu (Ohňové kříže), která původně členství omezovala na muže dekorované v bitvě, ustavil sdružení „synů Croix de Feu“. Rozsah mobilizace veteránských synů ve Francii se ukázal roku 1954, kdy Pierre Poujade (malý obchodní předák) zaútočil na předsedu vlády Pierra Mendèse France slovy: „Naši otcové byli u Verdunu a to vy, pane Mendèsi, ne.“ Přitom jak Poujade (narozený roku 1920) a Mendès France (1907) sloužili ve II. světové válce.

Generační propasti meziválečné Evropy měly významné politické následky. Nejzaujatější stoupcem bolševismu na ruském venkově byli mladí muži, jež často zradikalizovala služba v Rudé armádě, ve vzpouře proti stařešinům ovládajícím rolnické rodiny. Ve venkovských oblastech měly komunistické organizace mládeže třikrát tolik členů jako vlastní strana.²⁸ Rozkol mezi komunisty a socialisty, k němuž došlo počátkem dvacátých let, zpečetil rozdíl mezi mladými dělníky, kteří často byli nekvalifikovaní a pracovali v odvětvích, která se rozvinula v průběhu války, a staršími, zkušenějšími dělníky. Rozdělení na fašisty a konzervativce bylo rovněž částečně generační. Průměrný věk zakládajících členů nacistické strany (v letech 1920–1921) byl třicet tři; na jaře 1925 tento průměrný věk klesl na dvacet devět.²⁹ Roku 1932 napsal Mosley: „Skutečné rozdělení minulého desetiletí nebylo rozdělení stran, ale rozdělení generací.“³⁰

Generační rozdělení bylo důležité pro oběti násilí stejně jako pro jeho původce. Například v reakci Židů na nacismus byl velký rozdíl podle jejich věku. Ti, kdo vyrůstali v období poměrné tolerance třetí francouzské nebo výmarské republiky či dokonce v předvídatelné a omezené intolanci meziválečného Polska a Rumunska, nebyli ochotni přijmout fakt, že se věci změnila a že postavení, které si ve svých zemích vydobyli, ztratilo svůj význam. Židovští starší někdy vyzývali své skupiny, aby zůstali a poslouchali německé úřady. Byli to příslušníci mladší generace, kdo nejrychleji pochopili, že jediná šance přežít spočívá buď v boji, nebo v útěku.

Úřady si byly vědomy důležitosti a hrozby mládeže, a to je přimělo zajímat se o jejich záležitosti.

Tabulka 3: Věk evropských politických vůdců roku 1933

<i>Socialisté a radikálové</i>		<i>Komunisté</i>	
Léon Blum (Francie)	61	Maurice Thorez (Francie)	33
Édouard Herriot (Francie)	61	Jacques Doriot (Francie)	35
Ramsay MacDonald (Británie)	67	Palmiro Togliatti (Itálie)	40
Emile Vandervelde (Belgie)	67	Josef V. Stalin (SSSR)	54

<i>Konzervativci</i>		<i>Fašisté</i>	
Stanley Baldwin (Británie)	66	Oswald Mosley (Británie)	37
Paul von Hindenburg (Německo)	86	Adolf Hitler (Německo)	44
Philippe Pétain (Francie)	77	Léon Degrelle (Belgie)	27
António Salazar (Portugalsko)	44	José Primo de Rivera (Španělsko)	30
Neville Chamberlain (Británie)	64	Benito Mussolini (Itálie)	50

Středisky vážných politických konfliktů byly často univerzity. Salazar, který přednášel právo v Coimbre, se stal portugalským diktátorem a Lovani, základna katolické radikální pravice, útočila na belgické zavedené politiky.³¹ Prosazování národní kultury na univerzitách se stalo ještě důležitější vzhledem k hraničním změnám pařížského mírového urovnání. Marc Bloch se vrátil do Štrasburku, do oblasti, z níž jeho rodina uprchla po pruské invazi roku 1870, a rozvinul historickou vizi, jež kladla zvláštní důraz na stálou charakteristiku „francouzství“. Univerzity ve východní Evropě byly ještě těsněji zapojeny do prosazování národní identity. I ony byly často ovlivněny změnami hranic. V Maďarsku se podíl obyvatel, kteří byli studenty, v období mezi lety 1913 a 1934 zdvojnásobil,³² a řada zarputile nacionalistických studentů, již zaplavili Budapešť, pocházela z oblastí, o které je připravila trianonská smlouva. Univerzity se staly středisky antisemitismu, protože studenti, kteří nemohli dostat práci, vinili ze své obtížné situace poměrně vysoké zastoupení Židů na vysokých školách a ve svobodných povoláních. Spojení elitářského pohrdání, nacionalistického nadšení a nezaměstnanosti intelektuálů udělalo z východoevropských univerzit nebezpečná místa.

Katolická církev projevovala zvláštní zájem o mládež. Její kněží usilovně zakládali sportovní družstva a skautské skupiny. Roku 1924 byla v Belgii založena Jeunesse Ouvrière Chrétienne a do Francie se rozšířila roku 1927; deset let na to měla 80 000 členů. Její činnost odpovídala aktivitám Jeunesse Agricole Chrétienne a Jeunesse Étudiante Catholique. Je významné, že jedna z prvních francouzských křesťanskodemokratických stran byla nazvána Jeune République. Zájem katolíků o mládež byl však vždy dvojstranný. Ve skutečnosti byla církev gerontokratickou organizací: biskupové byli staří a mládežnická hnutí se vyvinula proto, aby církev mohla ovládat tužby jejich členů, a ne proto, aby jim vycházela vstříc. Když chorvatské a polské akademické kluby žádaly příliš mnohou svobody, biskupové založili „kluby seniorů“, které je měly držet na uzdě.³³

Kontrola mládežnických klubů vedla církev do sporů s autoritářskými režimy; jeden z hlavních cílů konkordátů, které církev s takovými vládami sjednala, bylo zachování katolických mládežnických hnutí. Ve Francii stavěly

spory církev ani ne tak proti autoritářské vládě jako proti politickým stranám a světským organizacím a dokonce i francouzští skauti byli rozděleni na protestantská, laická a katolická sdružení (jež bylo nejdůležitější). Snahy využít mládeže k politickým cílům mívaly zvláštní výsledky. Ve Francii se od Rudých sokolů ovládaných socialisty oddělila trockistická skupina (a založila zimmerwaldský letní tábor).³⁴ Giles a Esmond Romillyové, studenti Wellington College založili organizaci, která měla na anglických soukromých školách vyvolat revoluci.³⁵

Také vlády se snažily mládež organizovat. Nacistické Německo založilo Hitlerjugend a sesterské organizace, kam koncem roku 1933 vstoupila téměř polovina chlapců od deseti do čtrnácti let. Navíc se nacistický režim posunul od dobrovolnosti a přestal respektovat svůj závazek nechat na pokoji katolickou církev – roku 1939 se členství v nacistické mládežnické organizaci stalo povinným. V prvních letech nacismu mohlo být členství v Hitlerjugend pro dospívajícího příjemnou šancí vzeprít se autoritě učitelů, rodičů, zaměstnavatelů a pastorů, ale v průběhu času začala sama Hitlerjugend vypadat jako nástroj autority. Jeho vedení zestárla a jeho dělnickým členům začalo být zřejmé, že jim nejspíš budou poroučet středostavovští důstojníci z gymnázií a univerzit. Hnutí nacistické mládeže se stále víc staralo o to, jak své členy připravit na nepříjemnou kázeň vojenské služby a nakonec na válku. Někteří členové takovou disciplínu přijímali: jednotka, která roku 1944 bojovala v Normandii proti spojeneckému postupu nejusilovněji, byla 12. obrněná divize SS „Hitlerjugend“, která byla sestavená z velmi mladých mužů.³⁶ Avšak povinné členství přivedlo do organizace také neochotné a vzpurné mladíky.

Po propuknutí války se propast mezi Hitlerjugend a těmi, které měla kontrolovat, rozšířila. Hnutí zpřísnilo kázeň a často se zvýšily možnosti, jak v něm dosáhnout vzrušení a napětí. Od čtrnácti do osmnácti let mohli němečtí chlapci z dělnických rodin uniknout školní kázní, aniž by se museli smířit s kázní vojenskou, a válečný průmysl jim umožňoval slušný výdělek. Někteří nacházeli únik v uskupeních, jako byla anarchistická skupina Piráti protěže, kde se vysmívali autoritě nacistů a oslavovali svět svobody, večírků, sexu a populární hudby (skupiny byly často přizpůsobené tak, aby se podobaly podvratnější činnosti) a které se někdy přiřazovaly k opozici proti režimu. Většina jejich činnosti však byla jen jinou formou vzpoury mládí, k níž například patřily nápisy na zdech, i když party mládeže v Düsseldorfu skutečně spolupracovaly s podzemní komunistickou stranou. Režim bral tyto aktivity vážně a v říjnu roku 1944 vydal Himmler výnos o potlačování gangů.³⁷

Na rozdíl od nacistického Německa konzervativní vlády nikdy mládežnické vzpoury nepodporovaly. Salazarův režim založil mládežnické hnutí roku 1936, ale jeho členství bylo omezeno pouze na studující mládež; patřilo pod resort ministerstva školství a měla v něm velký vliv katolická církev.³⁸

Vichistická Francie převzala zájem o mládež od organizací předválečné katolické církve, jejíž vliv nedopustil ustavení jediného hnutí mládeže. Tato vláda založila „Generální sekretariát mládeže“ a poslala muže, kteří by za normálních okolností museli na vojnu, do *chantiers de jeunesse*. I zde dohlíželo na mládežnickou organizaci ministerstvo školství, ačkoli se tu – stejně jako v Německu – mládež proti organizacím založeným údajně pro jejich dobro bouřila. Kriminalita mládeže, či snad obavy státu z ní, rostla a počet dětí mladších osmnácti let odsouzených za kriminální činy se mezi lety 1938 a 1942 zdvojnásobil.³⁹

Závěr

Jestliže I. světová válka přinesla nový pocit rozporů mezi evropskými generacemi, jaké následky měla II. světová válka? V Británii následovalo po příměří období relativní politické stability. Generace nikdy nic tolik nerozdělilo jako I. světová válka. II. válka byla méně traumatická – ti, kdo v ní bojovali, nic romantického neočekávali a počet padlých byl menší. Důležitější bylo, že válečné zkušenosti již neměla pouze malá skupina mladých mužů na frontě. Bombardování přeneslo válku i na civilisty a veřejnost chápala, že válečné úsilí je spjato stejně tak s průmyslem a řízením jako se samotným bojem. Anglická literatura o II. světové válce píše spíše o povinnostech v kasárnách než o plynových útocích. Jestliže bereme za anglického představitele I. světové války podporučíka Ruperta Brooka, kterému bylo dvacet osm let, ale choval se jako osmnáctiletý, byl představitelem Angličana II. světové války plukovník Kenneth Widmerpool, jemuž bylo třicet pět a choval se jako padesátník.

V kontinentální Evropě vytvořila II. světová válka nové generační rozdíly. Francouz narozený roku 1917 byl dost starý na to, aby sloužil v armádě, jež byla poražena roku 1940, a více než jeden milion těchto mužů strávil dalších pět let v zajetí. Francouze narozeného roku 1922 povolali do války na nucené práce a mnoho z těchto mužů uprchlo k makistům. Francouz narozený roku 1926 se stále ještě mohl v době osvobození mírumilovně připravovat na zkoušky do školy. Další ročníky mladých lidí pak už žádné tak dramatické změny nepostihly. Mladí s oblibou diskutovali o Suez, Alžírsku a Vietnamu, ale tyto události se odehrávaly daleko od Evropy a i ty, kdo byli do Suezu či Alžírsku posláni, nepoznaly tolik, jak II. světová válka poznamenala ty před nimi. Novinářka Françoise Giroudová, která roku 1958 prováděla průzkum francouzské mládeže, si uvědomila, že mládež nedokáže zmobilizovat nic do takové míry, jako její generaci zmobilizovalo Španělsko, Mnichov a hnutí odporu.⁴⁰

V Německu se rozdíly mezi generacemi v důsledku II. světové války zosílily jako nikdy předtím. Roku 1945 měl muž, který vyrostl před tím, než se Hitler dostal k moci, a byl příliš starý na to, aby bojoval ve II. světové válce, naprosto jiné zkušenosti než ten, který strávil pět let ve wehrmachtu, a oba měli jiné názory než člen Hitlerjugend, který ve svém dospívání nepoznal nic jiného než nacismus. Taková rozmanitost postojů pokračovala i v poválečném období, protože bylo pravděpodobné, že generace narozená po roce 1945, jež se o třetí říši učila ve škole, bude ochotná mluvit o nacismu více, než generace, které ho prožily. Poválečná generace se ke svým rodičům stavěla velmi kriticky, což dodalo studentským demonstracím konce 60. let zvlášť ostrou příchuť.⁴¹

Ve východní Evropě neznamenal rok 1945 žádný přelom: po II. světové válce následovalo místo míru a stability komunistické převzetí moci, stalinismus a nejrůznější vzpoury i „normalizace“. Za těchto okolností zůstaly generační rozdíly důležité. Pro Čecha mělo velký význam, jestli si pamatoval události roku 1948 (komunistický puč) nebo rok 1968 (okupace státy Varšavské smlouvy). Reakce obou částí Evropy na Jean-Paula Sartra vrhla zajímavé světlo na rozdíly vnímání skutečnosti. Sartra, jako součást rebelující generace, která dosáhla dospělosti ihned po I. světové válce, obdivovali mnozí členové mladší generace po roce 1945, ale na Západě a Východě měl tento obdiv různou podobu. Mladí na Západě ho obdivovali, protože svět, který popisoval, jim připadal tak jiný od toho, ve kterém vyrůstali; studenty, kteří roku 1968 volali „CRS-SS“, fascinovalo politické násilí, které prožívali jejich rodiče. Na Východě si Sartra naopak vážili ti, kteří prožívali přesně to politické násilí, které popisoval (řada z nich ho prožívala daleko reálněji než sám Sartre). Roku 1967 se Milan Kundera narozený roku 1929 označil za „současného“ Sartra, narozeného roku 1905.⁴²

3] Muži, ženy a rodina

„Nechápu, proč lidé mluví o svých intimních partiích. Na mých nic intimního není.“¹ Slova Enid Raphaelové, příslušnice společenské smetánky 20. let, zřejmě odrážejí nový náhled na sexuální vztahy, který se objevil po I. světové válce. Bylo možné pozorovat chování některých mužů a zejména žen, které by se dříve považovalo za šokující. Hranice mezi veřejným a soukromým se změnila. Otevřenost sexuálního chování šla ruku v ruce s dalším vývojem. „Nová žena“ je všudypřítomné klišé, které se objevuje v textech o dvacátých letech.² Emancipaci ženy symbolizovaly krátké vlasy, nová móda štíhlých, chlapeckých postav, finanční nezávislost prostřednictvím placeného zaměstnání a v mnoha zemích také zavedení volebního práva žen. Nová žena byla samozřejmě mýtem. Život několika mladých příslušnic buržoazie v Londýně, Paříži nebo Berlíně by připadal velmi vzdálený obyvatelům irského venkova, kde kněží rozpoutali kampaň za to, aby mladí muži a ženy seděli v oddělených částech kin, a kde byla roku 1920 založena Legie sv. Brigity, která měla pomoci odolávat „neslušné cizí módě.“³ To však neznamená, že by se proměny ženy mohly považovat za zanedbatelné. Představa ženy byla důležitá, neboť byla spjata s představami o mužnosti, boji, moci národa a hrozby revoluční politiky. Vzhledem k tomu, že přemýšlení o ženách bylo spojeno s tolika dalšími věcmi, je třeba ho chápat v několika rozměrech. Neexistuje žádná přímá dichotomie mezi „emancipovanou ženou“ a „ženou tradičních hodnot“. Zastánci tradičního pořádku možná shledávali, že jejich snaha zachovat cudnost neprovdaných žen koliduje se snahou o zvýšení porodnosti; podobně jako jejich přání vyloučit ženy z politiky kolidovalo s potřebou využít žen-voliček jako protiváhu stále lépe organizovaným a nebezpečným proletářům-mužům.

Jelikož pohlaví bylo spojováno s mocí, dobýváním a ctí, vytvářely sexuální vztahy mezi muži a ženami spory mezi muži. V jedné oblasti Kalábrie bylo prý 60 procent vražd z důvodů útoků na čest žen – znásilnění, únosy a zrušení zasnoubení.⁴ Dokonce i na první pohled politické násilí mělo kořeny v sexuálních vztazích. Jeden z nejproslulejších politických atentátů meziválečné Evropy, vražda vůdce SA Horsta Wessela, byla částečně důsledkem sporu mužů o kontrolu nad ženami; Wessel žil s jednou prostitutkou, která rozzlobila místní pasáky, neboť konkurovala jejich ovečkám.⁵

Politický rozměr sexuální morálky byl v Evropě zvlášť významný po I. světové válce, protože na sexuální vztahy (pokud existovaly) se již nepohlíželo

jako na záležitost týkající se jen dvou jednotlivců. Skutečnost, že sex byl spojován s tolika dalšími věcmi, znamenala, že se stal předmětem veřejné politiky. Roku 1925 Keynes na konferenci mladých liberálů prohlásil, že sex spolu s mírem a vládou je jednou z nejdůležitějších politických otázek dneška: „Sexuální otázky nebyly v minulosti otázkami stranickými. Ale bylo to proto, že nikdy – nebo jen zřídka – nebyly předmětem širší diskuse.“⁶

Jazyk meziválečné politiky byl prostoupen sexuálními metaforami. Autoritářští politikové často „veřejnost“ prezentovali jako ženu a sebe sama jako muže určeného k tomu, aby ji zkontroloval. Velmi agresivní sexuální styl měl Mussolini, který hovořil o tom, že s davem se dá hrát „jako s ženou“. Jiný způsob si zvolil Hitler, jenž rozvíjel tajemnou atmosféru osamělosti a věřil, že jeho obliba závisí na veřejně prezentovaném celibátu. Pétainův obraz zdůrazňoval otcovskou autoritu. Jeden z jeho obdivovatelů napsal: „Názory veřejnosti jsou nervózní a ženské; maršálky pevné a mužské.“⁷

Prameny

Prameny pro zkoumání sexuálního chování představují problém. Řada ze zřejmých změn sexuálního chování vycházela z nových způsobů sběru informací. Například ve Velké Británii ukázalo rozhodnutí z roku 1938 uvádět na rodném listu datum sňatku rodičů, že asi třetina žen počala své první dítě před manželstvím.⁸ Už jen množství diskusí o sexu může být zavádějící a klamné, ne proto, že takové studie vycházely z názorů a zvyků elity – víme toho více o nevěře v luxusní londýnské čtvrti Mayfairu než v dělnickém Bethnal Greenu – ale prostě proto, že je někdy obtížné určit vztah mezi texty nejslavnějších exponentů nových myšlenek a jejich životem. Sigmund Freud řekl, že osobně jen málo využíval sexuálních svobod, které propagoval; badatelé se nemohou shodnout na tom, zda měl či neměl poměr se svou švagrovou.⁹ James Joyce, který je často považován za nejvýznamnějšího literárního představitele sexuální svobody, byl stejně jako viktoriánský patriarchy posedlý otázkou, zda jeho žena byla před tím, než se s ním setkala, panna.¹⁰

Tyto záležitosti komplikuje zejména skutečnost, že mnozí spisovatelé kolem sebe úmyslně vytvářeli mýty. Kromě toho řada důležitých výkladů meziválečného období pochází z retrospektivních zpráv napsaných za velmi rozdílných okolností. Vezměte například tolik medializovaný vztah Simone de Beauvoir a Jean-Paul Sartra, který začal být považován za vzor nového vztahu sexuální svobody, kdy partneri budou volní a mohou mít „náhodné“ vztahy. Přesto tato dvojice žila v době svého mládí dosti konvenčním životem a popisovala svůj vztah zajímavým buržoazním jazykem jako založený na

„doživotní držbě“.¹¹ Navíc to, že nebyli sezdáni a neměli děti, bylo v padesátých letech, tj. v době, kdy se proslavili, neobvyklejší, než bylo zvykem v letech třicátých.

Složitost interpretace tohoto vztahu vychází také ze skutečnosti, že oba dva získávali ze svých životů zdroje pro literární i politické účely. Sartreův román *Věk rozumu* obsahuje například scénu, v níž se mladý muž snaží své milence zařadit potrat.¹² Je lákavé předpokládat, že jde o autobiografické zobrazení, a tento dojem podporuje i fakt, že roku 1971 Simone de Beauvoir podepsala petici, v níž 343 žen prohlásilo, že měly potrat, a požadovalo legalizaci těchto zákroků. Odpovídalo by to i jejímu vlivnému prohlášení v *Druhém pohlaví* (1949), že potraty byly ve Francii stejně běžné jako porody. Později však Simone de Beauvoir tvrdila, že potrat nikdy neměla a manifest podepsala pouze ze „solidarity“.¹³

Mísení skutečnosti a fikce je také problémem pro historiky. Romány meziválečného období psaly často o sexuálních záležitostech otevřeně a někdy se zdálo, že i velmi autobiograficky. Dělá to z nich užitečné historické prameny, což však může být i nebezpečné. Badatelé vynaloží spoustu energie na to, aby získali „opravdové zkušenosti“, z nichž literární dílo vychází; anglický autor Proustovy biografie se snaží dokázat, že jeho hrdina byl zamilován do dívky, a tak poskytnout „autentický“ popis heterosexuality.¹⁴ Francouzský sovětoleg Alain Besançon si uvědomoval, že představa o meziválečné generaci pochází z literární konvence stejně jako ze skutečného chování: „Má-li člověk věřit naší francouzské literatuře, tak zaujaté záležitostmi kolem lásky, při četbě Moranda, Pierra Benoita i Aragona ... řekl by, že naši rodiče se starali jen o ženské a vedli počestný život milovníků. Jsou to literární krajiny, které nemají pevný vztah ke stavu morálky.“¹⁵

Strážci morálky

V poválečné Evropě nebyl jen jeden jediný druh sexuální morálky, a to ne proto, že zde vládlo různé chápání toho, jak by se měli lidé chovat, ale také proto, že zde existovaly různé koncepce o tom, jak by se o chování mělo mluvit a jak by se mělo usměrňovat. Obecně řečeno, morálka působila přinejmenším na čtyřech úrovních.

Ta nejjednodušší se týkala státu, který zakazoval určité praktiky jako v Británii homosexualitu a ve Francii kontrolu porodnosti. Podobné intervence v meziválečném období byly často běžnější a i demokratické vlády vyvíjely snahy o regulaci sexu a reprodukce. Tato omezení státu však byla někdy nejasná a v některých případech se stát pokoušel regulovat sex spíše doporučeními a domluvy než zákazy; například roku 1926 ustanovilo pruské

ministerstvo sociální péče poradní kanceláře pro manželské páry vydávající doporučení ohledně jejich způsobilosti mít děti.¹⁶ Státní iniciativy se často zmateně mísily s lidovou morálkou; po bolševické revoluci vyhlásili nadšení úředníci jedné ruské oblasti „znárodnění všech žen“.

Vedle státu stály instituce s explicitním morálním kodexem, z nichž nejotevřeněji vystupovala církev. Církev a stát někdy působily v souladu, když se stát snažil zavádět křesťanské hodnoty. Odluka státu a církve mohla případně vytvořit dva soupeřící systémy regulace. Před lateránskou smlouvou z roku 1929 odmítal italský stát uznávat církevní sňatky a církev odmítala uznávat sňatky občanské. Podnikaví občané toho mohli využívat k páchání bigamie či k tomu, aby se vyhnuli zákazu manželství, který platil pro mladší armádní důstojníky; ženy ho využívaly k tomu, aby mohly pobírat vdovské penze.¹⁷

Morálka byla též vysvětlena v záznamech nejrozličnějších soukromých osob. Ti, kdo brali v potaz zákony církve, byli často označováni za „nemorální“, ale sami se za takové nepovažovali. Například D. H. Lawrence chtěl morálku spíše nově definovat, než zrušit. Kromě toho morálka, kterou prosazoval, se při pohledu zpět nezdá být příliš radikální: věřil v monogamní soužití dvou lidí posvěcené manželstvím.

Diskuse o sexu se více odehrávaly za použití vědeckých termínů. Veřejnost se seznámila s díly Sigmunda Freuda a toto rozšíření jeho názorů nejprve přispělo k využití psychologie při léčení nervového otřesu z bombardování a následně k nucené migraci židovských psychologů z Německa a Rakouska ve třicátých letech. V Německu založil roku 1919 Magnus Hirschfeld Ústav pro sexuální vědu.¹⁸ Antropologický výzkum Margaret Meadové o dospívání v jižním Pacifiku měl významný dopad na to, co tvořilo „přirozené sexuální chování“; Meadová se později, za II. světové války oficiálně popsala typy schůzek mezi britskými dívkami a americkými vojáky.¹⁹

Řada z těch, kdo diskutovali o sexu pomocí vědeckých termínů, by popřela, že by byli moralisty, a tvrdili by, že jejich práce jsou deskriptivní a ne preskriptivní. V praxi to však bylo obtížné zachovat. Výzkum podvědomí nebo primitivních společností často poskytl pozadí, na něž lidé mohli promítnout své vlastní hodnoty a konfrontovat je s „umělou“ morálkou západní společnosti. Přestože D. H. Lawrence vědecký přístup k sexu odmítal, jeho důraz na „přirozenost“ a na jeho pokřivení v důsledku civilizace se nezřídka dal srovnat s přístupy těch, kdo ve svých analýzách vycházeli z medicíny a antropologie. Výrazy jako „normální“, „zdravý“ a „hygienický“ se přesunuly z učebnic medicíny a získaly morální konotace. Vezměme například prohlášení rumunského gynekologa z roku 1940 o tom, že ženy „v podstatě definuje jejich rozmnožovací funkce“,²⁰ či slova sovětského doktora z roku 1937: „Příroda má železné zákony a trestá i za to nejmenší provinění proti nim.

Jedním z těchto železných zákonů je kojení dítěte biologickou matkou, který nelze bez vážných důsledků porušit.²¹ Vědecké přístupy k sexu postupovaly napříč politickými režimy a vytvářely podivná spojení – postoj nacistického Německa k jevům jako homosexualita a reprodukce „nehodných jedinců“ vypadají ve srovnání s lékařsky inspirovanými iniciativami v Sovětském svazu, Švédsku a Spojených státech až znepokojivě podobně.

Zajímavý příklad na hranici mezi vědou a morálkou podává pojednání o cudnosti žen ve Francii ve dvacátých letech. Někteří lékaři mluvili varovně o nebezpečných následcích, zůstanou-li ženy pannami v důsledku „nedostatku mužů“, který způsobila I. světová válka, a někteří tvrdili, že kontakt se spermatem je pro zdravý život žen nezbytný. Takové názory měly morální i lékařské konotace a spojovaly se s určitým druhem konzervativní, i když nekatolické, morálky, která zdůrazňovala význam mužů, a vycházely ze snah řešit populační krizi. Názory tohoto typu mohly mít radikální důsledky, i když jejich počátek byl konzervativní – podporovaly toleranci k dětem narozeným mimo manželství. Takové myšlenky, jež se šířily mimo lékařskou profesi, ovlivnily některé feministky jako Josette Cornecovou, které volaly po rovné toleranci mužské a ženské sexuální aktivity: „Podle názoru lékařů může příliš dlouhé panenství způsobit pozastavení intelektuálního a fyzického vývoje.“²²

I. světová válka a krize mužnosti

Nejvýznamnější glosátoři měnící se úlohy žen byli obvykle muži a diskuse o změnách nazírání na ženy měla být zahájena proměnou způsobu nazírání mužů na sebe. Toto nazírání silně ovlivnila I. světová válka. Zpočátku se na válku nahlíželo jako na zvláště „mužnou“, slavnou válku světa ve varu, hrdinství a dobývání. Muži jdoucí do války svůj odchod často popisovali jako únik od blízkých vztahů s ženami či posílení mužské moci nad ženami. Pierre Drieu la Rochelle napsal: „*Les femmes avec leurs bouches rouges dirent: „Nous sommes vos femmes/O, nos mâles, allez tuer!”*“²³

Věci však nabraly jiný směr, než se doufalo. Muži, kteří čekali, že je za pár měsíců budou jako hrdiny vítat obdivné ženské náruče, zůstávali v dírách zákopů západní fronty a jejich jediné styky se ženami se odehrávaly v depresivních podmínkách armádních bordelů. Podmínky života v zákopech vedly také ke zpochybňování mužnosti. Muži se vyhýbali ostentativnímu hrdinství, které se kdysi považovalo za výraz mužnosti, a učili se plazit, krčit se a skrývat. V devatenáctém století byli muži spojováni s racionalitou a výborným zdravotním stavem; ženy často s nemocemi, zvláště duševními. Nyní byl však velký počet mužů invalidních, slabých či duševně narušených: mužské oběti

nervového otřesu z bombardování hrály v literatuře dvacátých let podobnou roli jako ženy trpící současnými ve století devatenáctém.²⁴

Válečné memoáry ilustrují nové nálady pochybuující o mužské pohlavní identitě. V Anglii se tyto pochybnosti, snad kvůli případu Oscara Wildea, často objevovaly v odkazech na homosexualitu. Kniha Roberta Gravesa *Ztracená léta* (1929) obsahuje debatu o homosexualitě na anglické soukromé škole. Autobiografie Guye Chapmana je ještě zajímavější. Jeho matka ho nedala do internátu soukromé střední školy kvůli tomu, co slyšela o Wildeově případu, a obávala se, jaký vliv by výhradně mužská společnost mohla mít na jejího syna. Proto také Chapman poprvé žil pouze mezi muži jako mladší důstojník na západní frontě a válku vnímal jako podivnou mužskou zkušenost. Postava v románu o bývalých vojácích, který napsala Chapmanova druhá žena, poznamenává: „Možná že zjistíme, proč ženy chápou válku tak necitlivě. Je to proto, že nemají představivost? Nebo jen proto, že jim chybí sebeúcta?“²⁵ Chapman citoval výrok Montherlanta o tom, že válka je „nejdelikátnější zkušenost, jakou jsem prožil“. On sám dodal: „Má láska k některým z mužů, s nimiž jsem žil v letech 1914–1918 je třetího druhu, naprosto zbavená prvků obav a námahy pohlavní lásky, ať už k muži či ženě, strachu z fyzického selhání, z pokoření. Nazvete ji snad láskou základní, podstatou.“²⁶ Jedním z mužů, k němuž měl Chapman podobné city, byl Munro Cuthbertson: „To, že po válce ho potkalo neštěstí, když velel londýnskému oblastnímu pluku a zlomilo ho obvinění z homosexuality, nevádí. Zůstal náš, stejně jako dřív. A je mrtev.“²⁷ Chapman později dodal: „Nikdy jsem nesnášel to jednoduché tvrzení, že muž, který dává přednost mužům a otevřeně se hlásí ke svým mužským přátelům, je homosexuál.“²⁸ Siegfried Sasoon, zotavující se z nervového otřesu z bombardování, napsal do svého deníku o své touze vytvořit *Madam Bovaryovou* homosexuálního života.²⁹

Pochybnosti mužů o jejich vlastní sexualitě byly spjaté a snad i vyvolané pochybnostmi o ženách, které zanechali doma. Válka byla považována za počátek projevů sexuality na straně žen. Vzrušení mužů odcházejících na frontu a možnost, že se nevrátí, měla snad podporovat pohlavní aktivitu ze strany jinak cudných a stydlivých dívek. Jeden článek v maďarských novinách tvrdil: „Nikdy nepáchaly ženy tolik pochybení a hříchů jako na podzim této masové horečky“,³⁰ a výčet škod, které válka přinesla francouzské buržoazii, který sepsal André Bouton, obsahoval následující pasáž: „Příliš mnoho žen přísné morálky se zachovalo tak, jak by je, za normálních okolností, nikdy ani nenapadlo.“³¹ Nelegitimní děti vzešlé z takových vztahů byly pro strážce veřejné morálky problémem: ženy, jež obětovaly svou čest v okamžicích patriotického nadšení, neměly být očerňovány jako ty, jež neodolaly chtíčům, a dětem válečných hrdinů, zejména mrtvých válečných hrdinů, se nemělo nadávat do panchartů. Německá vláda zavedla speciální zákon umožňující, aby

ženy, jež porodily děti mužům na frontě, byly považovány za vdané. Ve skutečnosti se porodnost nelegitimních dětí ve vztahu k celkovému množství neprovdaných žen v Německu zřejmě během války nijak nezvýšila, ale nelegitimitnost tak jako pohlavní choroby začala být spojována s obecnějším zájmem o nekontrolovanou ženskou sexualitu.³²

Sexuální aktivita žen doma byla pro vojáky zvlášť problematická, protože byla v naprostém protikladu k jejich předválečnému očekávání. Muži byli uvězněni v pasivním životě v zákopech a přitom se zdálo, že ženy doma vedou svobodnější a čínorodější život. Jestliže anglické obavy o mužnost nacházely vyjádření v termínech homosexuality, francouzské pochyby se soustřeďovaly na nevěry. Francouzská válečná literatura byla plná příběhů mužů, kteří se vrátili domů a zjistili, že jejich ženy si užívaly společnosti jiných mužů. Alain (Emile Chartier) vypráví, že jeden z jeho druhů vital všechny nové příchozí na frontu otázkou: „Jsi ženatý?“ Zněla-li odpověď ano, odpovídal: „Tak to jsi paroháč.“³³ Drieu la Rochelle použil nevěry jako metafory k vyjádření svých širších obav z francouzské neschopnosti vyhrát válku bez pomoci Spojenců: „*Nous n'avons pas couché seuls avec la victoire.*“³⁴

Ohrožení mužnosti, které představovala I. světová válka, bylo zvlášť dramatické v Itálii, kde odvod do armády nebyl tak populární jako v Británii, Francii a Německu. Na jihu bylo na vstup do armády často pohlíženo jako na známku spíše zženštilosti než mužnosti – navozovalo to představu, že odvedenec nebyl dostatečně šikovný, aby se armádě vyhnul:

Za války v jedné čtvrti Taurinovy (v Kalábrii) se rolnická žena, jejíž manžel sloužil ve vojsku, stala milenkou *'ndranghetistu* (bandity), kterému se povedlo – *per diritezza*, jak řekl: protože se uměl o sebe postarat – vyhnout se frontě. Když se manžel vrátil, ihned z chladných pozdravů lidí poznal, že něco vážného postihlo jeho čest i čest jeho rodiny. Když se od svého starého otce dozvěděl, co se stalo, neměl odvahu zabít ani ženu ani toho *'ndranghetistu*. Několik měsíců nato musel odjet do Ameriky. Nikdo už k němu neměl ani ždíbec úcty. Začaly se mu vysmívat i děti na ulici.³⁵

Válka vztahy mezi muži a ženami narušila. Jak se muži vraceli do ukvapeně uzavřených manželství, vzrostl počet rozvodů. Literatura dvacátých let odrážela nové pochybnosti o sexuálních vztazích, které přinesla válka. Zvláštní skandál je spojen se dvěma romány. *La Garçonne* (1922) Victora Margueritta pojednává o dívce, která se bouří proti buržoazní konformitě své rodiny i svého snoubence a uchyluje se k promiskuitě a lesbické lásce, než nakonec nalezne štěstí v náručí válečného veterána. *Milenc lady Chatterleyové* (1928) D. H. Lawrence píše o aristokratické dámě provdané za muže, který je od pasu dolů ochrnutý v důsledku válečného úrazu. Hrdinka opouští

svého manžela pro jeho hajného – vojáka povýšeného za války do hodnosti důstojníka. Lawrence, pacifista ženatý se sestřenicí nejslavnějšího německého leteckého esa z I. světové války, měl své důvody, proč se zamýšlet nad soupeřícími pohledy na mužnost, které vznikly v důsledku války.

Homosexualita

Mnohé z úvah o sexu se v meziválečné Evropě netýkaly vztahů mezi muži a ženami, ale mezi muži. V průběhu devatenáctého století mnozí Evropané o homosexualitě vůbec nepřemýšleli. Bylo sice známo, že muži mezi sebou mívají pohlavní styky, ale homosexuálové se za určitou osobnostní kategorií nepokládali. Široké pozornosti se homosexualitě dostalo na začátku dvacátého století, kdy došlo k velkým soudním procesům – Philippa von Eulenburga v Německu a Oscara Wildea v Británii. Zvlášť velký význam měl Wildeův proces. Změnil nazírání lidí na vztahy mezi muži, jež byly dříve pokládány za nevinné – ve svém díle *Skřivan nad Candlefordem* Flora Thompsonová vzpomíná, jak během procesu lidé na ulici kamenovali dva staré vojáky, kteří spolu žili. Proces také dal některým mužům nové chápání vlastní identity; Maurice E. M. Forstera říká: „Jsem nepopsatelný typ Oscara Wildea.“ Lékaři a kriminalisté se usilovně snažili definovat a vysvětlit „homosexuální osobnost“.

Reakce na homosexualitu se v různých zemích a v různých obdobích lišily. Francie byla tolerantnější než Británie. Ve Francii nebyla homosexualita ve dvacátém století nikdy ilegální; dokonce i vichistická vláda roku 1942 schválila pouze zákon zakazující pohlavní styky mezi muži a chlapci pod dvacet jedna let. Francouzští glosátoři sledovali hysterické britské reakce na Wildea s úsměvem. Považovali homosexualitu spíše než za specifickou formu sexuality za produkt vadných heterosexuálních impulsů a předpokládali, že tyto praktiky jsou běžnější v Anglii než ve Francii.³⁶ V Německu začala být legislativa týkající se homosexuality represivnější roku 1875, kdy se pruské právo zakazující sodomii aplikovalo na celou říši.

Meziválečné období se stalo svědkem dvou velkých kroků směřujících k legalizaci homosexuality. První se objevil v prosinci 1917 v Rusku jako vedlejší produkt obecnější revokace celého trestního zákoníku starého režimu; zákoník z roku 1922 homosexuální vztahy znovu zločinem neustanovil. Tato změna však neodrážela žádné nové nálady tolerance. Nejotevřenější postoj k homosexuálům měli anarchisté a buržoazní liberálové, jako byl Vladimir Nabokov, otec známého romanopisce. Bolševičtí vůdci homosexualitu odsuzovali a ve dvacátých letech bylo Rusko méně tolerantní než po Únorové revoluci roku 1917. K další významné legalizaci homosexuality došlo v Německu,

kde roku 1929 vytvořili komunističtí a socialističtí poslanci alianci, aby zrušili říšské zákony o sodomii.

Ve třicátých letech Německo i Sovětský svaz liberalizaci zákonů o homosexualitě z předešlého desetiletí změnily. Nacistický režim posílil roku 1935 zákony proti homosexualitě a stíhal kolem 50 000 mužů.³⁷ Roku 1936 byl zřízen Říšský úřad pro boj s homosexualitou a potraty; v Sovětském svazu se homosexualita stala ilegální roku 1934. Sovětský svaz a nacistické Německo se nejen vrátily k dřívějším zákonům, ale spojily potlačení homosexuality se širšími politickými programy. V Sovětském svazu definovali nyní homosexualitu jako „protistátní čin“, a tak se o ni zajímala státní tajná policie. V Německu byla homosexualita chápána jako zločin proti rase a odsouzení muži byli často po odpykání svých oficiálních trestů posíláni do koncentračních táborů – tento osud postihl mezi 10 000 až 15 000 mužů. Lékařská věda v obou zemích postoj k homosexualitě podpořila. Roku 1923 jeden sovětský odborník napsal: „Věda nyní zjistila s přesností, jež vylučuje jakékoli pochybnosti, [že homosexualita] není zlá vůle nebo zločin, ale nemoc.“³⁸ Tito autoři prohlašovali, že medicína bude brzy schopná homosexualitu „léčit“. V nacistickém Německu bylo spojení mezi medicínou a represí ještě silnější – vždyť „biologická politika“ třetí říše velký rozdíl mezi chorobami a zločiny nedělala. Příslušníci SS umožnili dánskému doktoru Vaernetovi, aby vyzkoušel svou léčbu homosexuality na vězňích koncentračních táborů – většina z nich zemřela.³⁹

Mnozí se snažili využít obvinění z homosexuality k diskreditaci svých politických protivníků. Britská vláda použila soukromé deniky irského nacionalisty Rogera Casementa, v nichž detailně popisoval své pohlavní styky s muži, k tomu, aby odradila Američany od protestů proti jeho popravě po velikonočním povstání roku 1916. Německá vláda obvinila roku 1938 z homosexuality generále Fritsche, aby ho přinutila k rezignaci.

Nepřátelé nacismu využívali obvinění z homosexuality proti nacistům, stejně jako je proti svým nepřátelům využívali nacisté. Tato obvinění částečně vycházela z toho, co bylo známo o Ernstu Röhmovi, hlavě nacistické SA, který svou homosexualitu neskrýval. Jeho aktivity přitahovaly nepřiměřeně velké množství pozornosti, což znamenalo, že nacismus byl často srovnáván se „sexuální abnormalitou“.⁴⁰ Ruský spisovatel Maxim Gorkij to, že homosexualita byla v Sovětském svazu postavena roku 1934 mimo zákon, přivítal a vysvětloval, že legalizace takové činnosti v Německu byla „hlavní příčinou fašismu“.⁴¹

Komunistická propaganda často mluvila o homosexualitě, spojovala ji s buržoazní dekadencí a konzervativní politikou. V Jugoslávii spoustu energie věnovali zveřejnění homosexuality předsedy vlády Petra Živkoviče.⁴² Postoj komunismu k homosexualitě byl zpočátku dvojznačný vzhledem k pověstné sexuální otevřenosti Sovětského svazu. Komunističtí poslanci často hlasovali pro liberalizaci zákonů o homosexualitě – jak to udělala německá

komunistická strana roku 1929 –, zatímco partajní propaganda se chovala k jednotlivým homosexuálům zejména z vyšších tříd s pohrdáním. Postoj komunistů k homosexualitě začal být méně tolerantní v polovině třicátých let, když stalinské Rusko znovu objevilo ctnosti sexuálního konzervatismu.

Komunistické texty o vichistické Francii byly plné odkazů na homosexualitu, částečně proto, že Vichy pokračovala v relativní toleranci třetí republiky, ale také proto, že propagandisté ukazovali kolaborantskou podřízenost nacistickému Německu jako perverzní „zženštilost“. Sartre tvrdil, že kolaboraci lze zčásti vysvětlit homosexuálními sklony těch, kteří ji praktikovali. Roger Vailland, který vstoupil do strany v době války, napsal román *Un Jeune Homme Seul* (1949), který spojoval heterosexualitu s proletářskou uvědomělostí a homosexualitu s buržoazní zradou. Hrdinou je mladík z bohaté rodiny, který hledá sexuální a citové naplnění v dělnickém hnutí. Na počátku své dráhy dostane radu, aby nechodil na komunistické shromáždění v módním obleku, protože by vypadal jako „tante“. Padouch příběhu je policista z Vichy, který je v knize představen, jak čte své oblíbené dílo *Hledání ztraceného času*, a je popsán jako „jeden z těch mocných zvrácených lidí, kteří tajně vládnou vězením a koncentračním táborům“.

Pravidla hry: mužská čest a ženská cudnost?

Film Jeana Renoira z roku 1939 (o nevěře během loveckého pobytu společnosti na jednom zámečku) dostal jméno *La Règle du Jeu*. O čtyřicet let později použil Nicholas Mosley stejné označení pro svůj příběh o mileneckém vztahu mezi svým otcem a Dianou Guinnessovou.⁴³ Použití výrazu „pravidla“ s odkazem na nevěru je zajímavé. Ukazuje, že v meziválečné Evropě nebyla žádná jednoduchá dichotomie mezi „svobodou“ a „pravidly“. Kromě druhů oficiální a explicitní morálky popsaných výše existovala i neoficiální morálka – či několik jejích druhů. Ti, kdo porušili explicitní pravidla určená veřejnými moralisty, obvykle poslouchali pravidla, jež byla němá, ale široce známá. Prostředí, které zobrazuje Renoir, tolerovalo nevěru, pokud se prováděla diskrétně. Někdy byla „emancipace“ spojována se snížením sexuálních příležitostí, protože znamenala, že se explicitní a němá pravidla dostala do souladu. Maurice Agulhon si s jistou trpkostí vzpomněl, že jeho rodiče – učitelé – chápali prostě feminismus tak, že puritánská morálka, která se dříve týkala dívek, přešla nyní i na chlapce.⁴⁴

Složitě vzájemné vztahy oficiální a neoficiální morálky ilustroval život Malcolm Muggeridge. Na první pohled byly Muggeridgeovy zásady prosté: byl asketickým křesťanem, který věřil na cudnost. To, co hlásal, však nepraktikoval a měl početné mimomanželské vztahy. To ale nelze připisovat pouze

pokrytectví; Muggeridge o svých sexuálních dobrodružstvích mluvil téměř s takovou posedlostí, jako hovořil o Gándhím nebo Matce Tereze z Kalkaty. Jeho sexuální avanturismus a křesťanská zbožnost spolu ladily, neboť mu poskytl prostředky vzpoury proti počestnému fabianismu, v němž byl vychován. Sex mu též dodával materiál pro zpověď a pokání, které bylo základní součástí jeho pečlivě budované pověsti nástupce Tomáše Akvinského, Rousseaua nebo Tolstého. Muggeridgeův život zkrátka ovládaly dvě zřejmě protikladné, ale ve skutečnosti komplementární formy morálky – oficiální morálka křesťanství a neoficiální morálka buržoazního svůdníka. Ten nevyznával etiku naprostého osvobození, ale pokládal myšlenku na sexuální svobodu pro „počestné“ ženy za šokující. Muggeridge se chlubil vlastnostmi svěťice své manželky Kitty, která na něj zřejmě trpělivě čekala, až se vrátí ze svých záletů. Až po jeho smrti se zjistilo, že Kitty diskrétně využívala sexuální svobody, kterou její manžel tak chvástavě využíval, a že Malcolm nebyl otcem jednoho z jejích dětí.*

Někdy se předpokládá, že sexuální represe byla spojena se „zaostalou“ společností, kdežto stále větší otevřenost přirozeně doprovázela modernizaci, což však vždy neplatilo. Sexuální morálka v tradiční společnosti vždy zahrnovala širokou škálu různých standardů a rolnická společnost nebyla nutně méně otevřená než městská. V některých částech Ruska bylo zvykem, že nevěsty ztratily své panenství před davem opilých svatebčanů (otevřenost sexu v takových společnostech však samozřejmě nezahrnovala respektování ženské svobody).

Městští pozorovatelé si všímali, že venkov je v sexuálních záležitostech otevřený. Román Gabriela Chevaliera *Zvonokosy* vydaný roku 1934 a zasazený do oblasti Beaujolais je považován za jedno z nejlepších zobrazení vesnického života francouzské třetí republiky. Chevalierův svět je svět, v němž se o sexu otevřeně diskutuje a kde se sex široce praktikuje. Morálka ve vesnici se netočí kolem zdrženlivosti – dokonce i kněz, který si „rozumí“ se svou hospodyní, považuje početí dětí před manželstvím za nepatrný hřích – a nevěra se toleruje. Je ukázán protiklad vesnice a města, a to ne pokud jde o cudnost versus promiskuita, ale pokud jde o sex zdravý (vesnická děvčata) a nezdravý (městské prostitutky, které mohou přenášet pohlavní choroby). Vyvrženecem ve *Zvonokosích* není nevěrnice či „*filie mère*“, ale neprovdaná Čubíková, která představuje sterilitu, frustraci a potlačování přirozených instinktů.

Když byl Carlo Levi poslán do vyhnanství na jihu, měl příležitost sledovat rolnické postoje k sexu zblízka a překvapilo ho, co zjistil: „Všechno, co se o li-

* Richard Ingrams, *Muggeridge* (1996), str. 185. Dítě, o něž šlo, byl Charles, nejmladší z dětí Kitty Muggeridgeové a syn Michala Vyvyana, který si svého otcovství nebyl vědom. Malcolm Muggeridge měl k tomuto chlapci, který zemřel při nehodě ve dvaceti letech, jen malou náklonnost.

dech z jihu říká, to, čemu jsem kdysi sám věřil: zběsilá rigidita jejich morálky, orientální žárlivost, prudký smysl pro čest, jež vedou až ke zločinům z vášně, to všechno jsou mýty⁴⁵. Nelegitimní děti byly na venkově běžné a děti měly často i milenky kněží. Nerovnováhu pohlaví, kterou vytvářela migrace do Ameriky, způsobovala, že pro řadu žen nebylo možné najít zákonného manžela. Leviho hospodyně, Giulia, byla matkou dětí od několika různých mužů, z nichž jeden byl kněz.

Podobnou zkušenost jako Levi získal ve španělské vesnici i Gerald Brennan. Na Brennana udělala dojem připrostlá řeč jeho hospodyně, dcery porodní báby a veřejně známé milenky statkáře, a později o tom napsal: „Vyjma cudného, bezpohlavního Irsku jsou rolníci hrubí a já se domnívám, že dokud sbíratel folklóru nevytáhne notes a tužku, bývají takoví téměř vždy“.⁴⁶

Jestliže mohla být rolnická společnost v sexuálních záležitostech otevřená, nová společnost masové komunikace je skrývala. Vždyť hollywoodské filmy a rozhlasové vysílání vytvářely veřejnou sféru, z níž byly explicitní odkazy na sex zcela vyloučeny. Harold Nicolson nejen že nesměl roku 1935 v programu rádia citovat z *Odyssea* Jamese Joycea, ale ani se zmínit o titulu této knihy; BBC nevyslovilo v éteru až do šedesátých let slovo „fuck“. A. J. P. Taylor poukázal na prudérnost BBC a dvojakost vztahů mezi moderní dobou a sexem: „Požádali mě, jedinkrát, kdy mě pozvali, abych přispěl do programu, v němž se mluvčí setkal vždy s nějakým problémem, třeba zabloudil v horách, a pak byl pozván odborník, aby objasnil, co by udělal on sám. Nabídl jsem ... velmi zajímavý problém: jdu se v Berlíně vyspat s dívkou ... a zjistím, že ona je kluk s gumovými prsy ... smlouvu jsem nedostal.“⁴⁷

Sexuální morálka byla těsně spjata s jazykem. Většina Evropanů používala jazyky dva: formální a neformální dialekt nebo slang, který se většinou používal, když se mluvilo o sexu. Záležitosti komplikovala i skutečnost, že formální jazyk se stával stále důležitější spolu s šířením vzdělanosti, tisku a rozhlasového vysílání. Británie, kde prudérnost byla spojena ještě se silným zájmem o jazykovou vhodnost, zažila velmi dramatické příklady tohoto jevu. Sex byl z psaného jazyka často vyloučen, takže slova, která denně používalo značné množství lidí, nemohla být otištěna; lékárníci mohli sice dávat verbální návod k používání antikoncepce, ale nesměli tyto informace předávat písemně.⁴⁸ Na každodenní úrovni se diskuse o sexu vedly v jednoslabičných slovech anglosaského původu; sexuální rozhovory ve formálním prostředí se vedly, jestliže vůbec, ve víceslabičných latinských termínech lékařské vědy. Nedorozumění zahrnovalo jak slovní zásobu, tak morálku. Dívka, která se zeptala mladého vojáka, zda je panic, dostala odpověď: „Jak panic? Co vím, tak panna* je jedině svatá Panna Maria.“⁴⁹

* Pozn. překladatele: V angličtině je panna i panic jeden výraz virgin.

Sex a třídní vztahy

V celé Evropě se třídní nepřátelství proplétalo se sexem, protože bohatí muži často spali s chudými ženami. Rozšířená byla prostituce. Muži – příslušníci buržoazie – měli vždy hospodářskou moc nad prostitutkami (jako jejich klienti) a stále více získávali i moc úřední (jako řídicí složky). Řada zemí na pevnině měla systém oficiální registrace a kontroly prostituce: roku 1939 bylo v okrsku Seina (Francie) 4026 registrovaných prostitutek a úředníci odhadovali, že dalších 1995 registrovaných není.⁵⁰

Muži si také často kupovali sex nejrůznějšími méně oficiálními formami: vydržovali si milenky nebo spali se služebnými a hospodářská krize třicátých let dostupnost chudých žen ještě zvýšila. Graham Greene slyšel, že když se zhroutil krajkářský trh, nottinghamská děvčata vyhozená z práce byla k máni za „odpolední čaj a vdolky“.⁵¹ Georges Simenon, neúnavný holkař, který měl dlouhý poměr se služebnou své ženy, si byl zvlášť vědom toho, jak sexuální avanturismus buržoazních mužů dokáže vzbudit třídní nepřátelství – ve svém románu *Žlutý pes* (1931) se mužští obyvatelé Concarneau postavili proti skupině hodnostářů, kteří „zneužívali“ zchudlá dělnická děvčata ve městě.

Na svedení chudých dívek bohatými muži bylo často pohlíženo jako na útok na čest mužských příbuzných těchto děvčat. V továrně Magneti Marelli u Milána byli ve všeobecném opovržení muži, kteří se oženili s opuštěnými milenkami ředitele továrny. Při osvobození se objevilo prohlášení: „V podniku byl značný počet mužů, kteří získali dobrá místa a udrželi se na nich tím, že dodávali oběma majitelům ženy z řad dělnic a úřednic.“⁵² Takové nepřátelství mohlo mít politické důsledky. Pohlavní styky s dělnicemi bylo hlavní obvinění namířené pouze proti řediteli Magneti Marellimu, který byl po pádu fašismu popraven.⁵³

Stejně jako se na svedení dělnic často pohlíželo jako na součást buržoazní nadvlády, považovalo se svedení bohatých žen dělníky někdy za prostředek společenské vzpoury nebo jako známka převrácení společenského pořádku. Sexuální vztahy mezi paními a sluhy byly běžným tématem meziválečné literatury. Povídky Somerseta Maughama ukazují spojení sexuálních a třídních vztahů. V *Plukovníkově ženě* uveřejněná statkářova žena – hubená, neplodná, se sklonem číst „intelektuální“ knihy – sbírku básní, z níž je patrné, že měla mimomanželský poměr. Statkář vyjádří své obavy z její nevěry takto: „Je to bída, že člověk ani neví, co to bylo za chlapa. Nedá se ani říct, jestli to vůbec byl gentleman. Tedy, vždyť ani nevím, jestli to nebyl nádeník.“ *La Règle du Jeu* popisuje chaos způsobený propletením sexuálního života pánů a sluhů (ačkoli v tomto případě je to hajný, kterému jeho výše postavení bližní nasadí parohy).

Sexuální nedostupnost buržoazních žen byla pro vlastní důstojnost buržoazních mužů důležitá a vyhlídka na to, že by se „počestně“ ženy mohly uchý-

lit k prostituci, byla zmiňována jako konečný symptom společenského rozkladu. René Benjamin, konzervativní katolík, který brojil proti vzdělání žen, údajně tvrdil, že „tři sta kvalifikovaných právniček se prodávalo na ulicích Paříže“.⁵⁴ Ve francouzském Vichy se „počestnost“ definovala spíše podle vojenského statutu manžela než podle vzdělání či bohatství: v letech 1941 a 1942 různí úředníci prohlašovali, že většina francouzských prostitutek byla manželkami válečných zajatců.⁵⁵

Spojení sociální a sexuální problematiky vysvětluje šokované reakce anglické společnosti na díla D. H. Lawrence, jež „pravou“ mužnost často spatřovala u muže z dělnické třídy. George Orwell reagoval na jednu báseň D. H. Lawrence, v níž pochybuje o mužnosti středostavovských mužů takto:

Lawrence mi říká, že jsem eunuch, neboť jsem chodil do soukromé školy. No, co s tím? Mohu předložit lékařské osvědčení, že tomu tak není, ale k čemu to bude? Lawrenceův odsudek tu zůstane. Když mi řeknete, že jsem darebák, mohu se polepšit, ale když mi řeknete, že jsem eunuch, pokoušíte mě, abych vám to oplatil, jak jen to půjde.⁵⁶

V obecnější rovině Orwelovy spisy ilustrují chápání vztahů mezi sexem a společenskou třídou: „[Nezaměstnanost] relativní status pohlaví nezměnila. V dělnickém domě je to muž, kdo je pánem, a ne jako u střední třídy žena nebo děcko.“⁵⁷ Přiblížil se také k tvrzení, že patriarchát je nezbytnou podmínkou silného odborového hnutí. „Ze středostavovských pracovníků nemůže být účinná odborová organizace, protože v době stávky bude každá středostavovská manželka do svého muže rýt, aby dělal mrvu a sebral práci ostatním.“⁵⁸ Orwell si uvědomoval, že „podivný, obscénní výbuch lidové zuřivosti následující po Wildeově procesu byl ve své podstatě sociálního charakteru“.⁵⁹ On sám spíše homosexualitu spojoval s určitým druhem buržoazních socialistů. Psal o „teplých levičácích“⁶⁰ a obával se, že takoví socialisté byli nezřídka „eunušského typu s vegetariánským pachem, kteří kolem sebe hýří laskavostí a osvětou a hluboko v mysli mají představu dělnické třídy celé tip top, dobře umyté za ušima, čtenářů Edwarda Carpentera nebo nějakého jiného pobožného sodomity“.⁶¹

Spojení společenské třídy a homosexuality bylo v meziválečné Evropě zvlášť složité. Řada spisovatelů považovala heterosexualitu za věc dělnické třídy a homosexualitu za věc bohatců, což možná podpořila skutečnost, že boháči jako Magnus Hirschfeld v Německu či členové skupiny Bloomsbury byli jediní, kdo si mohli dovolit postavit se důsledkům toho, že vedli otevřený homosexuální život.

Samozřejmě, že nic neskrylo skutečnost, že příslušníci dělnické třídy páchali homosexuální činy, často s bohatými „zvrhlíky“, kteří byli odsuzováni

samozvanými představiteli proletářské morálky. V některých případech zřejmě muži z buržoazního prostředí vyhledávali sex s příslušníky nižších vrstev přesně proto, že dělníci byli „opravdovými muži“. Edward Carpenter toužil po „rozpáleném zedníkovi s hrubými svaly, silnými stehny a řemenem kolem pasu“. ⁶² Někdy zájem o dělnické muže působil spolu s politickým přesvědčením; francouzský představitel levice Daniel Guerin se zapojil do politiky částečně proto, aby se mohl setkávat s dělnickými mladíky, ale zůstal přitom přesvědčen, že proletářská kultura bude vždy heterosexuální. ⁶³

Homosexuální vztahy mezi třídami byly snad rovnoprávnější než heterosexuální. Klienti prostitutek měli dvoji výsadu, protože byli muži, a k tomu bohatí, takže prostitutka byla ve dvoji nevýhodě; byla jen žena, ale ještě vyloučena ze slušné společnosti. Avšak homosexuální muž, který vyhledával společnost mužů stojících společensky níže, byl již částečně ze slušné společnosti vyloučen (nebo by vyloučen byl, kdyby byl odhalen). Na druhé straně bylo méně pravděpodobné, že by mužští prostituti byli vypovězeni ze slušné společnosti jako jejich ženské protějšky; byli jen velmi málo organizováni či ovládáni úředními nařízeními tak, jak to postihovalo ženy. Kromě toho mladíci, kteří dostávali za své sexuální služby peníze, nebyli vždy za homosexuály nebo prostitutky označováni. ⁶⁴

Sex, rasa a národ

Napojení mužské cti na ovládání žen bylo dokonce jasnější v případě, když sexuální vztahy překračovaly státní hranice. Takové vztahy byly zřejmě zvláště ohrožující v době války. Mnozí Francouzi byli přesvědčeni, že během ofenzívy roku 1914 němečtí vojáci znásilnili velké množství francouzských žen, v důsledku čehož došlo k početí. Byla věnována pozornost sociálním a fyzickým následkům takových útoků na muže a psychologickým následkům na ženy. Noviny psaly o muži, který hrozil sebevraždou, když uslyšel, že jeho žena i dcery po znásilnění německými vojáky otěhotněly. Všeobecně se na znásilnění pohlíželo jako na útok na národ a rasu. Jeden lékař napsal, že „tyto děti budou známkou ‚dočasných vítězství‘ barbarů.“ Někteří tvrdili, že ženy, které počaly děti německých vojáků, budou navždy poskvrněny a jejich další děti počaté Francouzi si ponесou biologickou stopu dřívějšího styku. ⁶⁵

Mušská obrana národní cti a ohrožení ženské cudnosti se ve Francii znovu propojily v období mezi rokem 1940 a 1944. V počátečních fázích okupace považovali ti, kdo doufali ve francouzsko-německé smíření, sexuální vztahy mezi německými vojáky a francouzskými děvčaty za přirozené a dokonce žádoucí; Simone de Beauvoir napsala, že takový názor zastával řidič nákladáku, který ji svezl roku 1940 zpět do Paříže. ⁶⁶ Někdy se francouzsko-německé

vztahy popisovaly sexuálními výrazy. Muž-fašista napsal roku 1940 Marcelu Déatovi: „Řekl jste, že znásilnění někdy končí manželstvím. Některá také zanechávají nádherně znepokojivé vzpomínky.“ ⁶⁷ Ti, kteří se postavili proti kolaboraci, považovali naopak sexuální kontakty mezi okupanty a poraženými pro francouzské muže za hanebné. V jednom raném textu hnutí odporu (Texcierovy „Rady pro okupované“) doporučoval mužům, aby se mstili ženám, které byly viděny, jak se baví s německými vojáky, ale ženám tento text určený nebyl. Jednou z největších snah vichistické Francie bylo udržet si kontrolu nad pohlavním životem francouzských žen. Prostituce začala podléhat přísnější regulaci a v prosinci 1940 dostali provozovatelé veřejných domů účinný monopol, aby se podařilo dostat ženy z ulic. ⁶⁸ Vláda se starala zejména o ženy, jejichž manželé byli zajati v Německu, a proto je nemohli hlídat sami. Zákon z roku 1942 říkal, že „žít veřejně v nezákonném svazku“ se ženou válečného zajatce je zločin. ⁶⁹ Po osvobození se ženám, které „zneuctily“ Francii tím, že spaly s německými vojáky, často dostalo velice krutého a veřejného ponížení. Některé francouzské filmy o okupaci – *Lacombe Lucien*, *Une Affaire de Femmes*, *Une Femme Française* – zobrazovaly ženy, které byly nevěrné svým manželům – válečným zajatcům.

Na diskusi o cudnosti francouzských žen, zejména žen válečných zajatců a možnost sexuálních styků s okupanty, vrhá zajímavé světlo debata o stycích francouzských mužů s německými ženami. Mnohé francouzské válečné zajatce posílali na práci na německá hospodářství a všeobecně se říkalo, že někteří z těchto mužů měli pohlavní styk s německými rolnickými ženami. ⁷⁰ Takové styky převracely normální mocenské vztahy mezi muži a ženami: z vojenského hlediska byli Francouzi podřízení, protože byli poraženi, ze společenského, jelikož pracovali jako čeledíni, a protože pracovat musely jen nižší hodnosti – důstojníci a poddůstojníci byli odsouzeni k nečinnosti a celibátu. Německé úřady považovaly Francouze za rasově méněcenné ⁷¹ –, i když ne do té míry jako Rusy nebo Poláky, kteří by byli za sexuální styk s německými ženami popravováni. Francouzská strana o vztazích francouzských válečných zajatců dobře věděla. Zdálo se, že Francouzi na tyto vztahy pohlíželi se směsí pobavení, studu a hrdosti. ⁷² Tyto vztahy však nevyvolávaly debaty či rozhořčení, které iniciovalo chování francouzských žen, a nikdo nikdy neoznačil francouzské svádění německých žen za zradu.

Válku a invazi němečtí glosátoři často spojovali s „ohrožením ženské počestnosti“, ačkoli Němci se starali více o sex a rasu než o sex a národnost. Poprvé se tato otázka vynořila s odkazem na děti narozené černým francouzským vojákům umístěným v důsledku I. světové války v Porýní či Porúří. Němečtí politici tvrdili o sexuálních partnerkách černých jednotek, že jsou to oběti znásilnění, a začala dlouhá diskuse o tom, co dělat s dětmi z podobných svazků a jak jim zabránit v dalším „kažení“ rasy. Bavorské ministerstvo vnitra

navrhlo roku 1927 jako možné řešení sterilizaci a deset let nato nacisté tento návrh uskutečnili.⁷³ Jeden aspekt nacistické antisemitské politiky byl zákaz sexuálních styků mezi Židy a křesťany podle zákona na ochranu německé krve a cti (1935), který byl v zásadě namířen proti sexuálním vztahům židovských mužů s „árijskými“ ženami. Jedna žena, která se rozváděla s židovským manželem, požádala o zvláštní povolení k potratu „plodu smíšené krve“, který nosila.⁷⁴

Hrozbu příchodu sovětských vojenských sil, kterou nacistický režim odsouzený k zániku pociťoval roku 1945 velmi dramaticky, předkládal převážně v sexuálních termínech a ve velké části propagandy namířené k posílení německého odporu hrálo úlohu riziko znásilnění. Mnoho žen, které se setkaly s Rudou armádou, znásilnění skutečně prožilo. Podle odhadů byla znásilněna jedna třetina žen v Berlíně⁷⁵ a čísla týkající se Budapešti a Vídně byla pravděpodobně podobná (všechna tři města měla roku 1945 převážně ženské obyvatelstvo). Podobná znásilnění byla zvláště běžná jako okamžitý důsledek bojů, kdy se opilí a zuřiví vojáci volně pohybovali, ale nezastavila se ani po obnovení kázně. Znásilnění zůstalo běžné v sovětském sektoru okupovaného území až do roku 1949. Někteří sovětsí vojáci zřejmě věřili, že znásilnění je pokračováním války jinými prostředky, a zejména u žen zemí, které byly se Sovětským svazem ve válce – Němek, Rakušaneck a Maďarek – byla velká pravděpodobnost, že budou znásilněny. Důležité byly kulturní a jazykové okolnosti. Rozdílnost maďarštiny činila její mluvčí zranitelnější, ale Bulharky naopak často dokázaly se sovětskými vojáky navázat dobré vztahy.⁷⁶ K četným ruským a ukrajinským ženám v německých továrnách se Rudá armáda chovala dobře, i když některé ženy – ruskými úřady považované za podezřelé – neměly mnoho prostředků, jak se ochránit. Znásilnění bylo často součástí širšího typu odplaty, která zdůrazňovala zločiny spáchané Německem a jeho spojenci, a odplaty za německou prosperitu, která se ukazovala v kontrastu s devastací Sovětského svazu.

Samotné ženy nejevily ochotu vyprávět o svých zkušenostech, protože nevěřily příliš v odhodlání úřadů potrestat příslušníky Rudé armády a zabránit jim v této činnosti, a také se obávaly reakce svých mužských příbuzných na „poskrvnění“. Některé ženy možná považovaly své vztahy k sovětským vojákům za ovlivněné nejruznějšími jevy, které nezahrnovaly přímo fyzické násilí. Rudá armáda ovládala většinu zdrojů země, která prožívala zoufalou chudobu; v Královci měly dostatek jídla prý jen ženy oplodněné ruskými vojáky.⁷⁷

Nejdramatičtější příběhy masových znásilnění byly popsány muži a často odhalují stejně tolik o jejich autorech jako o zkušenostech znásilněných žen. Dva autoři – americký diplomat Robert Murphy a vatikánský představitel Monsignor Montini – patřili ke konzervativním katolíkům. Zpráva Montiniho zdůrazňovala rozsah údajného nakažení pohlavními chorobami, což může

znamenat obavy ze ženské sexuality stejně jako snahu chránit jejich bezpečí.⁷⁸ Muži chtěli ochránit „čest“ žen před ruskými útoky. Jednou z forem takové ochrany byly potraty, aby se nemohly narodit „cizí“ děti. Každá země sovětského sektoru měla své vlastní potratové zákony; pouze v Braniborsku zákon explicitně zmiňoval znásilnění,⁷⁹ ale lékaři postupovali často z vlastní vůle a ukončovali těhotenství, jež, jak věřili, mohla být následkem znásilnění. Některým ženám bylo zřejmě vyhrožováno násilím jak od jejich německých „ochránců“, tak od sovětských útočníků. Profesor Schler z Lichterfeldu prý zavraždil před příchodem sovětských jednotek svou ženu, děti a pak i sebe.⁸⁰

Vztahy mezi sexem, národností a rasou pronikly i do válečné Británie, zvláště, když jí v té době prošly 3 miliony amerických vojáků. Byli mladí a poměrně zámožní, a tak se často dostávali do sporů o dívky s místními muži, ale tyto spory neobrátily britské muže proti Američanům. Věci byly složitější kvůli přítomnosti černých amerických vojáků (v červnu roku 1944 jich bylo kolem 130 000).⁸¹ Americká armáda byla přísně segregovaná, kdežto Británie téměř žádnou černou populaci, ani tradici rasové segregace neměla. Bílí američtí vojáci, když viděli černé Američany s anglickými děvčaty někdy stavěli rasu nad národ a intervenovali, aby ochránili „své“ dívky. Eisenhower to shrnul takto: „Naši bílí vojáci, vidí-li dívku procházet se po ulici s černochem, se často pokládají za ochránitele slabšího pohlaví a věří, že je třeba zasáhnout i za použití násilí, aby poznala, co vlastně dělá.“⁸² V květnu 1944 odsoudil americký vojenský soud černého vojáka k smrti pro znásilnění bílé ženy. Důkazy byly chabé – žena muže doprovodila na louku jen ve své noční košili, aby mu „ukázala cestu“ – ale voják by byl rukou svých rodáků zemřel, kdyby se neozval britský tisk.⁸³

Britská říše pohlavní styk mezi rasami umožňovala. Malcolm Muggeridge, který měl během svého pobytu v Indii dlouhý poměr se sikhskou ženou, poukázal na skutečnost, že Angličané, kteří se vyhýbali všem formám styku s Indy, spali s indickými ženami, ale tichá tolerance umožňující sexuální styk mezi anglickými muži a indickými ženami, se nerozšířila na anglické ženy a indické muže. Autoři jako E. M. Forster a Paul Scott zaznamenali pocit paniky, který zprávy o takových kontaktech vyvolávaly.

Pohlavní styky mezi domorodými obyvateli britské říše a britskými ženami vyvolávaly zvláštní pohoršení v případě, že domorodci byli bohatí a mocní, jinými slovy, když domorodí muži měli podobné vztahy s britskými ženami, jaké byly vždy samozřejmé pro styky britských mužů s domorodými ženami. Zdálo se, že debata o takových vztazích odpovídala širšímu vnímání upadající moci, které konec říše doprovázelo. V padesátých letech učinil britský ministr kolonií v parlamentu prohlášení popírající, že by anglické ženy v Malajsku měly sexuální styky s místními bohatými podnikateli.⁸⁴ Velmi zajímavá byla pověst, která doprovázela britské stažení z Indie, podle které

měla žena posledního místokrále, Edwina Mountbattenová, poměr s Džavá-harlálem Nehruem, prvním premiérem nezávislé Indie.

Sexuální styky ve francouzské říši ovládaly jiné konvence a tyto vztahy byly otevřeněji přiznávány. Stát někdy vyvolal zajímavou trojstrannou konfrontaci, neboť vedle sebe existovaly různé typy evropských sexuálních hodnot a těch, které byly připisované domorodým národům. V Orwellových *Barmských dnech* (1934) si hrdina vydržuje barmskou milenkou, s níž má čisté obchodní vztah, a zároveň se pokouší svést Angličanku považovanou za přitažlivou svojí znalostí velkého světa, již získala, když byla na „zkoušené“ v Paříži. V Simenonově *Le blanc à lunettes* (1937) je hrdinou africký majitel plantáže, jenž si vydržuje africkou milenkou, ale ujišťuje svou francouzskou snoubenku, že tento vztah nemá žádný citový význam: „Vždycky jsem měl ženy, kterým jsem platil.“ Tento uspokojivý vztah uvede do zmatku příjezd anglické aristokratky a jejího milence. Hrdina musí svou africkou milenkou před anglickými hosty skrývat („nikdy si nezačínají s domorodci“), ale šokuje ho skutečnost, že Angličanka z dobré rodiny může mít otevřený poměr (Simenon věřil, že otevřené sexuální styky mezi sociálně rovnými lidmi jsou obzvláště nechutnou anglickou neřestí).

Roku 1937 přijala italská vláda zákon regulující sexuální styky s domorodými obyvateli svých afrických území a jeho články odrážejí složitost úvah o pohlavních stycích. Sex mezi Afričankami a Italy nebyl nikdy zakázaný, ačkoli zakázané byly vztahy „podobné manželství“. Italští muži stíhaní za takové vztahy museli prokazovat, že se svou milenkou pravidelně nespí ani si nedávají dary. Pokud jde o italské ženy, úřady považovaly za samozřejmé, že takové vztahy jsou nemyslitelné. Ministr pro Italskou Afriku roku 1940 prohlásil: „Naše zákony nemohou takovou možnost, odporující veškerým našim zásadám, vůbec vzít v úvahu.“⁸⁵ Rasové rozdíly byly nadřazené rozdílům sociálním a italští senátoři se starali o to, aby čistota italských prostitutek poslaných do Habeše nebyla kompromitována styky s černochy.

Ženy a práce

Skutečnost, že na měnící úlohu žen bylo pohlíženo optikou mužské hysterie, neznamená, že k žádným změnám nedocházelo. Následkem I. světové války se změnil počet pracujících žen a občas se předpokládalo, že to je prostě válečný produkt: ženy se prosadily v práci, neboť nahradily muže poslané na frontu. Počet zaměstnaných žen – zejména v továrnách – se fakticky během války zvýšil, ale tento vzestup byl považován za dočasný. Ženy měly práci zejména v odvětvích jako výroba munice, kde místa dělníků měla být po válce zrušena. Kromě toho byly ženy považovány za málo kvalifikované síly, které

se využívaly vedle dalších neuspokojivých pracovníků – vězňů, dětí a přistěhovačů – z nouze. Označovaly se za „nekvalifikované“, přestože pracovaly na místech dříve „kvalifikovaných“ dělníků, sotva jedna z dvaceti britských dělnic v muniční výrobě dostávala roku 1918 mzdu kvalifikovaných mužů.⁸⁶ Součástí poválečného konsensu, k němuž ve většině zemí dospěly odbory, zaměstnavatelé a vláda, bylo to, že zaměstnanost žen nemá v době míru pokračovat,⁸⁷ takže válečná místa, na která bylo vidět, jako třeba řidičky tramvají, byla pro ženy po válce ohrožená. V některých zemích, hlavně ve Francii, znamenala I. světová válka počátek dlouhodobého poklesu podílu zaměstnaných žen z dělnické populace, neboť válka poškodila lehký průmysl (především textilní), který dříve zaměstnával značný počet žen. Dokonce i v Sovětském svazu, kde občanská válka bránila mnohým mužům až do roku 1921 v demobilizaci, a tam, kde se vláda příznivě stavěla k zaměstnanosti žen, tvořily ženy ve dvacátých letech až polovinu nezaměstnaných.⁸⁸

Změny, které přinesla I. světová válka, se někdy pletou s vývojem, který nastal už před ní. Několik let se zvyšoval počet úřednických míst a zvyšovala se i tendence zaměstnávat ženy.⁸⁹ Oba trendy pokračovaly i po válce: v Německu se počet žen na kancelářských místech v letech 1907–1925 zvýšil z 0,5 na 1,5 milionu.⁹⁰ Tento vzestup však nemusel pro ženy znamenat emancipaci. Rozšíření úřednických míst bylo spojováno se snižováním platů i statusu a se snížením možností povýšení: průzkum dívek, které studovaly na škole pro sekretářky v Paříži, ukázal, že většina z nich pochází z dělnického prostředí a školu opustila ve třinácti letech.⁹¹ Zvýšené zaměstnávání žen bylo ve skutečnosti výsledkem i příčinou sociálního úpadku úřednické profese. Roku 1923 Svaz britských bankéřů uveřejnil článek, který otevřeně mluvil o tom, jak pohlaví stratifikuje úřednickou práci: „V anglických státních službách... není mezi ženským a mužským personálem konkurence... Určité druhy prací, převážně rutinní a nepříliš zodpovědné, byly předány ženskému personálu; a jediným výsledkem toho je, že značná část úřednických činností, kterou by jinak vykonávali muži, provádějí ženy.“⁹²

Osud úřednic ve fašistické Itálii vrhá zajímavé světlo na feminizaci úřednické práce v jiných oblastech. V Itálii se podíl žen-úřednic zvýšil z 20,3 procent roku 1921 na 27,3 procent roku 1936,⁹³ ale tento proces znamenal otevřenější soutěž než v jiných evropských zemích částečně proto, že poměrně nízká úroveň industrializace byla menším zdrojem alternativního zaměstnání pro muže a kromě toho Italové tradičně považovali nemanuální práci (a zejména ve státních službách) za velmi prestižní a fašistický stát zasahoval na trhu práce razantněji než státy demokratické. Italská ministerstva zavedla kvóty, aby počet zaměstnaných žen omezila, a bylo významné, že tento systém rozlišoval úřednické hodnosti. Mezi funkcemi rezervovanými pro absolventy univerzit mohlo být až 5 procent zaměstnanců ženského pohlaví; na

středních funkcích až 15 procent žen a podřízená místa mohlo zastávat až 20 procent žen.⁹⁴ K největšímu zvýšení zaměstnanosti žen na úřednických místech došlo v Itálii mimo vládní ministerstva na méně významných místech v obchodních firmách a v místní správě.

V průběhu meziválečného období byly ženy považovány za rezervní armádu pracovních sil, jež je možné najmout a propustit snáze než muži. V Německu pobíraly ženy v roce 1931 o pětinu nižší mzdy než muži. Z toho důvodu měli zaměstnavatelé motivaci najímat ženy, když byly zisky nejisté, a proto se podíl zaměstnaných žen v letech 1928 až 1932 zvýšil.⁹⁵ Se zaměstnáváním žen byla často spojená mechanizace a racionalizace. Dílny, v nichž se kvalifikovaní dělníci těšili vysokému stupni samostatnosti i všestrannosti, byly nahrazovány montážními pásy, u nichž ženy vykonávaly specifické, omezené úkoly za podmínek stanovených normovači, které řídili předáci; André Citroën, francouzský výrobce motorů, přebudoval po I. světové válce některé své továrny podle tohoto vzoru.⁹⁶ Přestože měli zaměstnavatelé na zaměstnávání žen ekonomický zájem, politické zájmy státu často v době vysoké nezaměstnanosti mužů prosazovaly vyloučení žen z řad pracovních sil. U nezaměstnaných dělníků bylo pravděpodobnější, že by se mohli stát zdrojem politických problémů. Ve Francii, kde pozici žen oslabovala zejména skutečnost, že neměly volební právo, byly vdané ženy vypovězeny ze státní služby roku 1935 a k podobným krokům přistoupilo i nacistické Německo, kde manželská půjčka byla udělována párům, které souhlasily s tím, že žena nepůjde do práce: koncem roku 1935 získalo tuto půjčku 365 000 párů.⁹⁷

Režimy, které z politických důvodů idealizovaly nepracující ženy, musely často přijmout zaměstnávání žen z hospodářských důvodů po skončení krize a po vypuknutí II. světové války. To bylo zvláště zřetelné v Německu, kde byl počet zaměstnaných žen vysoký, a to i přes tlak režimu. Hitlerova snaha vyloučit ženy ze zaměstnání se setkala s odporem ze strany jeho nacistických kolegů Goebbelse a Leya,⁹⁸ ale nakonec nacisté koncem třicátých let svou vlastní politiku změnili, když růst válečného hospodářství vyvolal potřebu pracovních sil;⁹⁹ roku 1937 přestaly být manželské půjčky závislé na podmínce, že žena nepůjde do zaměstnání.¹⁰⁰ Roku 1939 tvořily německé ženy 37,4 procent pracovních sil; v Británii to bylo jen 26,4 procent.¹⁰¹ Podobná protikladná rétorika byla i ve francouzské Vichy, kde konzervativní projevy o rodině zaznívaly i přes nepřítomnost více než 2 milionů mužů v německých zajateckých táborech nebo u makistů.

Postoj k zaměstnávání žen však u žádného režimu nebyl jednoduchý. Vše ovládala nutnost, zejména v době války, a také sociální a rasové názory. V Německu Göring rozlišoval mezi „ženami-tahouny“ z nižších vrstev, které se hodily na těžkou práci, a „plnokrevnými“ z vyšších tříd, jež by se měly věnovat výchově dětí.¹⁰² Všichni nacisté rozlišovali mezi „nejlepšími“ árijkami,

u nichž se mělo podporovat množení, ale ne práce, a dělnicemi dováženými z Ruska, které měly pracovat, ale nesměly se rozmnožovat. Britská vláda rozlišovala ženy podle společenských tříd. Jedno z kritérií, podle něhož se rozhodovalo, zda se má žena účastnit práce ve válečném hospodářství, zkoumalo, zda má vlastní dům.¹⁰³

Paradoxní vztahy mezi ženskou účastí v pracovním procesu a dalšími formami emancipace žen se jasně ukázaly v Sovětském svazu. Sovětská politika byla ve dvacátých letech vědomě feministická: potraty a rozvody byly usnadněny, platové a pracovní podmínky obou pohlaví zrovnoprávněny a ženy se měly považovat za příslušníky proletariátu. Avšak nejužasnější úrovně ženské účasti v pracovním procesu nebylo dosaženo v důsledku feministické politiky, ale spíše následkem nutnosti vojenské a hospodářské situace ve třicátých a čtyřicátých letech. V období mezi 1940 a 1945 tvořily ženy něco přes polovinu všech dělníků těžkého průmyslu.¹⁰⁴ Toto zvýšení nebylo ale vůbec výsledkem feministické politiky, ale došlo k němu poté, co tato politika byla odmítnuta. V průběhu třicátých let sovětská propaganda dávala rostoucí důraz na obnovení tradičních ženských rolí. Tento posun ilustrují: zrušení Zvláštního byra pro ženské otázky, k němuž došlo roku 1930,¹⁰⁵ nová zákonná omezení potratů a oslava rodinného života. Roku 1936 debatovala konference sovětských manželek o tom, jak by ženy ve stranických funkcích mohly svou práci konat dobro, a zakončila své jednání darem speciálně vyšívané košile Stalinovi.¹⁰⁶ Názory podporující práci žen nijak nebrojily proti tradičnímu pohledu na ženy, ale působily spíše přes tento tradiční pohled. Ženy-„stachanovky“, které se objevily v tisku, byly většinou mladé a přitažlivé;¹⁰⁷ ospravedlňovaly svou účast na stachanovském hnutí tím, že si za prémie mohou kupovat módní oblečení.¹⁰⁸ Na ruském venkově, kde válka a migrace zdecimovaly mužskou populaci, se skutečnost, že žena bude zdatnou pracovníci, předkládala ne jako způsob, jak se bez mužů obejít, ale jak získat těch pár mužů, kteří byli k dosažení.¹⁰⁹

Změny v postavení žen také vycházely z ničivých následků I. světové války. Nečinná žena nebo dcera – s tímto aspektem buržoazní společnosti I. světová válka skončila. Simone de Beauvoir by snad mohla prožít život jako počestná hospodyně v Neuilly, kdyby poválečná inflace neznehodnotila peníze, jež měla na věno.¹¹⁰ Válka také způsobila nerovnováhu mezi pohlavími a zvýšila počet žen, které se musely žít samy. V některých oblastech zhoršovala dopad válečných úmrtí mužů ještě migrace, jak se muži stěhovali za prací. V evropské části Ruska byly válečné zmatky tak dramatické, že roku 1920 bylo ve venkovských oblastech 230 žen mezi devatenácti a dvaceti devíti lety na pouhých sto mužů této věkové skupiny.¹¹¹ Tento problém nevytvářel vždy osvobozené pracující dívky z historického klišé, neboť způsoby, jimiž ženy reagovaly na staropenství, často určovaly předpoklady konzer-

vativců. V Itálii se zvýšil počet „povolaných“ do náboženských řádů: roku 1936 tu bylo 129 000 jeptišek ve srovnání s 45 000 roku 1911.¹¹² V Anglii a Francii konzervativci uznávali, že válka způsobila „přebytek“ žen, které neměly naději na vdavky, a takové ženy si měly nalézt vhodná pracovní místa. Kladl se důraz na zaměstnání, v nichž by se využilo ženských mateřských instinktů.¹¹³ Zřejmým příkladem bylo ošetrovatelství a objevil se názor, že podobné příležitosti by mohlo nabídnout i soudnictví.¹¹⁴ Zdálo se, že zejména učitelství by se pro svobodnou ženu mohlo stát náhražkou mateřství. Příliv žen do škol, hlavně dívčích, měl dlouhodobé následky, jelikož vzdělávání žen zdokonalila generace oddaných a zanícených postav, jako byla slečna Jean Brodie z románu Muriel Sparkové (*Nejlepší léta slečny Brodiové*). Francouzská historička Annie Kriegelová vděčila za kvalitu své vlastní školní výchovy zčásti učitelkám lycea, jejichž potencionální manželé byly zabiti.¹¹⁵

Ženy v zemědělství

„Tradiční“ názory na venkovskou společnost byly často vyjadřovány v termínech vztahů mezi pohlavími. Jeden nacistický novinář roku 1932 napsal:

Na jedné straně máme silného, statného a mužného rolníka vytvořeného ve věčném boji s přírodou a půdou. Produkt země, bojovník, rozený válečník. Po boku mu stojí německá žena, rolnická žena, jeho věrná společnice a hrdá matka jeho dětí, skrze něž bude vytvářena budoucnost a historie. Na druhé zkažený obyvatel města, slabý, zženštilý a zbabělý. Po jeho boku mu stojí manželka, mužatka tělem i duchem, úmyslně bezdětná, a proto zkažená, a místo zdravých potomků dědí obyvatelé měst jen duchovní konflikty. Jsou produktem betonu.¹¹⁶

Ve skutečnosti nebylo rozdělení pohlaví tak výrazné. Vždy tu byl rozdíl mezi ženským světem výchovy dětí a péče o domácnost a mužským světem tvrdé zemědělské driny. Toto rozdělení bylo často výsledkem spíše modernizace než součástí tradice.

Ženy pracovaly v zemědělství ve velkém počtu; manželky a dcery byly často neplacenými pracovními silami. Roku 1925 bylo v Německu 4 133 000 ženských „rodinných pomocnic“, z nichž většina žila na zemědělských hospodářstvích. Jejich počet se od roku 1911 v tomto období zdvojnásobil zřejmě proto, že zemědělci se v těžkých dobách spoléhali na rodinné pracovní síly.¹¹⁷

Martine Segalenová říká, že tradiční francouzská zemědělská rodina měla pro obě pohlaví rozdílné, ale rovnoprávné sféry. Muži vykonávali těžkou práci na polích a ženy dojíly, staraly se o drůbež, zeleninovou zahradu, pekly chléb

a vyráběly sýr. Muži vládli zemědělským trhům, kde se obchodovalo s dobyt-kem a koňmi, a ženy zase trhům místním, kde se prodávaly vejce, sýr a drů-bež.¹¹⁸ Podobné uspořádání existovalo i u ruských rolníků. Vláda žen nad určitými oblastmi domácnosti byla v Rusku skutečně zjevná. Žena, která přišla do společenského okruhu svého muže, měla kontrolu nad svým věnem a pěstování drůbeže se svěřovalo jednotlivým ženám mimo společné hospodaření.

Je těžké odhadnout, do jaké míry měla hospodářská užitečnost žen vliv na to, jaké se těšily vážnosti a nezávislosti. Výzkumy založené na vnějších známkách moci mají omezenou platnost. Jednotlivé ženy se mohly prosadit a nesly přitom masku přizpůsobivosti: ve filmu Marcela Ophulse *Chagrin et la pitié* (1972) jde o rozhovor dvou francouzských rolníků – bratrů, při němž oba sedí u stolu a pijí víno. Jejich sestra stojí ve stereotypní podřízené póze, zcela jistě připravená muže domu obsloužit, což jí však nebrání v tom, aby je opakovaně přerušovala a opravovala. Moc ženy kromě toho nebyla závislá pouze na jejím vztahu k mužům. Mnoho ruských rolnických žen zřejmě nejvíce pocítovalo tyranii svých tchyní.

Ve dvacátém století narušily hospodářské jednotky domácností dvě síly. První byla venkovská „modernizace“ – mechanizace zemědělské práce a organizace rolníků. Použití strojů snížilo potřebu pracovních sil, což mělo největší dopad na ženy, na něž se pohlíželo jako na venkovské obyvatelstvo, které bylo „přebytečné“. Mechanizace ve městech často poskytovala práci, jež byla pokládána za vhodnou pro ženy, a na venkově zase dávala vzniknout novým řemeslům, jež byly výlučnou doménou mužů. Dojení krav, kdysi zásadně ženská činnost, stále více přebírali muži se stroji.¹¹⁹

Organizování venkova odsouvalo ženy ještě více do ústraní. Martine Segalenová píše: „Ženám příslušela rodina, intimita, to skrývané, sexuální; mužům společenské, veřejné, technické, hospodářské, politické.“¹²⁰ Výsledkem tohoto dělení bylo to, že sféry veřejná, technická, hospodářská a politická nabýly na důležitosti a ženy přišly o moc. To odrážela i skutečnost, že v prvních volbách do francouzské *chambres d'agriculture* roku 1927 se předpokládalo, že muži jsou hlavou hospodářství – ženy dostaly hlas pouze, pokud hospodářily samy.¹²¹ V zemědělských organizacích získaly ženy v meziválečném období jen zanedbatelné zastoupení a stále více se na ně pohlíželo jako na ženy v domácnosti než jako na výrobce.¹²²

Tyto stereotypy posilovalo i zemědělské školství. Francouzští rolníci se učili o strojích, veterinářství a účetnictví, zatímco jejich sestry byly posílány do katolických *écoles ménagères agricoles*, kde se učily, jak vést domácnost.¹²³ Také v nacistickém Německu posilovaly zemědělské organizace rozdíl mezi ženou v domácnosti a výrobcem: nacistická zemědělská asociace pod vedením Walthera Darré původně sdružovala muže i ženy, ale roku 1935 bylo rozhodnuto, že rolnické ženy mají být organizovány ve všech ohledech, kromě

těch ekonomických, v nacionálněsocialistické organizaci žen.¹²⁴ Není divu, že v meziválečném období se podíl žen mezi pracujícím obyvatelstvem v evropském zemědělství v západní Evropě snížil.¹²⁵

V Sovětském svazu naproti tomu existoval jeden nápadný rozdíl v obecném obrazu vynětí žen ze zemědělství. Sovětský svaz velmi zdůrazňoval skutečnost, že ženy jsou plnoprávními členy zemědělských družstev, což před revolucí v zemědělských pospolitostech neexistovalo. Ženy byly kromě toho vyzývány, aby pracovaly s novými stroji jako traktory; roku 1936 byly traktory v Sovětském svazu přizpůsobeny tak, aby lépe odpovídaly ženské stavbě těla.¹²⁶ U státních institucí a organizací, které v jiných evropských zemích ženy ze zemědělství vylučovaly, nacházely ženy v Sovětském svazu podporu, takže koncem 30. let byla téměř jedna třetina studentů sovětských institucí vyššího zemědělského vzdělání ženského pohlaví.¹²⁷ Překážky lepšího postavení žen však přetrvávaly. Částečně byly jen formální. Sovětský režim podporoval obsazení důležitých dělnických funkcí ženami, méně ochotný však byl dávat jim vedoucí místa a roku 1937 řídilo vesnické zemědělské sověty jen 7 procent žen.¹²⁸ Větší význam však měla skutečnost, že sovětské ženy, které se chtěly vymanit z tradičních ženských rolí, musely čelit značnému neoficiálnímu nesouhlasu. Boj za zaměstnávání žen postavil proti sobě hodnoty vesnice a hodnoty státu; Paše Angelikovové, vedoucí sovětské traktoristce, se dostalo pochvaly od Stalina, ale manžel se s ní rozvedl. Ženy, které pracovaly s novými stroji, se často setkávaly s ignorováním a násilím, jež bylo nejsilnější v muslimském Rusku: v Tádžikistánu bylo roku 1937 zavražděno devět stachanovek.¹²⁹

II. světová válka uvedla vztahy mezi pohlavími na venkově do zmatku. Britská a německá vláda povolaly do zemědělství ženy z měst. Ve Francii zůstaly rolnické ženy na hospodářstvích samy, protože z nich velké množství mužů odešlo. V Sovětském svazu byly roku 1945 tři čtvrtiny pracujících v kolchozech ženy.¹³⁰ Řada žen, které v tomto období začaly pracovat v zemědělství, tak učinily za nepříjemných podmínek, jako bylo přidělení k práci na hospodářstvích, ke kterým neměly žádný vztah, avšak manželky rolníků, které převzaly rodinná hospodářství, se těšily větší samostatnosti. V Německu byla moc rozdělena spíše podle rasy než pohlaví, a rolnické ženy rozkazovaly vyděšeným polským válečným zajatcům.

Politika

Volební právo žen zavedly před rokem 1914 jen dvě země: Finsko udělilo ženám právo volit roku 1906 a Norsko ho uzákonilo roku 1907 pro ženy, které se prokázaly majetkem, a roku 1913 ho rozšířilo na všechny ženy starší dvaceti pět let. Konec I. světové války viděl rozmach ženského volebního hnutí.

Ženy dostaly volební právo v Anglii, Německu a nástupnických státech Rakouska-Uherska (kromě Jugoslávie). Pozorovatelé to často spojovali s širšími změnami, jež zřejmě vyplynuly z I. světové války, jako byla silnější tendence žen chodit do práce, a z lidového chápání tzv. „nových žen“. Ve skutečnosti ženy, kterým bylo volební právo uděleno s nejmenšími problémy, byly relativně staré, měly majetek a byly válečné vdovy – a byly vítány do politického života, protože se zdálo, že mohou být protiváhou revolučnímu mužskému proletariátu. Konzervativní muži, kteří často dávali ženám hlasy, se dalších známek proměny role žen hrozili. Dokonce i autoritářské pravicové režimy poskytovaly někdy ženám nové možnosti zastoupení. Vichistická Francie vydala dekret, že ženy by měly být členy městských rad, a první tři ženy, které se dostaly do portugalského parlamentu, tam vstoupily za vlády Salazara.¹³¹

Konzervativci nejenže hledali podporu žen proti hrozbě organizované práce, ale důkazy naznačují, že ženy skutečně konzervativní strany podporovaly. To se nejsilněji ukázalo ve výmarském Německu, kde se hlasy žen a mužů počítaly v některých obvodech v určitých obdobích odděleně. Podpora žen pro stranu Centra (tradiční strana katolíků, předchůdkyně CDU) byla v Bavorsku tak silná, že převaha křesťanskodemokratických voliček nad jejich mužskými protějšky někdy dosahovala až jedna ku pěti všech voličů.¹³² Je naopak málo důkazů o tom, že by ženy volily buřičskou a agresivně maskulinní nacistickou stranu, i když nacistům se opravdu koncem výmarské republiky podařilo počet voliček zvýšit, neboť se snažili prezentovat se v konzervativnějším a důvěryhodnějším světle.

Máme-li pochopit vztahy mezi politickým konzervatismem a ženami, je třeba vzít v úvahu tři síly. První byl nacionalismus. Udělení volebního práva ženám bylo často spojeno s nacionalistickými kampaněmi, v nichž se celé národy mobilizovaly proti cizímu ohrožení, jako tomu bylo na počátku 20. století ve Finsku. Podobné reakce vyvolala i I. světová válka. Konzervativci měli zvlášť velký zájem na uznání válečných vdov za voličky zastupující své padlé manžely – volební právo získaly belgické válečné vdovy a ve francouzském parlamentu se ve 20. letech objevilo několik návrhů, aby je dostaly i francouzské válečné vdovy.

Druhou silou bylo náboženství. V devatenáctém století tvořily ženy stále větší podíl lidí navštěvujících mši. Kromě toho se politické systémy několika evropských zemí vytvářely v době, kdy stát byl ve sporu s katolickou církví. To bylo nejzřetelnější v Itálii, kde papež až do počátku dvacátého století zakazoval katolíkům politickou činnost, a také ve Francii, kde roku 1905 došlo k odluce církve od státu i přes papežovy pokusy zmobilizovat věřící koncem 19. století mimo vládnoucí režim. To vše ovlivnilo postoje k volebnímu právu žen. Antiklerikálové předpokládali, že církev bude ženy ovlivňovat, a proto se stavěli proti jejich volebnímu právu. Rozkol pohlaví/církve byl nejvýraznější

ve Francii. Antiklerikálové ve francouzském senátu byli nejhlasitějšími odpůrci volebního práva žen, kdežto strany spojené s církví je podporovaly stejně, jako to dělal Vatikán v Itálii.

Třetí silou byla příslušnost ke společenské třídě. Zkušenosti žen s prací – dominantním vlivem při formování třídního vědomí – se velmi lišily od zkušeností mužů. Bylo daleko nepravděpodobnější, že by ženy chodily do práce mimo domov, a když pracovaly, bylo to častěji v malých podnicích nebo v lehkém průmyslu a čím dál více nacházely zaměstnání v kanceláři. To všechno znamenalo, že ženy se s menší pravděpodobností dostávaly pod vliv dělnického hnutí, kterému vládli manuální pracovníci těžkého průmyslu. Odcizení žen od hnutí pracujících zvyšovala skutečnost, že mužská politika se nezřídka dělala v součinnosti se společenským životem v hostincích, u alkoholu a byla spojena s drsným kamarádstvím, z něhož byly ženy vyloučeny. Někteří odboroví aktivisté tvrdili, že přestože ženy nepracují, sdílejí s muži jejich třídní zájmy, neboť jsou závislé na jejich příjmu. Mary Macarthurová z Národní federace ženských pracovníků prohlásila: „Nemůže dojít k válce pohlaví, protože zájmy mužů a žen jako lidí, kteří vydělávají, jsou stejné.“¹³³ To je ovšem sporné. Značný podíl z pracovní činnosti měl jen okrajový vztah k ekonomickým zájmům lidí, kteří se na ní podíleli. Stávky dělníků poškozovaly ekonomické zájmy jejich rodin (z důvodu ztráty mzdy) a případné zisky z těchto stávek nemusely životní úroveň rodiny zlepšit. Stávky se vedly o počet pracovních hodin nebo boj o moc v továrně. Odborová činnost se kromě toho zabývala i vzdálenými a abstraktními cíli – jako byla revoluce či zájmy zahraniční politiky v Sovětském svazu.

Ženy se však někdy hnutí pracujících účastnily. Vždyť i ruská revoluce propukla zčásti kvůli stávkám u příležitosti Mezinárodního dne žen. Ve španělských tabákových továrnách pracovaly jako dělnice ženy a ty se opakovaně bouřily, aby si zachovaly poměrně vysoké platy, zajištění práce a pracovních podmínek (což všechno byly výhody, kterým se obvykle těšili muži).¹³⁴ Italské dělnice na rýžových polích také vstoupily za fašistického režimu několikrát do stávky.¹³⁵ Protesty žen se však od mužských protestů lišily v několika ohledech. Pokud jde o organizace, odbory měly mužské vedení a byly určeny k mobilizaci mužů; velký důraz kladly na disciplinované akce v rámci určitých struktur. Ženské protesty, které se odehrávaly mimo tyto struktury, se šířily přes osobní kontakty. Kromě toho se týkaly spíše spotřeby než výroby.¹³⁶ Ženy se často angažovaly v chlebových bouřích a demonstracích kvůli zvyšování cen; dokonce i ty ženy, které chodily do práce, se zřejmě staraly více o záležitosti, které měly dopad na jejich život mimo továrnu – mzdy – než o přímé pracovní podmínky. Důvodem snad mohla být skutečnost, že ženy měly kromě práce i náročné úlohy jako hospodyně a matky, a tak se jejich zájmy na továrnu tolik nesoustřeďovaly.

Propast mezi dělnicemi a dělnickým hnutím, v němž dominovali muži, ukázaly stávky v pařížském muničním průmyslu v letech 1916 a 1917. Zpočátku se tyto stávky týkaly převážně mezd a ženy se jich účastnily ve velké míře: někdy byly ženy dokonce ve většině. Ale počátkem roku 1917 se stávky začaly organizovat stále více z důvodů otázek míru a ženská účast upadla. Mužští pacifisté se často vyjadřovali o tom, co pokládali za ženskou zradu, s hořkostí, ale postoje žen k pacifistickým stávkám byly, pokud jde o materiální zájmy muničních dělnic, pochopitelné. Na rozdíl od jejich mužských kolegů nebylo pravděpodobné, že by je odvedli na frontu, a většina z nich věděla, že konec války by znamenal pokles jejich příjmů.¹³⁷

Politická rozdělení někdy existovala i v rámci jedné rodiny. Ve Francii bývala často spojena s náboženstvím a v extrémních případech byla zdrojem nepřátelství, jaké zachytil Mauriacův román *Klubko zmiří* (1932), jehož hrdina žije v mužském světě obchodu a dreyfusiánské politiky odtržený od světa své ženy a dětí, který je ovládán náboženstvím a politickými názory pravice. Třídní rozdělení mohlo být pociťováno i uvnitř rodiny: anketa v 50. letech ukázala, že francouzské ženy se vskutku častěji označovaly za příslušnice „střední třídy“.

Rozdílné názory manželů na politiku a náboženství nemusely nutně znamenat nepřátelství. Muži se smířili s tím, že jejich manželky chodí do kostela, a ženy s tím, že jejich manželé jsou skeptičtí, pokud jde o náboženství, nebo jsou dokonce protiklerikální: dcery byly posílány do soukromých církevních škol, kdežto chlapi do světských lyceí. V Maďarsku bylo rozdělení pohlaví v rodinách zakotveno i v zákoně: chlapi měli být vychováni ve víře otců a děvčata vzdělávána v souladu s náboženstvím matek.¹³⁸ Dokonce ani v politice nemusely odlišnosti pohlaví odrážet nesoulad. Existují důkazy, že když francouzské ženy získaly právo volit, manželé a manželky souhlasili s tím, že pro ženy je vhodné, aby volily křesťanské demokraty Mouvement Républicain Populaire, a muži zase budou volit jednu ze světšších skupin.¹³⁹

Mnohé z žen, které stály za politickou odlišností mezi pohlavími, byly svobodné. Zvláště důležité byly vdovy, jejichž manželé zahubila I. světová válka. Když se francouzské ženy konečně dočkaly roku 1945 volebního práva, vypadalo to, že to byly především vdovy, které stály za nepoměrně početnějšími hlasy žen, jež získala pravice. V Sovětském svazu vdovy vítaly kolektivizaci s velkým nadšením.¹⁴⁰

Rodiny

„[Rodina] bude poslána do muzea starožitností, kde spočine vedle kolovrátku a bronzové sekýrky.“¹⁴¹ Tato slova napsal roku 1929 jeden sovětský sociolog. Tito lidé věřili, že budoucnost leží ve skupinách větších než domácnost.

Domácí práce se budou vykonávat efektivně a kolektivně, jíst se bude ve společných jídelnách a sexuální vztahy budou záležitostí svobodné volby mezi jednotlivci. A hlavně, výchova dětí měla být odebrána závistivým a sobeckým biologickým rodičům a svěřena kvalifikovaným odborníkům, které bude jmenovat stát. Další sovětský spisovatel předpověděl, že roku 1921 budou děti žít ve zvláštních městech, kde mladí lidé ve věku tři až osmnácti let budou vychováni pod vedením profesionálních pedagogů.¹⁴² Takové představy měly omezený dopad i v samotném Sovětském svazu. Sovětská země byla příliš chudá, než aby mohla zřídit kolektivní vzdělávací instituce, které někteří předvíдали, a roku 1926 začala dokonce zavírat státní sirotčince a nabízet děti k adopci rodinám rolníkům (kteří je často využívali jako levné pracovní síly).¹⁴³ O několik let později se některé z těchto dětí staly „sirotky“ po druhé, když byli jejich adoptivní rodiče „rozkulačeni“.¹⁴⁴

Ve druhé dekádě meziválečného období došlo k dramatické reakci na útoky proti rodině. Ve Francii vláda roku 1939 vydala „rodinný kodex“ a vichistický režim ustavený roku 1940 vyhlásil program obrany „práce, rodiny a vlasti“. Módní otázka rodinných hodnot zapůsobila i na britskou královskou rodinu. Po abdikaci Eduarda VIII., který uzavřel bezdětné manželství s rozvedenou ženou, se jeho nástupce Jiří VI. nechal fotografovat, jak s manželkou a dcerami žije zřejmě buržoazním domáckým životem. Diskuse o rodině odrážela širší otázky. Kritika rodiny se nejvíce objevila po ruské revoluci a I. světové válce, kdy přeměna celé společnosti připadala lidem proveditelná a naléhavá, a navíc hlasů na obranu rodiny se ozývalo vpředvečer II. světové války, kdy státy i jednotlivci zřejmě pociťovali potřebu jistoty prověřených institucí. Jedna čtyřicetiletá žena odešla ze svého místa v továrně na sušenky a vedoucímu řekla: „Manžel povídá, že bude zase válka, a chtěl by, abychom byli spolu.“¹⁴⁵

Obránci pokládali rodinu za tradiční instituci. Často ji spojovali se společností venkova a dávali do protikladu k dekadenci, jež se údajně zrodila ve městech. Ve skutečnosti byly rodiny komplikované, rozdílné a neustále se měnily. To, co bylo v mnoha zemích pokládáno za normální rodinu – tj. manžel podporující nepracující matku, která vychovávala děti –, bylo relativně novým vynálezem. Před rokem 1914 se jen málo dětem dostalo výchovy od matky. O děti rolníků často pečovali jejich prarodiče, zatímco rodiče obdělávali pole: Fernand Braudel, který byl do sedmi let vychováván babičkou, přisouval konzervatismus rolnictva právě tomuto zvyku. O děti bohatých se staralo služebnictvo a děti městské chudiny vychovávaly buď staré ženy, které si tak vydělávaly hlídáním pár měďáků, nebo starší sourozenci, nebo vůbec nikdo. „Tradiční rodina“ byla výsledkem urbanizace a zejména „suburbanizace“, kdy se oddělila práce od domova. Byla rovněž následkem ekonomických změn. Řada středostavovských rodin si již nemohla dovolit služebnictvo a ve stále větším počtu dělnických rodin nemusely ženy pracovat.

Konzervativní komentátoři někdy rodinu představovali jako „přirozenou instituci“, jež je v protikladu s umělým vytvořením státu. Avšak rozdílné formy rodinného života byly často výtvorem státní činnosti a politici nezřídka zvažovali výhody různých forem rodiny. Autority, které chtěly rodinu podpořit, diskutovaly o tom, zda se dětské přídatky mají směřovat přímo na ženy, nebo proplácet jako součást mezd mužů, což bylo spojeno se širší diskusí o tom, zda se rodiny mají soustředit více na matku, nebo na otce. Jeden extrémní názor přednesl představu, že by státem podporované mateřství bylo zcela nezávislé na otcích, což razila Norka Katti Anker Mollerová.¹⁴⁶ Opačný názor zastávaný řadou francouzských konzervativců byl pro návrh, že by muži dostávali odměnu za četné děti, které jim daly jejich manželky.

Oficiální opatření namířená na posílení rodiny často narážela na jiné okolnosti, které rodinu oslabovaly. V Sovětském svazu rychlá industrializace ve 30. letech mnoho lidí vykořenila, byla důvodem odlivu dospělých mužů z venkova a způsobila, že dělníci byli často ubytováni v kasárnách nebo přeplněných společných bytech, kde pro trochu domácké intimity nebylo mnoho místa. Podobný vývoj bylo možné pozorovat i v nacistickém Německu. Politická mobilizace vytvořila instituce jako Hitlerjugend, které působily mimo rodinu – a někdy dokonce proti ní. Ještě významnější bylo, že ekonomická mobilizace znamenala to, že se životy lidí čím dál více točily kolem pracoviště a ne domova. Pracovní doba se prodloužila a zaměstnavatelé poskytovali dělníkům v práci jídlo jako prostředek zachování jejich pracovní síly a motivace.¹⁴⁷

Propuknutí války narušilo rodinný život v celé Evropě. Muži byli posláni na frontu, pracovní síly byly povolány do oblastí, kde nehrozily nepřátelské akce, a bombardování přinutilo bydlet spolu lidi, kteří se neznali. Ženy a děti byly evakuovány z měst a staly se – často nevídanými – obyvateli venkova. Následky evakuace v Německu byly tak velké, že roku 1945 se obyvatelstvo některých vesnic zdvojnásobilo. Rodiny někdy rozdělil pouhý zmatek: odhad udával, že během útěku Francouzů před postupujícími Němci roku 1940 se 90 000 dětí oddělilo od svých rodin. Ke konci rodinného života, o kterém snili někteří utopisté ve 20. letech, nedošlo v komunálních jeslích, ale v uprchlických táborech a leteckých krytech.

Problém se služebnictvem

Před rokem 1914 byl život buržoazie postaven na služebnictvu. Angličtí teoretikové společenského života vytyčili hranici mezi střední a dělnickou třídou na základě toho, zda rodiny zaměstnávaly služebnictvo. V Hamburku roku 1907 sestávala jedna desetina pracovních sil ze služebných, zaměstnaných v domácnostech.¹⁴⁸ Řada dětí buržoazie se cítila více doma se služebnými

v kuchyni než v salonu se svými rodiči. Muži z řad buržoazie nezřídka potřebovali sluhy, aby od nich získávali informace: často citovaný výrok Balfoura, že si nechá poradit spíše od svého komorníka než od konzervativní strany, pravděpodobně něco vypovídá o velké moci komorníků a slabosti konzervativní strany.

Služebnictvo mělo význam pro vztahy mezi pohlavími ze dvou důvodů. Zprv proto, že většina služebnictva byly ženy. Zadruhé kvůli tomu, že levné a početné služby osvobodily ženy z buržoazie od některých prací a daly jim prostor, kde mohly uplatňovat autoritu. Buržoazní feministky z období před rokem 1914 odvozovaly svobodu od práce žen z nižších společenských vrstev, ale I. světová válka a výhody průmyslové práce snížily počet žen pracujících jako služebné.¹⁴⁹ Vztahy mezi zaměstnavateli a služebnictvem také změnilo rozšíření střední třídy, neboť stále větší počet lidí se považoval za příslušníky „vrstvy najímající si služebnictvo“ v době, kdy smířit se s podmínkami domácí služby byl ochotný stále menší počet žen. Nejvýraznější změna nastala v kvalitě vztahů mezi pány a sluhy. Bylo obtížnější spoléhat se na služebnictvo stejným způsobem jako před rokem 1914. Rozdíly společenského prostředí se již nezdály být přirozené a zaměstnavatelé byli přinuceni uznat, že služebnictvo by s nimi mohlo sdílet stejné naděje, obavy a rozhořčení. Leonard Woolf si vzpomíná, že dopis, který jeho ženě roku 1936 napsala stará rodinná služebná, vypadal jako památka z nějaké dřívější doby.¹⁵⁰ Woolfův přítel Harold Nicolson byl příkladem nové nejistoty ohledně problému se služebnictvem: navzdory obtížné finanční situaci Nicolsonova rodina zaměstnávala dvě sekretářky, kuchařku, komornou, šoféra, komorníka a tři zahradníky.¹⁵¹ Ale Nicolson se necítil se služebnictvem volně. V jedné autobiografické eseji popisuje, jak trapné bylo jednat s opilým komorníkem, který doprovázel lorda Curzona na Locarnskou konferenci. Je zajímavé, že Curzon, o generaci starší než Nicolson a stojící hodně výše na společenském žebříčku, považoval tento incident spíše za humorný než za trapný.¹⁵²

Vztahy mezi služebnictvem a zaměstnavateli byly pro meziválečné střední třídy předmětem velkých obav. Některé z nich se točily kolem pohlavních vztahů a sexuální vzpoura sluhů byla často spojována s násilím. Roku 1933 otřásl francouzskými středními vrstvami případ dvou údajně lesbických sester, které zavraždily své pány.¹⁵³ V Británii a Francii se středostavovské hospodně často snažily „vyřešit“ problém se služebnictvem používáním nových přístrojů pro domácnost, které jim umožňovaly vyhnout se snížení příjmu i rodinného soukromí najímáním služebnictva. V Anglii dívky, které by dříve nejspíš vstoupily do služby, pracovaly nyní ve firmách vyrábějících přístroje, které hospodyním umožňovaly, jak se bez služebnictva obejít.

Problém se služebnictvem získal explicitně politický rozměr v Německu. Roku 1915 bylo ustaveno sdružení žen v domácnosti RHD, které se mělo za-

bývat problémy spojenými s válečným nedostatkem služebnictva, a výmarská republika se pokusila obejít nová práva, jež by služebnictvo mohlo získat podle pracovních zákonů, tím, že mnoho služebných definovala jako „domácí učně“.¹⁵⁴ Navzdory těmto snahám se někteří příslušníci služebnictva politicky zmobilizovali. Nacistická Pracovní fronta se k velké nelibosti hospodyň snažila provádět nábor služebnictva,¹⁵⁴ přestože nacisté později své názory změnili a distribuovali podpory, aby domácí službu podpořili jako zaměstnání „vhodné pro ženy“.¹⁵⁶

Bitva o porodnost

Mussolini věřil, že Itálie potřebuje „bitvu o porodnost“. Tato metafora odráží, do jaké míry byla meziválečná demografická politika spojena s vojenskými zájmy, a také, jak otázky dotýkající se žen chápali muži podle své vlastní zkušenosti: Mussolini také tvrdil, že „válka je pro muže to, co porody pro ženy“. Koncem 30. let se hlavní evropské kontinentální mocnosti – Německo Francie a Sovětský svaz – podobně zabývaly potřebou zvýšit porodnost, a všechny nervózně sledovaly politiku těch druhých, když stavěly populaci na roveň vojenské síle. Všechny typy populační politiky však nelze vysvětlit jednoduchou rovnicí mezi militarismem, porodností a antifeministickou obranou „tradiční rodiny“; pouze vojenské potřeby posedlost porodností neobjasňují. Takový zájem mohl mít smysl pro francouzské muže 20. let, kteří sdíleli Fochovu víru, že versailleská mírová smlouva byla „dvacetiletým průměrem“, ale neměla velký význam v jakékoli části Evropy roku 1939, kdy kampaně na zvýšení porodnosti dosáhly svého vrcholu. V této fázi bylo zřejmé, že válka je na spadnutí a že mnoho dětí bude pravděpodobněji spíše přítěží než přínosem. Posedlost demografií vyvolaly jak představy národního obrození, mužnosti a mládí, tak kalkul, jaké vojenské výhody to přinese. Odmítání nízké porodnosti se často spojovalo s obecným konzervativním zavržením moderní městské kultury či demokracie, i když venkovské oblasti ani autoritářské režimy nebyly nutně spojovány s plodností.¹⁵⁷

Postoje k výši porodnosti nepůsobily jednoduše napříč spektrem pravice/levice, které stavělo „konzervativní“ příznivce natality proti „progresivním“ zastáncům kontroly porodnosti. Přívrženci vysoké porodnosti mohli směřovat k přijetí politiky finančního zabezpečení žen, či dokonce působit na obranu ženské emancipace. Některé režimy se snažily pozvednout porodnost tím, že ženy vytlačovaly z práce, ale švédská vláda se snažila podpořit růst obyvatel tím, že přijala zákon zakazující propouštění těhotných žen.¹⁵⁸ Naopak, největší zastánci kontroly porodnosti neměli často zájem na emancipaci žen, ale na zlepšení „rasového základu“ tím, že chtěli bránit reprodukci

těch „nejméně vhodných“. Takové postoje byly nejzřejmější mezi německými nacisty, ale daly se objevit i v demokratických režimech: zákony povolující nucenou sterilizaci byly přijaty v Dánsku roku 1929 a ve Švédsku a Norsku roku 1934.¹⁵⁹ Britská průkopnice kontroly porodnosti Marie Stopesová byla pro sterilizaci až jedné třetiny anglické mužské populace a svého syna vydělila proto, že se oženil se ženou nosící brýle.¹⁶⁰

Obavy z nízké porodnosti byly nejsilnější ve Francii, jediné zemi, v níž koncem 19. století nedošlo k demografickému růstu. Po téměř celou dobu třetí republiky (1870–1940) zůstávala francouzská populace prakticky beze změny – na asi 40 milionech. Před rokem 1914 považovala nízkou porodnost za problém katolická pravice, avšak věci změnila I. světová válka. Francouzské obyvatelstvo postihla ztráta velkého množství vojáků i tím, že za války poklesla porodnost na polovinu své normální úrovně, což znamenalo, že počet mladých mužů, kteří by mohli nastoupit na vojnu koncem 30. let byl značně snížen, a tento fakt nabýval s postupující dobou na zlověstném významu. Francie na tuto krizi roku 1920 zareagovala zavedením naprostého zákazu veškerých forem kontroly porodnosti.

Snahy francouzských zákonodárců zabránit praktikám kontroly porodnosti selhaly. V meziválečném období zůstala porodnost téměř beze změny. Vládní snahy zesílily a kulminovaly roku 1939 zavedením *Code de la Famille* a politikou porodnosti vlády ve Vichy. Ženy s dětmi dostávaly podporu, byly zřizovány lepší instituce péče o děti a tresty za potraty byly zpřísněny. Roku 1943 byla guilotinou popravena žena, která provedla potrat.

Francouzská politika porodnosti byla významně rozdílná od toho, co si zvolila řada evropských zemí. Zaprvé, ve Francii nedosáhla žádného velkého vlivu eugenika. Všechna narození se pokládala za dobrá a nedošlo k žádnému pokusu o zlepšení rasového základu nebo o zabránění reprodukce menšinových ras či „nižších tříd“. Zadruhé, zájem o zvýšení porodnosti znamenal, že mnozí teoretici, včetně těch konzervativních, projevovali poměrně tolerantní postoj k sexuální morálce. Byly vítány i nelegitimní děti a sexuální projevy žen byly považované za dobré – pokud vedly k narození dětí. V září 1941 přijala vichistická vláda zákon, který umožňoval, aby děti narozené mimo manželství byly zpětně legitimizovány.¹⁶¹ Spojení mezi natalitou a tolerancí jistých způsobů ženských sexuálních projevů se odrazil i ve filmu 30. a 40. let. Filmy Marcela Pagnola převážně pojednávaly o klesající porodnosti a potřebě znovu osídlit venkov Provence – v jednom filmu byly neplodné dokonce i hrůsně. Možnost repopulace se téměř vždy objevila s příchodem promiskuitní ženy. V *Regain* přináší rolnický hrdina do vesnice znovu život, když se usadí v jedné domácnosti s bývalou kabaretní zpěvačkou, kterou odkoupil od potulného brusiče nožů. V *Angèle* uteče sedláková dcera do města, kde se z ní stane prostitutka, a má dítě s neznámým mužem. Její otec ji za to uvězní ve

sklepe, ale rolnický hrdina, jenž ji osvobodí, považuje dítě za požehnání a poznamenává, že mu brzy oba pořídí mnoho bratrů a sester. Film *La Fille du Puisatier* obsahuje podobný sled událostí a končí prvním projevem maršála Pétaina jako hlavy státu ve Vichy. Další vichistický film, *Le Corbeau*, jedná rovněž o narození dítěte. Jeho hrdina, lékař, který byl nespravedlivě obviněn z provádění potratů, by byl zcela jistě urážkou jak pro eugenisty, tak pro moralisty, protože nejen počne dítě mimo manželství, ale navíc s mrzákem.

Itálie podobné demografické krizi, jaká byla ve Francii, čelit nemusela. Italská porodnost byla vysoká – možná až příliš vysoká poté, co se ve 20. letech snížily emigrační možnosti do Spojených států. Mussolini přesto Italy vyzýval, aby se množili co nejrychleji: byly zavedeny daně pro svobodné občany a bezdětné páry, určitá místa ve vládních úřadech byla rezervována pro rodiče a antikoncepce se stala ilegální. Italská politika porodnosti však nebyla o nic úspěšnější než ta francouzská. Za fašismu porodnost poklesla.

V Německu nacisté nepodporovali reprodukci všech občanů, ale rozdělovali obyvatelstvo podle toho, zda bylo považováno za biologicky vhodné. Na jedné straně byli „dobří Árijci“ vyzýváni, aby měli co nejvíce dětí: nemanželské děti byly tolerovány či dokonce podporovány, a opatření podobná těm, jež byla přijata za I. světové války, dovozovala všem ženám s dětmi, aby používaly titul „Frau“ a ukončovala propouštění neprovdaných matek ze státních služeb.¹⁶² Na druhé straně ti, kteří byli považováni za duševně nemocné, retardované nebo postižené dědičnou chorobou, děti mít nesměli – asi 0,5 procent německého obyvatelstva bylo ve 30. letech sterilizováno.¹⁶³

V sovětské politice porodnosti docházelo k posunům. Vláda zpočátku podporovala praktiky kontroly porodnosti, takže se odhaduje, že roku 1934 bylo v Moskvě všeho všudy 57 000 úspěšných porodů oproti 154 000 potratům.¹⁶⁴ Následně se oficiální postoje ke kontrole porodnosti změnilly. Roku 1936 byly potraty postaveny mimo zákon a vláda začala vyzývat občany, aby měli co nejvíce dětí. Tento obrat napodobili západní komunističtí předáci, kteří pokládali Sovětský svaz za vzor, jímž se mají řídit všechny země. Když propukla II. světová válka, porodnost se snížila v důsledku oddělení manželů, nejistoty a hladu. Roku 1943 nebyla v obleženém Leningradě zaznamenána žádná živá narození.¹⁶⁵

Závěr

Měníci se pohled na ženy, rodinu a sexuální vztahy nelze oddělit od názorů na další otázky. Obě války a příchod nových států s novými ambicemi utvářet životy jejich občanů znamenal, že „veřejné“ záležitosti mohly s daleko větší pravděpodobností pronikat do soukromého života; soukromá a veřejná

sféra však neměla dané hranice. Ložnice, svatyně vnitřního soukromí buržoazní rodiny, nebyla vůbec soukromá v přeplněných domech rolníků, ve kterých žila většina evropského obyvatelstva. Rádio, kino a tiskoviny vytvářely nové druhy veřejných sfér. Měli bychom pamatovat na to, že v soukromém světě se často projevovala pozoruhodná schopnost vzdorovat požadavkům, které do něj směřovaly. Státy s nebyvalými možnostmi, jak zvyšovat daně, mobilizovat vojáky a dokonce vyhlazovat celé části svého obyvatelstva, často nedokázaly zvýšit porodnost.

Nukleární rodiny a nepracující ženy, které se často považují za tradiční jevy, představují nedávné inovace. Udělení volebního práva žen či tolerance sexuální aktivity u neprovdaných žen mohly sloužit konzervativním cílům a dokonce ani ty nejuvědomější „emancipované“ ženy nebyly vždy ohrožením autority mužů. Přitažlivost takových žen a jejich sexuální dostupnost bývala považována ne za náhražku „konvenční“ ženskosti, ale spíše za její žádoucí doplněk. Řada meziválečných feministek se stala milenkami vlivných mužů. Hrdinka autobiografického románu Rosamond Lehmannové *The Weather in the Streets* (1936) má poměr s bohatým ženatým statkářem a Alexandra Kollontaiová, bývalá sovětská komisařka pro ženské otázky a tzv. vyslankyně ve Švédsku, byla ve 30. letech pravděpodobně milenkou švédského krále.¹⁶⁶

Nejvýznamnější bylo, že jednoduché stereotypní modely rodinného života a sexuálního chování, které se k historikům dostávají prostřednictvím veřejných debat, měly často omezený vztah k tomu, jak jednotliví muži a ženy pohlíželi na svůj život. Výrazný příklad podává život Angličanky Kathleen Haleové. V mládí se zdála být ztělesněním „nové ženy“. Za I. světové války odešla z domova a pracovala na statku; klela a nosila mužské šaty. Po válce žila odvázným bohémským životem ve městě, kde pracovala jako výtvarnice, měla řadu poměrů (včetně vztahu s Augustem Johnem) a následkem vyčerpání a chudoby onemocněla. Nakonec se vdala, odstěhovala na venkov, porodila dva syny a věnovala se psaní série knih pro děti o Orlandovi, zrzavém žiháném kocourkovi (kocour, model rodinných ctností, žije se svou ženou Grace a třemi koťaty). Život Haleové lze interpretovat jako přechod od pochybné sexuální identity 20. let k nově prosazeným tradičním hodnotám ve třicátých letech, avšak její autobiografie naznačuje, že ona sama nikdy ani jeden hodnotový systém nepřijala; kniha dokonce vyvolává nepříjemné pochyby o samotné mužnosti kocourka Orlanda.¹⁶⁷

4] Občanské války

Období od 1917 do 1945 bylo ve většině evropských zemí jedním prudkým vnitřním konfliktem: nejprve to byla roku 1917 ruská revoluce a následné pokusy bolševiků převzít moc. Jinde následovala po I. světové válce vlna násilí. Ve střední Evropě přerostly nepokoje v revoluci, která byla krvavě potlačena v Maďarsku, Rakousku, Finsku a Německu. V Irsku bojovali nacionalisté proti Britům a pak kvůli podobě nového Svobodného státu proti sobě navzájem. V Itálii pomohla kontrarevoluce fašistické straně pod vedením Benita Mussoliniho, aby se roku 1922 dostala k moci, a v meziválečném období se objevila i další násilná pravicová hnutí, jež dostala označení „fašistická“, z nichž nejznámější se stala Hitlerova nacistická strana, jež se roku 1933 dostala k moci v Německu. Ve Španělsku bojovala v letech 1936 až 1939 koalice levicových a demokratických sil proti přesile profesionální armády, církve a většiny majetných tříd, kterou vedl generál Franco. Sovětský svaz poslal pomoc republikánům, nacistické Německo a fašistická Itálie pomáhaly Frankovi. Vnitřní sociální konflikt pokračoval v evropských zemích i po zahájení mezinárodní války roku 1939. Tento konflikt proti sobě postavil převážně komunistická a dělnická hnutí odporu proti konzervativní vichistické vládě v letech 1941–1944 ve Francii a italské partyzány proti zbytku jejich vlastní fašistické vlády roku 1943 a 1944. K podobným konfliktům došlo i v Řecku a Jugoslávii. Politici používali jazyk ozbrojených šarvátek, i když popisované události nebyly nijak krvavé, a navzdory (či snad právě kvůli) udělení volebního práva žen se politický styl v řadě zemí stával stále agresivněji maskulinním. Demonstracím dominovaly uniformy a zařaté pěsti a v projevech se objevovaly výrazy jako „boj“, „bitvy“ a „nepřítel“.¹

V některých zemích se odehrály regulérní nepřátelské bitvy. To byl případ Ruska mezi lety 1918 a 1922, kde padlo 1,2 milionu vojáků; Finska, kde jich v bojích přišlo roku 1918 o život 6794 (a až 20 000 zemřelo na nepřímé důsledky války);² a Španělska v letech 1936–1939 (kde přímým následkem války zahynulo 268 500 vojáků a dalších 165 000 zemřelo následkem nemoci a hladomoru).³ Jinde našly politické konflikty vyjádření v pouličních bitkách, které si ve Francii od února 1934 do konce 1938 vyžádaly 50 mrtvých, v Německu v posledních letech výmarské republiky 300 až 400 a v Itálii mezi 1919 a říjnem 1921 1500 mrtvých.⁴ Míra násilí se velice lišila. V Británii po ustavení první labouristické vlády roku 1924 pronesl konzervativní politik Duff

Cooper žertem ke své ženě, že „až začne masakr“, budou muset odejít do exilu. Takové poznámky se v částech kontinentální Evropy braly naprosto vážně. Roku 1923 následovala po bulharském puči jatka 20 000 rolníků.

Přes všechny tyto rozdíly je možné v evropském politickém rozdělení mezi ruskou revolucí a koncem II. světové války vysledovat společné rysy. Mnozí Evropané se považovali za součást širšího konfliktu, který prostupoval hranice. Když v Portugalsku Salazar rozpustil fašistické hnutí národních syndikalistů, obdržel výhružný telegram, v němž mu byl připomenut „nedávný osud rakouského kancléře“ (Engelberta Dollfusse, kterého zavraždili nacisté).⁵ Obránci pořádku věřili, že jakékoli nepokoje – od vzpour francouzských jednotek roku 1917 na západní frontě až po stávky provázející volební vítězství francouzské lidové fronty roku 1936 – jsou součástí revolučního spiknutí. V následných občanských válkách se často angažovali titíž jednotlivci. Ruští poradci aplikovali zkušenosti získané v Rudé armádě na španělskou občanskou válku a francouzský generál Maxime Weygand zahájil mezi-válečné období bojem proti Rudé armádě v Polsku a ukončil ho výzvou, aby francouzská vláda podepsala příměří s německými okupanty, a udržela si tak nedotčenou armádu pro boj proti komunismu. Kapitán Gyula Gömbös pomáhal Hitlerovi v jeho pivním puči roku 1923 a později, roku 1932, se stal radikálním pravicovým předsedou vlády v Maďarsku. Mezinárodní organizace koordinovaly různé národní boje. Třetí internacionála (Kominternu) ustanovená v březnu 1919 v Moskvě se stala nevlivnější organizací, ale také na pravici existovaly podobné organizace: Théodore Aubert ve Švýcarsku vydával *Bulletin de l'Entente Internationale Contre la Troisième Internationale*, který měl vliv na kontrarevolucionáře po celé Evropě včetně generála Franka.⁶

Levice

Následkem ruské revoluce došlo k občanské válce mezi různými levičáky stejně jako mezi levicí a pravicí, když se bolševismus, který v Rusku nebyl nejoblíbenějším hnutím, prosadil pomocí oportunistů a naprosté nelítostnosti. V listopadu 1917 získali bolševičtí kandidáti ve volbách jen čtvrtinu hlasů do Ústavodárného shromáždění. Nejvíce hlasů získali socialističtí revolucionáři, ale jejich vlastní rozpory – zda spolupracovat s bolševiky – způsobil, že nebylo zcela jasné, co tyto hlasy znamenají. Bolševici nic neriskovali a shromáždění rozpustili. Někteří členové dalších levicových skupin se nyní přidali k bolševikům; jiní bojovali na straně bílých.

Konflikt ruské levice pokračoval i během občanské války a po ní. Bolševici obsadili menševickou republiku Gruzii a potlačili vzpuru na námořní základně Kronštat. Avšak i mezi bolševiky byly spory. V létě roku 1918 byla na Leni-

nův příkaz ze strany vyloučena polovina ze 300 000 členů a po Leninově smrti začali soupeřící vůdci bojovat o moc. Vítěz těchto bojů – Stalin – nastolil vládu stále se zvyšujícího násilí, které kulminovalo ve stranických čistkách 30. let.

Přímá opozice nebylo to jediné, co moc sovětských předáků omezovalo. Straniční vůdci vládli obrovské zemi se špatnými komunikacemi a velkými kulturními, etnickými a jazykovými rozdíly. Rozkaz, který Moskva vydala, bylo někdy třeba přenést stovky kilometrů daleko a vykonali ho místní úředníci, kteří měli vlastní zájmy, jež se někdy jen vzdáleně dotýkaly zájmů ústřední stranické organizace, a válka a rychlá urbanizace byly nezdědkou příčinou nových zmatků, když byli vykořenění lidé posíláni do nejrůznějších míst země. V Kazani jeden intelektuál ohrožený Stalinovými čistkami uvažoval o tom, že se přidá k cikánům, kteří se stále ještě potulovali po kraji.⁷ Sovětský svaz nebyl zdaleka pod „totalitní“ kontrolou, ale zemi, kde se loupežnictví a zločiny překrývaly s ozbrojeným odporem proti režimu, jak bylo patrné během kolektivizace zemědělství, a která měla otevřenou politickou opozici, jak bylo vidět během povstání v Kronštatu. Až do roku 1935 měli členové strany právo nosit střelné zbraně a používali je proti nejrůznějším „nepřátelům komunismu“. Roku 1920 uprostřed představení zastřelila Čeka (tajná policie) klauna X Bima za protibolševické vtipy.

Bolševičtí předáci předpokládali, že se jejich revoluce stane součástí širšího hnutí. Také konzervativci se oháněli „internacionálním“ komunismem a každé levicové hnutí v Evropě považovali za loutkovou scénu Kominterny. Vztahy mezi komunismem v Rusku a Internacionálou však byly komplikované. První bolševičtí vůdci byli kosmopolitní: když začala ruská revoluce, byl Trocký v New Yorku. Naopak Stalin strávil celý život v Rusku. Roky exilu prožil na Sibiři a ne v Curychu či v Paříži. Stalinovy čistky byly částečně namířeny proti komunistům, kteří byli internacionálnější, a Stalin sám, byť narozený v Gruzii, směřoval k ruským nacionalistickým názorům. Od roku 1926 byla Kominternu spíše nástrojem sovětské zahraniční politiky než centrem revoluční agitace.

Komunisté loajální Moskvě se odtrhli od socialistů, kteří zůstali loajální Druhé internacionále i po ruské revoluci, ale toto rozdělení nebylo vždy úplné či jasně vymezené. Mnoho francouzských socialistů, kteří hlasovali pro Třetí internacionálu, se za pár let vrátilo k socialistické SFIO, kdežto německé levicové strany spolu navzájem několik let spolupracovaly na místní úrovni a odboráři z různých frakcí levice často vyvíjeli společnou činnost v továrnách. Ve Velké Británii a Španělsku byly komunistické strany velmi malé. Britskou levici vedla Labour Party a španělskou až do roku 1936 rozděloval anarchismus a socialismus.

Rozdělení mezi komunistické strany a zbytek politického spektra se postupně vyhrcovalo. Komunisté měli jasné centrum v Moskvě: režim, kterému

byli věrní, mezinárodní organizaci a pevný soubor pravidel. Z evropských stran byli odstraněni disidenti a roku 1927 komunisté přijali taktiku „třídního boje třída proti třídě“, vypověděli stará spojení a odsoudili všechny ostatní strany včetně socialistů. Toto rozdělení podmínila ekonomická situace: tovární racionalizace a nezaměstnanost narušily pracovní vztahy mezi socialistickými a komunistickými odbory na dílenské úrovni. Roku 1932 bylo 80 procent členů německé komunistické strany bez práce, kdežto 70 procent sociálních demokratů zaměstnání mělo.⁸ Nezaměstnanost rozšířila propast mezi relativně staršími, kvalifikovanými dělníky, kteří podporovali spíše socialisty, a mladšími dělníky podporujícími komunisty.

Avšak i tehdy existovaly národní odchylky, pokud jde o vztah komunistických stran k dalším seskupením. Disciplínu Moskvy bylo snazší prosadit v zemích jako Francie a Československo, kde komunisté působili otevřeně, ale stranický vliv dramaticky poklesl po zavedení taktiky „třídního boje“, neboť to vypadalo, že komunisté jsou pouhými nástroji Sovětského svazu. Ve Francii bylo roku 1932 zvoleno do parlamentu jen deset komunistických poslanců, v Československu klesl počet členů strany ve dvou letech ze 150 000 na 25 000.⁹ Stalin mohl svolat komunistické předáky z demokratických zemí, aby jim předal instrukce, nebo aby jim vyčínil. Naopak tajné organizace, jako byla italská, se těšily jisté svobodě. Antonio Gramsci pišící v jednom z Mussoliniho vězení měl větší svobodu než komunisté, kteří našli útočiště v Moskvě.

Převzetí moci nacisty v Německu roku 1933 změnilo politiku Kominterny. Komunistické strany se nyní proti fašismu spojily s demokratickými silami. Tato politika přinášela různé úspěchy. Britská Labour Party odmítala všechny pokusy o spojenectví, i když řada disidentských socialistů spolupracovala s komunisty. Ve Francii byly podmínky pro Lidovou frontu příznivé a obě tato hnutí dokázala spojit svůj antifašismus se starší tradicí obrany republiky, která existovala už od Dreyfusovy aféry. Právě tato tradice umožnila vstup centristické radikální strany do této aliance. Roku 1936 se ve Francii a Španělsku dostaly k moci vlády Lidové fronty.

Ani v jedné země Lidová fronta neuspěla. Tento nezdar byl nejdramatičtější ve Španělsku, kde lidová fronta vyvolala národní povstání, které nakonec přivedlo k moci generála Franka. Ve Francii zůstala značná část buržoazie k Lidové frontě nepřátelská. Tento neúspěch Lidové fronty vycházel částečně z propasti mezi dělníky a těmi, kteří navenek vystupovali jejich jménem. Dělníkům, kteří během tohoto období zaplavili odbory, často chyběly předchozí zkušenosti a dobrá disciplína. Stávky doprovázející volební vítězství Lidové fronty mívaly atmosféru svátků, což ve Španělsku ještě zesilovaly anarchistické tradice. Ukázalo se, že dělníky, kteří byli zmobilizováni anarchisty, bylo obtížné ukáznit, a to i když si jejich předáci umínili, že chtějí na-

stolit pořádek. Stávky a agitace dělnické třídy zapříčinily nepřátelství buržoazie, kterou si koalice Lidové fronty chtěla získat.

Ale ani rozkol mezi komunisty a nekomunisty nebyl nijak přesně vymezený. Sovětský svaz nezřídka bránili ti, kteří nebyli komunisty ani kteří nepřijímali autoritu Moskvy. Po tom, co opustil roku 1929 Rusko se Trocký stal středem mezinárodního hnutí. Stalinisty a trockisty rozdělovala nelitostná vzájemná antipatie a roku 1940 Trockého zavraždili stalinističtí agenti. Trocký však vyjadřoval věrnost Třetí internacionále až do roku 1933. Pak pomáhal vytvořit Čtvrtou internacionálu, ale trval na tom, že Sovětský svaz je i nadále „dělnickým státem“ a je třeba ho bránit. Podpora Sovětského svazu přicházela také od nekomunistických západních intelektuálů, z nichž některé motivoval obdiv pro to, co považovali za novou, racionálně organizovanou společnost s technokratickou výkonností a sexuální svobodou. Po návratu ze Sovětského svazu roku 1932 shrnuli Sidney a Beatrice Webbovi své zkušenosti jednou větou: „Viděli jsme budoucnost a fungovala.“

Pravice

Vedle různých rozdělení a složitých vztahů evropské pravice mezi 1918 a 1945 vypadaly problémy evropské levice jednoduše. Pravice byla obyčejně nacionalistická a často odmítala mezinárodní organizace či klasifikaci. Mnozí představitelé pravice tvrdili, že jejich názory odpovídají jen zvláštním podmínkám jejich vlastní země: Mussolini prohlásil, že fašismus není „na export“ a Churchill řekl, že „kdyby byl Ital,“ stal by se fašistou. Levice zdůrazňovala důležitost otevřených ideologických diskusí a seskupovala se do skupin kolem textů, jako byla díla Stalina, a pravice se definovala termíny jako „tradice,“ „instinkty,“ „apolitický“ pragmatismus notáblů a „apolitická“ odbornost technokratů. Francouzský filozof Alain tvrdil, že určující vlastností francouzské pravice je přesvědčení, že „pravice“ a „levice“ nemá žádný význam. Zakladatel rumunské fašistické organizace Železná garda odmítl pokusy o definici své ideologie slovy, „země zmírá nedostatkem mužů, ne programů“.

Jednou z cest, jak se vypořádat se zmatenou situací, je vyhnout se velkolepým abstraktním kategoriím pravého křídla a místo toho prostudovat určité režimy a hnutí, které přitahovaly evropské pravicové směry. První takový režim ustavil roku 1922 Mussolini v Itálii. Mussolini se zpočátku nijak neodlišoval od ostatních evropských vládců – předsedal parlamentní vládě s legální opozicí, vyjadřoval obdiv k ekonomické politice liberalismu a prokázal své zaujetí pro tyto zásady tím, že roku 1926 revalvoval liru na takovou úroveň, až to poškodilo italská exportní průmyslová odvětví. Basil Liddell Hart tvrdil, že duce si předplácel britské noviny *Manchester Guardian*.¹⁰

Představa fašistického režimu se začala měnit roku 1924 po zavraždění socialistického poslance Giacoma Matteottiho, za něj převzal Mussolini zodpovědnost a použil následně agitace jako omluvy zvýšení represí. Přesto se však režim Mussoliniho se západními demokraciemi nerozkmotřil a komunistické a socialistické noviny byly vydávány až do roku 1926. Italský senát zůstal středem opozice a lidé jako Benedetto Croce se tam mohli vyjadřovat svobodně až do 40. let. Italský režim fungoval skrze struktury – jako byli prefekti, policie a soudy –, které existovaly již před rokem 1922.

To, že Itálie byla slabým státem a silnou občanskou společností, omezovalo moc Mussoliniho. Většina Italů se necítila příliš vázána státními snahami vybírat daně, odvádět vojáky a vynucovat si plnění zákonů, ale silně pocítovala vzájemné závazky, na nichž byl založen vesnický a zejména rodinný život. Italský politický život tento systém vzájemných závazků nenarušil, ale stavěl na něm. Politické strany závisely na své schopnosti obstarávat svým příznivcům práci a jiné zdroje a fašismus do tohoto vzoru italské politiky dobře zapadl. Fašistické hnutí se zpočátku rozvinulo na severu, kde byly dostatečně dobré komunikace umožňující masovou fašistickou politiku a technický vývoj přispěl k hodnověrnosti modernistické rétoriky. Hrozba levice na severu přispěla také k tomu, že fašismus se zdál být potřebný. Jakmile však získal moc, členstvo strany se rychle zvyšovalo, a to zvláště na jihu. Vzrostlo z 300 000 v říjnu 1922 na 783 000 na konci roku 1923 a 2 633 000 roku 1939. Nešlo o známku toho, že by strana ovládla společnost, ale toto zvýšení spíše znamenalo, že společnost ovládla stranu. Členem strany se mohl stát kdokoli bez podmínek: italscí vojáci zjistili roku 1941 v Jugoslávii, že partyzáni, kteří neuměli slovo italsky a bojovali proti italské armádě, měli platné legitimace fašistické strany.¹¹ Někteří z těch, kteří vstoupili do strany, byli významní občané, kteří by měli velké pravomoci i bez tohoto členství, nebo státní úředníci závislí na státu. Ti považovali stranu za prostředek rozdělování státních financí; fašismus se stal obětí procesu „*trasformismo*“, v němž politické strany ohrožující italský systém byly tímto systémem absorbovány.

Střetnutí italského fašismu s německým nacismem oba systémy, které spolu měly mnoho společného, objasňuje. Na počátku své dráhy byl Hitler Mussolinim ovlivněn a Mussolini se nakonec Hitlerovi podřídil. Hranice Hitlerovy moci byly méně zřejmé, než tomu bylo u Mussoliniho. Němečtí konzervativci, kteří přispěli k nacistickému převzetí moci, předpokládali, že ji budou moci kontrolovat, a počátek Hitlerova nástupu nasvědčoval tomu, že se nemýlili. Hitler se, tak jako Mussolini, dostal k moci jako součást koalice a v jeho prvním kabinetu byli vedle devíti členů jiných stran jen tři nacisté. Ministrem hospodářství se stal Hjalmar Schacht, ortodoxní ekonom. Hitler si usmířil konzervativce tím, že zaútočil na radikály ve svém vlastním hnutí – v červnu 1934 byla zavražděna řada těchto mužů, převážně členů SA –, avšak

jeho režim se uprostřed 30. let proměnil. Smrt prezidenta Hindenburga roku 1934 zbavila Hitlera jediné překážky a umožnila mu prohlásit se za hlavu státu a získat od vojska přísahu věrnosti. Roku 1936 znamenal nacistický čtyřletý plán odklon od hospodářské ortodoxie směrem k soběstačné organizaci uzpůsobené na přípravu války. Radikalizaci režimu potvrzuje Schachtovo propuštění roku 1937.

Fašistické drama znamenalo, že další autoritářské protimarxistické režimy Evropy se ocitly stranou pozornosti. Z intelektuálního hlediska řadu takových režimů inspiroval francouzský royalista Charles Maurras, který zdůrazňoval ctnosti klasicismu, církev (hlavně katolickou), monarchii, regiony, hierarchii a tradice. Jeho ideje vzbudily obdiv v Belgii a ve Španělsku a dokonce i mezi velšskými nacionalisty.

Zvláště jeden režim hledal u Maurrase velkou inspiraci – vláda Antónia Salazara v Portugalsku, která byla výrazně pravicová, ačkoli se od vlády Hitlera a Mussoliniho silně lišila. Zatímco Hitler završil svůj rozkol s buržoazními konvencemi propuštěním konzervativního ministra hospodářství, Salazar se stal diktátorem roku 1932 poté, co působil od roku 1928 jako konzervativní ministr financí. Salazar se nevyžíval v teatrálních scénách, které fašističtí vůdci tak milovali; italský vyslanec popsal Salazarovu politiku jako „osobní vládu bez osobnosti“. Portugalsko bylo domovem národního syndikalistického hnutí, které opisovalo určité aspekty fašismu v dalších evropských zemích, ale mělo jen omezenou moc a bylo rozpuštěno roku 1934.

Rozdíl mezi fašismem (ztělesňovaným režimem Hitlera a Mussoliniho) a konzervatismem (představovaným Salazarem) byla věnována značná pozornost. Fašismus byl relativně novou doktrínou, která nijak neochraňovala daný řád. Fašisté spíše než v řád věřili v hnutí, „charismatické vůdcovství“ jedince a koncentraci moci v jediné straně. Tuto charakteristiku bylo možné spatřit u španělské falangy, portugalských národních syndikalistů, rumunské Železné gardy, maďarských Šípových křížů a francouzské Parti Populaire Français. Fašisté odmítali demokracii, ale nikoli masovou společnost. Věřili v davy a přáli si, aby se lidé považovali za součást větších celků – národa, státu, rasy. Chtěli, aby se lidé politicky mobilizovali, ale nehodlali je nechat mluvit do záležitostí týkajících se této mobilizace. Naopak konzervativci masovou společnost odmítali a davů se obávali. Salazar řekl francouzskému royalistovi Henrimu Massisovi, že jeho cílem je „přimět Portugalce, aby žili podle zvyklostí“.

Fašisté milovali všechno moderní. Jejich vůdci si oblíbili letadla a rychlá auta a potřebovali radiovou, filmovou techniku a tlapače. To bylo zřejmě zvláště u italského fašismu, možná proto, že Itálie nebyla příliš vyspělým technickým státem. Rozdíl mezi stylem fašismu a konzervatismu lze spatřovat v jejich postojích ke kulinářství. Konzervativce Charlese Maurrase fascinovala

tradiční provensálská kuchyně,¹² kdežto přítel Mussoliniho Marinetti odmítal italskou lásku k těstovinám, kterou si spojoval se záhalčivostí, neschopností či zbabělostí: jeho *Futuristická kuchyně* (1932) přinesla návrhy pokrmů jako ananas se sardinkami.¹³

Fašismus a konzervatismus se lišily také v názorech na to, jak velkou moc by měla mít vláda. Konzervativci byli autoritářskými pluralisty. Nevěřili ve svobodu ani v rovnost, ale nedomnívali se ani, že by moc měla být soustředěna v jediném místě. Spíše si přáli, aby nejrůznější instituce jako církve, regiony, korporace, aristokracie, monarchie disponovaly mocí na vhodné úrovni. Na druhé straně fašisté chtěli, aby autorita byla pevně soustředěna v jediné straně spojené se silným státem a s jedním vůdcem. Ve 20. letech se Mussolini přimlouval za „totalitní režim“.

A konečně se konzervativci a fašisté lišili ve svém postoji k násilí. Konzervativci byli ochotni použít násilí, když se jim to hodilo, ale považovali ho za nutné zlo a věděli, že mezinárodní konflikt s sebou pravděpodobně přinese inflaci, revoluci a veškeré formy nestability, kterých se obávali. Mnozí z nich jako by si připomínali poznámku Bismarcka: „Já nechci válku, chci vítězství.“ Franko vyhověl přání svých generálů, aby se Španělsko neúčastnilo II. světové války, a maršál Pétain z ní stáhl Francii. Konzervativní diktátoři východní Evropy vstoupili do II. světové války jen na naléhání a řada z nich z tohoto konfliktu odešla, jak jen to bylo možné. Podobnou logiku aplikovali konzervativci i na vnitřní politiku. Nejúčinnější formou vlády byla taková, jež byla co možná neviditelná, a cenili si společnosti, v níž se lidé instinktivně skláněli před svými nadřizenými, či v nichž byla schopnost autority treatat tak dobře známá, že jí nebylo třeba používat. Pétain roku 1917 skoncoval se vzpourami tím, že dal zastřelit desítky mužů, a jako hlava francouzského státu od roku 1940 do roku 1944 přijal ještě větší stupně represe, avšak rozhodl se vynechat z „Marseillaisy“ tu krvelačnější část.

Fašisté naopak věřili, že násilí je dobré samo o sobě, stejně jako prostředek k dosažení jejich cílů: rumunská Železná garda volala: „Ať žije smrt.“ Někteří fašisty přitahovalo krveprolévání, a to i když jeho oběťmi mohli být oni sami – francouzský spisovatel Drieu la Rochelle snil o tom, že zemře rukou komunisty (nakonec spáchal sebevraždu roku 1945). Archetypální konzervativce umíral doma v posteli poté, co se mu dostalo posledního pomazání katolické církve a pak spočinul v rodinné hrobce po obřadu, jehož se zúčastnili jeho podřízení. Archetypální fašista byl pohřben v neoznačeném hrobě na bojišti.

V praxi byly rozdíly mezi fašismem a dalšími politickými hnutími jen zřídka zcela zřetelné. Vyhlazovací nacismus roku 1943 byl jiný než italský režim roku 1923 a posun od jednoho typu fašismu k druhému proměnilo evropské pravice. Někteří se pomalu přesunuli k fašismu. Jacques Doriot, předák Parti

Populaire Français, se za fašistu neoznačoval, dokud Francii neporazilo roku 1940 Německo, ačkoliv někteří jeho obdivovatelé tak činili. Britská New Party Oswalda Mosleyho sestávala z členů, z nichž někteří svého vůdce následovali do řad britské fašistické unie, ale také z lidí – jako John Strachey či Harold Nicolson –, kteří se vrátili do politických stran, jež byly konvenčnější. Francouzský rolnický předák Henri Dorgères přijal označení fašista roku 1933, ale následujícího roku se ho zřekl.¹⁴

Ukázat rozdíl mezi fašismem a konzervatismem je rovněž obtížné pro nejednoznačnosti a rozpory konzervatismu. Konzervativci dávali najevo, že chrání řád, který doba posvětila, ale ve skutečnosti se obvykle snažili obnovit určité aspekty společenského uspořádání, jež byly samy výtvozem relativně nedávné minulosti. Mnohé z tradic, které bránili, byly „vymyšlenými tradicemi“ devatenáctého a počátku dvacátého století. Konzervativci neodmítali rozvoj průmyslu a často používali nové techniky, aby bránili „staré“ zvyklosti.

Na některé rozpory konzervatismu lze hledět podle názorů na monarchii. Konzervativci se ke svým králům často chovali servilně, ale ve skutečnosti považovali monarchii za obtížnou instituci. Během ruské občanské války bílí nijak neusilovali o návrat cara na trůn (Alexejev, velitel bílého dobrovolnického vojska, pomáhal přesvědčovat Mikuláše II., aby abdikoval). Jacques Bainville, francouzský royalistický historik, pochopil, že ruská revoluce nahradila ve zlých snech konzervativců Velkou francouzskou revoluci a že pomoc republikánské Francie Polsku v boji proti Rudé armádě se zdála být „*le pays l'ordre par excellence*“.¹⁵ V Portugalsku opustila monarchistická sdružení myšlenku na restauraci monarchie roku 1923 a jedno z nich vydalo prohlášení, ve kterém zaznělo: „Jestliže nemáme mít žádného krále, ať je tu diktátor.“¹⁶ Jednou z nejcharakterističtějších forem konzervativní vlády v meziválečném období bylo regentství. Admirál Horthy, který byl regentem Maďarska v letech 1920 až 1944, tvrdil, že je nadšeným monarchistou, ale ve skutečnosti restauraci Habsburků odmítl. U maďarské aristokracie se vztah k tomuto rodu uvolnil natolik, že si někteří pohrávali s myšlenkou, že králem Maďarska udělají lorda Rothermerea, vlastníka londýnských novin *Daily Mail*.¹⁷ Regentství existovalo mezi válkami i v Rumunsku a Řecku. Generál Franko sice předvídal, že po jeho smrti dojde k obnovení španělské monarchie, ale postaral se o to, aby to nijak nepřekáželo jeho vlastní čtyřicetileté vládě. Francouzští monarchisté v Action Français spojovali nadšení pro monarchii s chladným postojem k tomu, kdo si dělal nároky na francouzský trůn. Řada z nich byla spokojená s režimem maršála Pétaina, který vlastně považovali za regentství.

Města versus venkov

Pro konzervativce byla města středisky revolučního kvasu, kdežto venkov byl domovem uctivosti a tradic, přestože rolníci by se nechali zmanipulovat stejně, jako by se nechali zastupovat konzervativci. Rozdělení na venkov a město nebylo výsledkem přirozených rozdílů mezi obyvateli venkova a měst, ale zvláštních okolností. Evropská levice byla rozvrstvena tak, aby to vyhovovalo městské dělnické třídě, a venkovu, zejména rolníkům vlastním nějaký majetek, nevěnovala příliš pozornosti. Rozdíly mezi městskou dělnickou třídou a venkovem zostrčila I. světová válka, jež posílila hospodářské postavení majetných rolníků ve většině Evropy – odtud jejich zájem na zachování daného pořádku – a vytvořila nepřátelství mezi převážně rolnickým vojskem a městskou dělnickou třídou, která byla, jak se zdálo, nejhorších následků války ušetřena.

Následky konfliktu mezi městem a venkovem byly nejvýraznější v Rusku. Bolševická strana zamýšlela budovat svou moc na městských dělnících, ale musela se vyrovnat s převážně rolnickým obyvatelstvem. Výsledky ruské revoluce mimo to ukazovaly na dvě formy regrese v dřívější struktuře ruské společnosti. Zaprvé se ruské obyvatelstvo proměnilo ještě více ve venkovské, když lidé při hladomoru prchali z měst, a zadruhé se většina rolníků, kteří odešli ze svých vesnic, vrátila zpátky.

Bolševici nakrátko reagovali taktickým ústupem. Smířili se s rolnickou touhou po majetku a i když byla všechna půda roku 1918 znárodněna, rolníci směli hospodařit na půdě, kde žili. Roku 1921 bolševici zavedli Novou ekonomickou politiku (NEP): obilní rekvizice nahradily daně a rolníci byli vyzýváni, aby své výrobky prodávali za hotové. K bolševickým nabídkám rolnictvu přispěla i skutečnost, že ruští rolníci, na rozdíl od rolníků ze Západu, neměli valný prospěch z válečné inflace ani z nedostatku potravin, takže ruská kontrarevoluce, na rozdíl od té ve střední Evropě, nemohla spoléhat na rolnickou podporu. Někteří rolníci se přidali k bolševikům, jiní vytvořili „zelená“ vojska, která měla bránit oblast před vpády z obou stran, a někteří se prostě uchýlili do samozásobitelské izolace. Pro vojska bílých, která se musela zásobovat sama v bojích odehrávajících se na rozloze tisíců kilometrů, které oddělovaly jejich základny od periferie ruské říše k bolševickému centru, bylo nepřátelství rolníků fatální.¹⁸

Úspěch bolševiků závisel na nepřítomnosti rolnické opozice, ale to neznamenalo, že by bolševici a rolníci měli dobré vztahy. Rekvírování obilí, ke kterému docházelo za občanské války, a následné nastolení ústřední vlády vedly k prudkému konfliktu mezi bolševiky a rolníky: do roku 1920 bylo pobito více než 8000 členů rekvizičních brigád.¹⁹ Noví ruští vůdci kromě toho věděli, že společnost rolníků hospodařících na malé rozloze jim nemůže nikdy poskytnout

dlouhodobou podporu. Aby tento problém vyřešil, zrušil Stalin v letech 1928–1929 NEP a zahájil program rychlého průmyslového rozvoje, který spojil s kolektivizací zemědělství. Do roku 1937 se 93 procent rodin, které zůstaly na půdě, ocitlo v kolchozech.²⁰ Rolníci tento osud nepřijali pokojně. Rada z těch, kteří dostali příkaz, aby odešli do kolchozů, pobila dobytek a někdy i ty, kteří k nim byli posláni, aby je přinutili vládní výnosy přijmout. Komunisté popravovali a deportovali bohaté sedláky – kulaky, které obviňovali z odporu, a ozbrojené bandy zabíraly obilí s takovou brutalitou, že velké oblasti venkova postihl hladomor.

Avšak ani Stalinovu kolektivizaci nelze vykládat pouze jako vítězství města nad venkovem. Rychlost urbanizace znamenala, že mnozí z těch, kteří byli včera rolníky, byli nyní novým „proletariátem“, a nezřídka bylo právě to chování, které komunisté u rolníků odsuzovali – opilství a násilnosti –, importováno do měst. Mnozí komunisté byli rolníci, jejichž obzory otevřelo rozšíření základního vzdělání, k němuž došlo v období deseti let před rokem 1914 a dále v době kvasu světové války. Nebyli to zdaleka městští intelektuálové venkovskému prostředí vzdálení, kteří vštěpovali rolníkům abstraktní marxistickou teorii, ale někteří z lidí, kteří si vynucovali kolektivizaci, byli rolníciť synkové mstící se za pokořování, jehož se jim dostalo v mládí.

Rozkol mezi venkovskými oblastmi a evropskou levicí nebyl nevyhnutelný, a některé části evropské levice na venkově skutečně dosáhly úspěchu. Stjepan Radić (chorvatský rolnický předák) nakrátko připojil svou stranu ke Třetí internacionále.²¹ Radikální stranu ve Francii, jejíž ideologie byla „levicová“ ve smyslu republikánské tradice, ale vstřícná vůči malorolníkům, si rolnictvo oblíbilo. Henri Queuille, radikální ministr zemědělství několika vlád, s úspěchem vyprovodil pravicové protivníky v Corrèze. Dokonce i marxistické strany ve Francii často získávaly podporu mezi rolnictvem. Však také na sjezdu v Tours roku 1920 to byli převážně rolníční delegáti, kteří hlasovali pro připojení ke Třetí internacionále.²²

Vztahy mezi venkovskými a městskými politiky byly složité. V Polsku svrhl puč Józefa Piłsudského roku 1926 rolnickou vládu a nahradil ji vojenským vůdcem, který měl podporu socialistů, ačkoli ho podporovali též někteří rolníci a jeho vztahy k socialistům postupně slábly. V Bulharsku vedli puč roku 1923 nacionalističtí důstojníci proti rolnické straně. Nejsložitější byl však případ Maďarska, kde se vlastnictví půdy tradičně soustřeďovalo v rukách několika velmožů. Po I. světové válce se Michael Károlyi, sám velmož, pokusil rozdělit velké statky, byl však svržen a nahradili ho bolševici pod vedením Bély Kuna, který odmítal rozbití statků ze strachu, že by se vytvořila třída konzervativních malorolníků. Následná porážka bolševiků konzervativním admirálem Horthym návrat k zemědělské reformě neznamenala; naopak Horthy byl představitelem uherské aristokracie odhodlané uchovat si výsady.

Obrana společenského řádu na venkově nepřekážela fungujícím vztahům se socialismem ve městech; ve skutečnosti to byl politický systém založený na oddělení města a venkova spíše než na konflikty mezi městem a venkovem. Roku 1922 bylo na venkově obnoveno veřejné volební hlasování, což zajistilo aristokracii moc, avšak ve městech zůstaly volby tajné a socialistická strana byla legalizována za podmínky, že se omezí na městské dělníky a nepokusí se šířit své názory mezi rolníky. Volání po pozemkové reformě nevycházelo od levice, ale od radikální pravice pod vedení Gömböse, který roku 1932 vytvořil první vládu v dějinách Maďarska, ve které nebyli žádní zástupci aristokracie.

Konflikty samotného venkova mohly být stejně důležité jako konflikt mezi venkovem a městem. Nádeníci a nájemci pocítovali ke svým pánům často nepřátelství. V mnoha zemích, zvláště v nově vytvořených státech střední Evropy, bylo po I. světové válce prerozdělení venkovského majetku často nejdůležitější politickou otázkou.²³

V Itálii došlo k vlně zabírání půdy, když rolníci na jihu obsadili velké statky a nájemci požadovali plné vlastnictví. Jinde v Itálii rolníci protestovali proti cenám nebo zaměstnaneckým smlouvám. Itálie se vymykala v tom, že na obsazování půdy v letech 1919–1920 pohlížela vláda, zejména křesťanskodemokratický ministr zemědělství, se sympatiemi. Vláda navrhla zákony, které by bezzemkům zabezpečily práci a italští vlastníci půdy na to odpověděli tím, že se obrátili na organizace, které by na rolníky působily násilím – na jihu to byla mafia a na severu a ve středu Itálie fašisté.

Vlastníci velkých statků v jižním Španělsku se ve dvou desetiletích předcházejících roku 1936 museli vypořádat s nejrůznějšími hrozbami. Roku 1917 se na venkově rozmohla agitace a diktátorská vláda Miguela Primo de Rivery zavedla ve 20. letech reformy, z kterých měli prospěch bezzemci pracující v zemědělství. Levice byla, pokud jde o problém velkých statků, rozdělena a s řešením váhala: anarchisté je chtěli rozdělit na malá hospodářství, kdežto socialistické odbory si je přály udržet v původní velikosti a kolektivizovat je. V praxi ani na jedno řešení nedošlo. Socialističtí ministři druhé republiky ustavili pro dělníky (nádeníky) osmihodinovou pracovní dobu a přijali zákony, které je měly chránit před konkurencí přicházející zvenčí mimo jejich oblast. Ale i tato omezená opatření přivedla španělské statkáře k zuřivosti a přispěla k tomu, že se řada z nich rozhodla v červenci 1936 pro podporu Frankova povstání.²⁴

Jednou z novinek meziválečné evropské politiky byl nástup rolnických (agrárních) stran, které byly zvláště silné v nástupnických zemích rakouské říše. V Bulharsku se zemědělský svaz Alexandra Stambolijského považoval za představitele nového proudu v politickém životě a pokusil se vytvořit „zelenou“ internacionálu, která by odpovídala „rudým“ internacionálám komu-

nismu a socialismu. Ve Francii byla konzervativní Parti Agraire, která měla podporu převážně v Centrálním masivu, soupeřem Zelených košil Henriho Dorgèrese, jehož přívrženci pocházeli hlavně ze západu Francie. Rolnické strany se zabývaly speciálními zemědělskými otázkami, žádaly finanční podpory a ochranu před cizí konkurencí a někdy se také spojovaly s radikálními pravicovými stranami, když rétorika namířená proti městům splýnula s hnutími proti modernosti, antisemitismem a antisocialismem. Deprese, která začala koncem 20. let, měla zvlášť dramatický dopad na ceny zemědělských výrobků a tím i na rolnickou politiku. V září roku 1932 došlo k rolnické vzpouře v Chorvatsku a v Dalmácii.

V průběhu tohoto období se často k moci dostaly autoritářské vlády, a to pomocí slibů, že se postarají o zájmy rolnictva; avšak ti, kdo těmto slibům uvěřili, byli obvykle zklamáni. Italští fašisté hovořili o potřebě silného a nezávislého rolnictva, ale ve skutečnosti se fašistický režim dostal k moci částečně proto, aby chránil statkáře právě před rolníky. Fašistická politika podpory tradičních nájemních vztahů se stala prostředkem, jehož pomocí se dopady krize a snížení zemědělských zisků mohly převést spíše na nájemce než na statkáře.²⁵

Také němečtí nacisté přijali venkovskou rétoriku a velkou část voličů získali na protestantském venkově. Walther Darré, nacistický expert na zemědělství, spojil koncept ochrany rolnictva s širším konceptem obrany německé rasy. Rolníci se stali zásobárnou árijských ctností a jejich osídlování východu mělo být baštou proti slovanské hrozbě; nacisté však nikdy opravdu nevyřešili postavení rolníků na velkých statcích, které převládaly ve východním Prusku. Někteří mluvili o rozdělení těchto statků na rolnická hospodářství, ale aristokratičtí statkáři hráli v politickém uspořádání, které vyneslo Hitlera k moci, příliš významnou roli. Ve skutečnosti se neudělalo vůbec nic. Kromě toho byla Darrého politika týkající se rolníků založena na předpokladu, že jde o prosté lidi, kteří potřebují ochránit před tržním hospodářstvím. Taková ochrana nabyla formy zákona, který zabráňoval tomu, aby se rolnický majetek mohl zadlužit. Ve skutečnosti tato opatření odrážela podnikavé zemědělce od fondů, jež dříve používali k investicím do nového vybavení. Rolníci se podobně negativně stavěli k odstranění židovských kupců, kteří byli považováni za „vykořisťovatele“ rolníků, protože tak ztratili nezbytné obchodní kontakty.²⁶ A konečně, německé válečné hospodářství kladlo stále větší důraz na těžký průmysl; zemědělci byli zbavováni zdrojů a nemohli zvyšovat ceny.

Kontrast mezi vyhlašovanými záměry a tím, čeho bylo dosaženo, byl nejnapadnější ve Vichy ve Francii, v režimu, který, jak se zdálo, závisel na ochraně zemědělských oblastí na úkor měst. Jeden z Pétainových prvních projevů v čele státu zřejmě shrnoval postoje režimu slovy „půda nelže.“ Tato slova ve skutečnosti nenapsal žádný větrem ošlehaný stařešina z mysu Finistère, ale

Emmanuel Berl, pařížský intelektuál z poloviny židovského původu. Mimoto nebyly vztahy Vichy k rolníkům nikdy tak dobré, jak tento projev naznačoval. Vichy zemědělce utlačovalo hospodářskými regulacemi a rekvírováním potravin a jestliže mohli z tohoto období mít vůbec nějaký prospěch, obvykle to bylo v důsledku neposlušnosti vůči nařízením politiky Vichy, když se obrátili na černý trh. Poznámka jednoho francouzského rolníka o Pétainovi říká hodně o klamání a sebeklamech, které byly příčinou stejných názorů rolnictva a evropské politické pravice: „Mám maršála rád, protože je jako já... taky dobrý lhář.“²⁷

Církev

Mnoho prudkých konfliktů v Evropě v období mezi lety 1918 a 1945 podpořily náboženské rozdíly. Stále existovalo nepřátelství mezi různými denominacemi křesťanství. Protestanti a katolíci na sebe někdy pohlíželi s podezřením: jednou, když se papež Pius XI. setkal s Mussolinim, probírali spolu problém protestantismu v Itálii. Avšak podobné diskuse jen zřídka vedly ke krveprolévání a katolíky a protestanty často spojilo společné nepřátelství k socialismu. Ve Francii pravicovní katolíci ovlivnění Charlesem Maurrasem definovali protestanty (spolu se zednáři a Židy) jako „*métèques*“, od nichž chtěli Francii osvobodit, ale když pravice získala roku 1940 vliv ve Vichy, protiprotestantské nálady se již neobjevovaly a do Národní rady nového režimu byli přizváni i protestanti jako pastor Boegner. K podobnému smíření došlo i v Německu, kde protestantská skupina hlasovala na počátku 30. let – společně s katolíky – v parlamentu se stranou Centra, kdežto v Maďarsku kalvínská maďarská šlechta, ztělesněná regentem Horthym a jeho předsedou vlády Istvánem Bethlenem, působila v alianci s katolickou radikální pravicí. V Británii, kde konzervatismus a anglikánství bylo kdysi téměř synonymní, katolictví mnohé konzervativce přitahovalo; T. S. Eliot se však rozhodl, že ideály jeho katolického mentora Maurrása nejlépe vyjadřuje anglikánská církev.* Dokonce i rozdíly mezi křesťany a muslimy obvykle mizely v případě nepřátelství vůči společným politickým nepřátelům: několik konzervativních režimů – například nacionalisté ve Španělsku, Vichy ve Francii a režim ve válečném Chorvatsku – si zachovalo se svými muslimskými občany dobré vztahy.

* Je objevené, že George Orwell popsal přitažlivost katolicismu politickými výrazy: „tito lidé šli téměř bez výjimky do římskokatolické církve ... To znamená, že šli do církve se světovou organizací, přísnou disciplínou, do církve, za níž stála moc a prestiž ... Eliot nevstoupil k římským katolíkům, ale k anglikánům, což je církevní obdoba trockismu.“ *Uvnitř velryby a další eseje* (1962), česky 1997, str. 130, přel. Kateřina Hilská.

Bylo pravděpodobné, že spory mezi křesťanskými denominacemi přerostou v násilí v případě, když by byly spojeny s národnostním rozdělením tak jako tomu bylo v Irsku v letech 1916 až 1922 a ještě dramatičtěji v Jugoslávii, kde desítky let napětí mezi srbským pravoslavím a chorvatským katolictvím skončily za II. světové války násilnými konverzemi a vyhlazováním.

Největší konflikt, do něhož se v tomto období církve zapojily, se netýkal boje jedné církve proti druhé, ale křesťanství jako celku – a zejména katolické církve – proti předpokládaným nepřátelům na politické levici. Spojení mezi náboženstvím a politickou pravicí existovalo již dlouho a v mnoha zemích byly církve a tradiční vládnoucí třída propojeny. V Británii a Maďarsku zasedali biskupové spolu s vyšší šlechtou v horní komoře parlamentu a ve Francii se mnoho bohatých dětí vzdělávalo v církevních školách. Církve sama byla často velkým vlastníkem půdy: ve Španělsku jí patřilo téměř 20 000 hospodářství, jejichž cena se odhadovala na 13 milionů dolarů.²⁸

Církevní politiku posiloval antiklerikalismus jejích protivníků. Ruská revoluce a zestup mezinárodního komunistického hnutí daly sporu církve versus antiklerikalismus nový rozměr. V Rusku byl roku 1921 založen Svaz bojovních bezvěrců. Bolševická strana byla vlastně určitým druhem světské církve – s rituály, zpěvy a mučedníky: Den elektřiny nahradil den sv. Eliáše, rudá hvězda nahradila kříž, „oslavy října“ (obřad, při kterém děti dostávaly jména jako Pařížská komuna) nahradily křest a lidé, kteří se vysmívali uctívání svatých, se stavěli do fronty, aby vzdali úctu mumifikovanému tělu Lenina.

Je zajímavé, že rozkol mezi církví a státem, který vzešel z Velké říjnové revoluce, nebyl v samotném Rusku příliš vidět. Spojení pravoslavné církve se starým režimem bylo příliš zřetelné, než aby se mohla stát jeho aktivní obráncí. Na státu bylo závislých přes 100 000 kněží a další záviseli na tom, co vyžádali z rolníků jako poplatky za své služby. Na církve se všeobecně pohlíželo spíše jako na představitele represí než jako na představitele lidu. Pop Gapon, který roku 1905 vedl demonstranty k Zimnímu paláci, byl výjimečný případ – a i on skončil jako policejní špicl. Rolnické náboženství, zvyklé míchat svaté a ikony do předkřesťanské panteistické kultury, mělo někdy s oficiálními dogmaty jen málo společného. Na rozdíl od římskokatolické církve pravoslaví spíše ztrácelo s rolníky, kteří se odstěhovali do města, kontakt: na jednom z moskevských průmyslových předměstí byl na 40 000 obyvatel jen jeden kostel.

Z krátkodobého pohledu vedlo spojení církve s carským režimem k tomu, že se na církve pohlíželo s nepřátelstvím. Církev a stát byly odděleny v lednu 1918 a roku 1921 využil Lenin potřeby získat peníze na odstranění následků hladomoru jako omluvu toho, že se zmocnil církevního majetku a pronásledoval kněze, kteří se proti tomu postavili. Bolševický režim také podpořil kampaň „živé církve“ – odpadlíků proti starším „černým“ kněžím žijícím v celibátu. Z dlouhodobého pohledu se však tradice pravoslavné církve

podřizovat se státu a její nezáměr o lidové masy bolševikům hodily stejně jako dříve jejich carským předchůdcům. Kromě toho ruský nacionalismus někdy pravoslaví a bolševiky spojoval. Roku 1926 se sovětské úřady a generálové Rudé armády přidali k prospěvujícím popům na pohřbu maršála Brusilova v Novoděvičím klášteře.²⁹ Spojení mezi komunismem, nacionalismem a pravoslavím bylo nejvýraznější za II. světové války. Dne 4. září 1943 přijal Stalin, který se vzdělával v semináři, v Kremlu pravoslavného patriarchu a vydal výnos o obnovení Svatého synodu.³⁰

Skutečným nepřitelem komunismu nebylo pravoslaví, ale římskokatolická církev, a toto nepřátelství vycházelo z toho, že mezi nimi existovaly podobnosti. Jak katolictví, tak komunismus byly disciplinovanými mezinárodními hnutími. Moc katolické církve byla centralizovanější než kdy dříve: roku 1931 papežský stát dokonce zřídil vlastní rádiovou stanici, aby mohl svým věrným předávat instrukce přímo.³¹ Mussolini mluvil o „soupeřících Vatikánech Říma a Moskvy“. Pius XI., papež v letech 1922 až 1939, působil jako papežský nuncius v Polsku v době, kdy tato země bojovala se Sovětským Ruskem, a získal tam to, co jeden katolický politik popsals jako „téměř fyzický odpor k bolševismu“. Katolická církev byla nezřídka nejvýraznějším členem protikomunistických aliancí: když lidé hovořili o „klerikálních“ režimech nebo „křesťanské demokracii“, vždy měli na mysli organizace spjaté s katolictvím.

Úspěch katolictví jako hnutí kontrarevoluce byl založen na pochopení toho, že katolická církev nebyla pouze nástrojem mocných a privilegovaných. Protestanti a různé směry pravoslaví respektovaly tradičně stát, a tak nebyly ochotné pustit se do nezávislých politických akcí, kdežto katolictví vždy zdůrazňovalo, že příkazání církve má vždy přednost před světskou mocí. Před rokem 1914 byla katolická církev ve sporu se státem ve Francii a Itálii. Spojení mezi církevním chápáním historie opozice a jejími schopnostmi vytvářet lidovou politiku se ukázalo v Německu. V Bavorsku vládl do roku 1918 katolický král a katolická církev byla ve skutečnosti církví státní. Ve zbytku Německa bylo katolictví náboženstvím menšinovým, které bylo pronásledováno během Bismarckova *Kulturkampf*, ale po I. světové válce křesťanskodemokratická bavorská lidová strana získala hlasy jen 56 procent aktivních katolíků, kdežto křesťanskodemokratická strana Centrum, jež působil ve zbytku Německa, získala hlasy 70 procent aktivních katolíků. Obecně lze říci, že vliv církve byl v nepřímém poměru k pevnosti svazků se světskou mocí. ||

Po I. světové válce se církev obvykle snažila pojistit své zájmy v nekomunistických zemích pomocí smluv se světskou mocí, ale ponechala si schopnost obrátit se proti ní. Roku 1931 papež prohlásil, že ti, od nichž se vyžaduje přísaha věrnosti italskému fašistickému státu, by ji měli pronést „s jistými vnitřními pochybnostmi“. Nezávislost katolické církve nacházela podporu u svých představitelů. Na kněžskou dráhu mířil stálý proud bystrých venkov-

ských chlapců a v seminářích získávali tito adepti dobré, byť omezené vzdělání a úctu k autoritám. Kněžský celibát zajišťoval, že kněží projevovali jen poměrně malý zájem o své materiální zájmy, což znamenalo, že katolíci kněží se mohli celkem důvěryhodně prohlašovat za vůdce rolnických a dokonce i dělnických hnutí. Anglikánský pastor holdující lovu, s velkou farou a dvěma syny v soukromé škole v Marlborough či příslušník ruských pravoslavných „bílých“ kněží nežijících v celibátu se podobnému jednání nemohli rovnat.

Dokonce ani Pius XI. zpočátku nemohl vyloučit možnost, že by církev nemohla dosáhnout jakéhosi *modu vivendi* se sovětským státem; katolická církev snad uvažovala o tom, že oslabení pravoslavné církve za ruské revoluce by mohlo otevřít možnosti pro misionářskou práci římskokatolické církve. Vztahy mezi katolickou církví a levicí se pokazily jako součást celkové radikalizace politiky, která nastala v důsledku hospodářské krize. Vatikán zanechal misionářských snah v Sovětském svazu roku 1930 smírnou mší pro Rusko.³² Následujícího roku byla rozpuštěna rakouská Liga věřících socialistů.³³ Roku 1931 papež vydal encykliku *Quadragesimo Anno*, která se na veřejnosti všeobecně vykládala jako model a ospravedlnění stavovských organizací autoritářských režimů v Portugalsku, Rakousku, Španělsku a vichistické Francii. V konfliktu mezi politickým katolictvím a levicí byla poprvé prolita krev roku 1934, když síly řízené křesťanskosociální stranou potlačily síly socialistů v Rakousku. Roku 1936 katolická církev a levice vstoupily do sporu ve Španělsku. V průběhu občanské války bylo zabito téměř 7000 členů náboženských řádů. Roku 1937 definovali nacionalisté stát, který chtěli vytvořit, jako katolický a všichni kromě tří španělských prelátů vyjádřili podporu silám generála Franka, ačkoli Vatikán neuznal Franka jako hlavu vlády až do doby, než byly republikánské síly poraženy. Někteří katolíci ve Španělsku, zejména Baskové a několik křesťanských demokratů v západní Evropě jako Georges Bidault ve Francii podporovali republiku, ale katolictví po celé Evropě vehementně podporovalo španělské nacionalisty.³⁴

Katolická politika v Evropě nebyla nikdy zcela jednotná. Vatikán se staral hlavně o to, aby katolíci v různých evropských zemích směli vyznávat svou víru a mít určité pravomoci, zejména v oblasti vzdělávání. Nijak se nevyučovaly dobré vztahy s žádnou mocí, která byla ochotná tyto výsady katolické církvi poskytnout. Při navazování takových vztahů podepsal Vatikán v průběhu meziválečného období konkordáty s nejrůznějšími vládami; nejdůležitější z nich byla smlouva s Mussoliniho Itálií z února 1929, v níž Itálie kompenzovala církev za půdu, kterou od ní italský stát převzal, rozšířila náboženskou výchovu, uznala církevní sňatky a dala papeži svrchovanou moc nad oblastí kolem města Vatikánu. Konkordáty byly uzavřeny také s Bavorskem (1924), Polskem (1925), Rumunskem a Litvou (1927), Pruskem (1929), Bádenskem (1932), nacistickým Německem (1933). Jugoslávií (1937) a Portugalskem (1940).

Papežská diplomacie a katolická politika nebyly zcela stejné. Katolická církev byla ukázněná, ale nad všemi aspekty života svých příznivců kontrolu neměla, a na rozdíl od III. Internacionály nebylo v moci Vatikánu střílet odpadlíky. Nejednota existovala i mezi národními církvemi a Římem. Biskupové, kteří byli spojeni s vládnoucími vrstvami svých zemí, často pohlíželi na předešlé politické uspořádání s nostalgií, kdežto papežova diplomatická *Realpolitik* směřovala k tomu, aby navázal styky s jakýmkoli režimem, který byl u moci. Rakouští biskupové litovali pádu Habsburků a salcburský arcibiskup zůstal ve styku s vyhnaným následníkem na rakouský trůn. Větší spory byly vyvolány tím, že papež odsoudil royalistickou Action Française z roku 1926, což bylo rozhodnutí, které rozlítlo řadu katolíků, a jeden francouzský kardinál byl přinucen k rezignaci, neboť odmítl podpořit vatikánskou politiku. V církvích jednotlivých států docházelo i k třenicím mezi nižším duchovenstvem a biskupy.

Rozdíly byly i mezi politikou kněží a aktivisty světských katolíků. Katolická akce založená počátkem 20. let spojila zbožné laiky a zdůraznila skutečnost, že jejich činnost byla nezávislá jak na stranické politice, tak na přímé kontrole církevní hierarchie. Mnozí katoličtí politici tvrdili, že jejich činnost je inspirována náboženstvím: Salazar se chlubil svou jezuitskou výchovou a ve Španělsku vrátil Franco církvi řadu pravomocí. Pétain sice nebyl člověkem silné osobní víry, ale jeho režim zrušil některé z antiklerikálních opatření, jež přejala třetí republika, což nadšeně přivítalo mnoho francouzských věřících.

Ne všichni katoličtí politici však stáli proti demokracii. Některé politické strany působící v demokratickém systému byly orientovány jasně křesťansky – belgická Parti Catholique, německá strana Centrum, italská lidová strana a francouzská Parti Démocrate Populaire. V čele některých stran stáli duchovní: Jean Desgranges vedl Parti Démocrate Populaire, Luigi Sturzo italskou lidovou stranu a Joseph Zender se stal prvním knězem, který řídil stranu Centrum v Německu. Tyto strany a jejich politici nebyli však pouze představiteli církve. Bylo jasné, že světské strany se chovají nezávisle a nemají moc církev aktivizovat. Vatikán podepsal konkordát s Mussolinim poté, co Sturzo odešel do vyhnanství.

Křesťanské strany vystupovaly jako odpůrci třídního boje a odsuzovaly socialismus i živelný kapitalismus a výsledkem zčásti bylo, že se jim vedlo dobře v zemích osídlených převážně středními společenskými skupinami jako rolníky, řemeslníky a malými obchodníky. Často zaujímaly pozici spojnice mezi pravíci a levíci, a mohly tak získat výhody, které neodpovídaly počtu křesel, jež držely v parlamentu. Zapadaly též do katolických struktur patronství a potřebě sehnat místa v rozrůstajícím se státním aparátu pro mladé rolnické chlapce z nábožensky založených rodin, kteří se v důsledku výchovy v katolických školách nehodlali vrátit k práci v hospodářství. Výsledkem byla

nesmírná korupce. Konrad Adenauer, člen strany Centrum a starosta Kolína nad Rýnem, se proslavil díky své velkorysosti utrácet veřejné finance – městským pokladníkem jmenoval svého švagra.³⁵ Georges Simenon parodoval způsob, jak se na jednoho belgického politika obraceli s žádostí o laskavost: „Je to hodný chlapec, dobrý katolík a dobrý volič.“³⁶

Na křesťanskou podporu neměla nikde monopol jediná strana a i v Itálii soutěžila o hlasy věřících víc než jedna vysloveně křesťanská strana.³⁷ Ve Francii představovala Jeune République sociálně radikálnější alternativu než Parti Démocrate Populaire, ale Fédération Républicaine získala víc katolických hlasů než obě dohromady; v Belgii ztratila roku 1936 Parti Catholique hlasy ve prospěch nově vzniklých a dynamičtějších rexistů.³⁸

Vztahy mezi katolickou církví a politiky, kteří prohlašovali, že chrání katolické zájmy, nebyly nikdy jednoduché. Dokonce i ty režimy, které tvrdily, že hájí zájmy církve nejsilněji, jako byl Pétainův a Salazarův, nezrušily všechna protiklerikální opatření svých předchůdců. V Chorvatsku přivítal katolický rolnický předák Radić rozšíření pravoslavlí, neboť doufal, že to zmenší vliv vysokého církevního duchovenstva. Sama církev politikům nedůvěřovala. Pietro Gasparri, vatikánský ministr, poznamenal, že italská lidová strana je pouze ta „nejméně špatná“ z politických stran.³⁹ V některých případech, jako v chorvatských volbách roku 1938, měli kněží zakázáno aktivně se politiky účastnit.

Pro katolickou církev byl problémem zejména fašismus. Mussolini a němečtí nacisté byli známí svým antiklerikalismem a snažili se získat kontrolu nad oblastmi, které církev považovala za svou doménu. Nacismus a nakonec i italský fašismus rozlišovali lidi spíše podle rasy než náboženské víry – proto pronásledovaly pokřtěné Židy. Nacističtí ideologové výslovně odmítali křesťanství a navrhovali jinou formu náboženství založenou na jejich vlastních obřadech a mýtech, a nacističtí vůdci, zvláště Rosenberg, se snažili zasahovat do církevní organizace a dokonce i do teologie. Na druhé straně byly nacismus i italský fašismus ochotny tolerovat náboženství a oba režimy podepsaly konkordáty s Vatikánem. Obě hnutí byla kromě toho silnými protivníky komunismu, který se zdál být také největší hrozbou pro katolictví.

Za těchto okolností vstoupilo katolictví a fašismus do nesnadného svazku, který přinesl podstatné výhody pro církev v Itálii, kde mezi nimi došlo k jednotě, prolnutí s institucemi italské společnosti a kde tento vztah nenarušovala přítomnost konkurenčních denominací. Ve fašistické Itálii přibýlo praktikujících věřících – Katolická akce dosáhla až 2 milionů členů a počet žáků v církevních školách vzrostl z 31 000 v roce 1927 až na 104 000 v roce 1940.⁴⁰ Vztahy ochladly, jen když vláda zasahovala do církevních organizací mládeže a Katolické akce. Církev mohla, v mnoha ohledech, ovlivnit a kontrolovat snahy fašismu o vytvoření totalitního státu. Velmi významná byla existence Vatikánu uprostřed fašistické metropole, což ukázalo hranice moci Mussoli-

niho a stalo se útočištěm křesťanskodemokratických politiků jako Alcide de Gasperiho.

V Německu byly rozdíly mezi církví a státem výraznější. Možnosti křesťanského hnutí odporu v zemi, kde katolická církev zastupovala jen menšinu obyvatel a kde její protestantští soupeři vycházeli z Lutherova učení o nadřazenosti světské moci, byly jen omezené. Církev se postavila proti nacistickému vyhlazování postižených a nepříliš účinně protestovala proti nacistické rasové politice, ale jejich hlavní starostí byla institucionální obhajoba samotné církve. Strana Centra se brzy po nacistickém převzetí moci sama ve volbách vzdala své existence a starší kněží byli jen zřídka považováni za protivníky režimu.

Vztahy mezi katolíky a fašisty mimo Německo a Itálii byly těsnější. Zbožní katolíci, jako rakouský nacist Arthur von Seyss-Inquart, stáli často v čele militantních násilných hnutí, která aktivně podporovala nacistické Německo; maďarské Šípové kříže, rumunská Železná garda a belgičtí rexisté měly silnou podporu katolíků. Ve Francii byl katolíkem Philippe Henriot, který se stal šéfem propagandy ve Vichy, když se tento režim sblížil s nacistickým Německem, a předsedou vlády nezávislého Slovenska (ustaveného pod záštitou nacistů a existujícího v letech 1938–1945) byl katolický kněz Jozef Tiso (od roku 1939 byl jeho prezidentem). Někdy mělo spojení křesťanské zbožnosti a fašistické angažovanosti groteskní výsledky. Na vládce nezávislého Chorvatska měla významný vliv kampaň arcibiskupa Stepinaca proti vulgárnímu jazyku: prohlásili klení za trestný čin a trestali ho třicetidenním vězením; zároveň se ministr školství pochlubil svým záměrem vyhladit jednu třetinu pravooslavných obyvatel země.

Závěry

Zaměřit se na násilí v meziválečné politice může být zavádějící. Velkých oblastí jako Británie, Švédska či Dánska se politické násilí téměř nedotklo. Stejně zavádějící by mohlo být tvrzení, že násilí bylo v meziválečném období výjimečné: politika v částech východní a střední Evropy byla násilnická už před rokem 1914 a v některých případech tomu tak bylo ještě více mezi lety 1945 a 1953. Osud bulharského rolnického vůdce Petko Petkova, který byl zavražděn 14. června 1924, nebyl nijak zvláštní – jeho otec Dimitrij byl zavražděn roku 1907 a jeho bratra Nikolu posléze pověsili komunisté roku 1947.

Obecně lze však říci, že meziválečná Evropa se stala svědkem velkého politického násilí, čímž se lišila od let před 1914 nebo po 1945. Jsou pro to tři důvody. Zaprvé po Velké říjnové revoluci a vzniku bolševického státu každý příslušník evropské buržoazie pohlížel s obavami na levici své země jako na potencionální zdroj revoluce. Evropské politické hranice měly být zmrazeny

až na Jaltě a atomovou pumou, a tak se na komunismus pohlíželo jako na něco, co přichází v důsledku vnitřní podvrtné činnosti a ne cizího vpádu. Hrozba komunismu naopak vyvolávala podporu ofenzivní radikální pravice, což konflikt ještě zjitřovalo. Politický jazyk se polarizoval a dosahoval takových extrémů, že levice označila Ramsaye MacDonalda za „sociálfašistu“ jen krátce poté, kdy ho někteří konzervativci popsali jako bolševika.

Druhý základ mezinárodních konfliktů mezi lety 1917 a 1945 vycházel z ekonomiky. Období před rokem 1914 bylo dobou rychlého ekonomického růstu a další podobné následovalo po roce 1945. Meziválečné hospodářství se naopak rozvíjelo jen pomalu. Někde došlo i k poklesu. Krize byla zlá zvlášť v zemědělství, jež tvořilo velkou část ekonomiky Španělska, Portugalska a východní Evropy. Ti, kdo se podíleli na prudkém politickém konfliktu, jen málokdy vyjadřovali své požadavky ekonomickými termíny: předáci radikální levice prohlašovali, že kapitalistický systém není s to vytvořit náležitý hmotný pokrok, kdežto vůdci radikální pravice popírali, že by se zajímali o materiální výhody. Avšak mnozí z těch, kdo obě strany podporovali, měli zcela jasné problémy, jež by mohly vyřešit peníze. Tento problém nebyl jen následkem rozsáhlé nezaměstnanosti po krachu na Wall Streetu, který Velká Británie a Spojené státy prožily bez násilných politických konfliktů. Politické krize byly největší v zemích s dlouhodobými hospodářskými problémy, které pocházely z doby dlouho před rokem 1929, což byl případ všech ekonomik silně závislejších na zemědělství, a také v zemích jako Německo, jimž se po I. světové válce nepodařilo stabilizovat veřejné finance.

Třetím zdrojem občanské války byla válka mezinárodní. Občanské války a mezinárodní války byly velmi rozdílné a někdy se i vzájemně vylučovaly; oba typy konfliktu však měly společné rysy. Velká říjnová revoluce přivedla Rusko k vystoupení z I. světové války, byla však rovněž produktem této války; vichistická vláda stáhla Francii z II. světové války, ale z této války vyšli její protivníci. Mezinárodní konflikty opakovaně vedly ke konfliktům domácím, zjitřovaly hospodářské problémy a v mnoha zemích podněcovaly nespokojené skupiny k tomu, aby hledaly pomoc v zahraničí.

Tyto panevropské zdroje konfliktů nepůsobily samozřejmě ve všech zemích stejně. Úroveň násilí se lišila podle místa a doby. Podobně se lišila i povaha konfliktů. Neexistoval jen boj levice proti pravici: nejprudší šarvátky byly často ty, které se odehrávaly uvnitř pravice či levice. Politické násilí někdy rozdělilo i rodiny: Franco odsoudil k smrti svého bratrance⁴¹ a Pétain dovolil, aby byl vydán rozsudek smrti nad Charlesem de Gaullem, jeho bývalým chráněncem a otcem jeho kmotřence. Rozsáhlé konflikty meziválečného období vedly k takovému násilí právě proto, že se překrývaly a navzájem působily s nejrůznějšími konflikty specifickými pro tu kterou zemi.

5] Moderní doba

„Potom rozmlouvá o tom, co bude bolševismus znamenat pro střední Evropu. Práci a štěstí pro všechny, bezplatné vzdělávání, lékaře, Bernarda Shawa, vilová předměstí, spoustu hudby a vítězství strojů. Ptám se, jakých strojů? Udělá vágni gesto objímající celý svět mechaniky.“

Bolševický komisař v rozhovoru s Haroldem Nicolsonem na budapeštském nádraží roku 1919¹

K následkům I. světové války patřila kultura, v jejímž centru byly stroje. Význam automobilů, letadel, rozhlasu a telefonů se projevil za války a tuto techniku začali nyní využívat civilisté. Biograf – nová technika, která se zvláště hodila k prezentaci rychlého pohybu – zachytil posedlost Evropy rekordy letadel a rychlých automobilů. Stroje se vyráběly ve velkých, dobře vybavených továrnách, v kterých se používaly nové formy řízení a organizace práce. Reorganizace takového rozsahu někdy zahrnovala i státní a novou hospodářskou politiku stejně jako nové řídicí techniky. Stroje se často stávaly předměty nové konzumní kultury nebo prostředky výroby tohoto konzumního zboží.

Dopad těchto změn lze ukázat na automobilech. Jejich vliv přesáhl způsob, jak se lidé mohli dostat z jednoho místa na druhé. V letech 1914 až 1919 vyrůstaly automobilky ve velkém počtu a podniky jako Renault v Boulogne Billancourt či Fiat v Turíně zaměstnávaly desítky tisíc dělníků a staly se středisky průmyslových konfliktů. Skutečnost, že tyto podniky byly vybudovány z ničeho, působila zvláště příznivě vzhledem k novým řídicím technikám. S takovými technikami je spojován zejména Henry Ford a jeho podniky v Highland Park a na River Rouge se staly cílem poutí evropských průmyslníků. Fordova kniha *Můj život a dílo* byla vydána roku 1922 a přeložena do všech významných evropských jazyků – německé edice se na konci dvacátých let prodalo 200 000 výtisků a Adolf Hitler si ji četl po neúspěchu mnichovského puče ve vězení.²

Ekonomické variace

Dalo by se namítnout, že éra strojů symbolizovaná automobilem měla na životy většiny evropských obyvatel jen malý dopad. Roku 1925 jezdilo ve Spojených státech 17 milionů, v Británii 1 milion, ve Francii hodně přes 500 000 a v Německu asi 255 000 aut. Dále na východ byla mechanizace pokročilá méně. Město Magnitogorsk, které ztělesňovalo industriální pokrok Sovětského svazu, mělo roku 1933, kdy jeho počet obyvatel přesáhl 80 000 tisíc, jen 500 motorových vozidel.³

Důraz na technický pokrok by mohl znamenat, že v meziválečné Evropě byl jen jeden typ hospodářství. Ve skutečnosti zde však byly nejméně tři. První bylo zemědělství, jež převládalo ve většině východoevropských zemích a hrálo velkou roli též ve Španělsku, Itálii a Portugalsku. Rolnická hospodářství byla často příliš malá pro praktické využití traktorů, mlátiček a kombajnů. Rolníci byli příliš chudí, a tak využívali jen techniky svých dědů, přestože jim nové techniky nemusely být neznámé. Zemědělství zaujímalo rovněž důležité místo ve vysoce rozvinutých zemích, kde mělo stejný význam politický jako ekonomický. Nevýkonná hospodářství nevydělávala, ale poskytovala práci; v polovině dvacátých let se téměř jedna třetina Němců živila v zemědělství, přestože se v něm vytvářela jen asi jedna šestina čisté domácí produkce.⁴ Politickou váhu měly určité části zemědělství – v Německu velkostatkáři ve Východním Prusku a ve Francii rolníci. Politická moc zemědělství znamenala, že potlačení nevykonných metod hospodaření bylo nejsnazší, když docházelo k potlačení demokracie, jak se projevilo v Sovětském svazu a dokonce i v režimech, jako byl Hitlerův, které se dostaly k moci pomocí slibů o podpoře zemědělství. Mnohé z problémů meziválečné kontinentální Evropy lze spatřovat ve skutečnosti, že dříve mělo zemědělství velkou politickou moc a sociální význam, aniž by bylo ekonomicky životaschopné.

Druhý typ ekonomie meziválečné Evropy vycházel z těžkého průmyslu 19. století – z uhlí, železa a oceli – a dominoval severní Anglii, Walesu, Porúří, Belgii a severní Francii. Stejně jako zemědělství i většina odvětví těžkého průmyslu měla potíže ještě před rokem 1929. Za I. světové války se výroba zvýšila na neudržitelnou úroveň. Poté docházelo k produkci přebytků a vše zhoršovala rostoucí konkurence z ekonomik s nižšími náklady na pracovní sílu. Stará průmyslová odvětví někdy investovala do nového vybavení – stále více uhlí se dobývalo pomocí strojů a ne fyzické práce –, ale zavedená odvětví obvykle trpěla problémy starého vybavení a omezených prostředků na nové investice. Evropské továrny jako by často vycházely spíše z představ Charlese Dickense než Henryho Forda. Těžký průmysl, tak jako zemědělství, našel ochranu před plným dopadem ekonomických změn v politice. Řada vlád si přála zabezpečit dostatečné zásoby uhlí a železa, protože byly cenné v době

války, což zčásti vysvětluje, proč Sovětský svaz věnoval tak velké úsilí rozvoji těchto odvětví. Během třicátých let nabývaly vojenské úvahy ještě více na významu a začaly převládat nad konvenčním obchodním myšlením. Čtyřletý plán Hermanna Göringa z roku 1936 zvýšil německou produkci, dokonce i když by (jako v případě železné rudy) byl dovoz levnější. Válečná výroba byla jen zřídka spojena s modernizací. Potřeba zbrojení znamenala, že výrobci železa a oceli mohli dodávat státu a nemuseli se starat o prodej a design, se kterými se musela potýkat novější průmyslová odvětví. Válka a válečné přípravy také způsobovaly, že získat nové investice bylo obtížnější a průmyslníci nebyli ochotni utrácet, aby získali trhy, které budou pomíjivé. Francouzský uhelný průmysl zvýšil za II. světové války svou výrobu, ale stalo se tak otvíráním šachet špatné kvality a uplatňováním tuhé kázně vůči nezkušeným a nekalifikovaným pracovníkům –, což byl způsob, jenž by byl v době míru neudržitelný.

Třetí typ hospodářství zahrnoval nová odvětví, která se objevila po I. světové válce. Tato odvětví zaměstnávala jen malou část evropských pracovních sil. V mnoha zemích se vůbec nevyskytovala a i v některých vysoce průmyslových státech se nacházela jen v některých oblastech jako v Midlands na jihovýchodě Anglie, průmyslových předměstích Paříže a v severní Itálii. Tato odvětví nebyla součástí tradičního průmyslového zřízení a často byla vyloučena z existujících struktur vlivu, ale jejich novost znamenala, že často navazovaly úzké vztahy s novými politickými hnutími, hlavně s krajní pravicí. Chemický kombinát IG Farben byl v úzkém spojení s nacistickým režimem a jeho vedení bylo postaveno před soud vedle nacistických špiček v Norimberku.⁵ Louis Renault byl nejvýznamnějším francouzským průmyslníkem spojovaným s přijetím nového německého řádu ve své vlasti a v Itálii navázali ředitelé firmy Magneti Marelli těsné styky s fašisty.⁶

Toto hospodářské rozdělení podkopává veškeré pokusy nastolit v meziválečné ekonomické historii úhlednou chronologii. Někdy se předpokládá, že krach Wall Streetu roku 1929 oddělil prosperující rušná dvacátá léta od hladových let třicátých. Ve skutečnosti však bylo Německo, kde se ve dvacátých letech silně investovalo na základě krátkodobých půjček z Ameriky, jedinou částí kontinentální Evropy, která zažila ostrý pokles v důsledku okamžité reakce na wallstreetský krach, a jeho hospodářství se začalo vzpamatovávat, až když roku 1933 sklídl Hitler politickou úrodu hospodářské nespokojenosti. Převážně zemědělská ekonomika východní Evropy byla zasažena krizí již před rokem 1929. Naopak Francie přestála navzdory svému převážně zemědělskému hospodářství počátek krize velmi dobře a do roku 1932 někteří finančníci snili o tom, že by Paříž v postavení finančního centra Evropy mohla nahradit Londýn. Pak její ekonomická aktivita poklesla, ale dopad krize zde nebyl tak krutý, i když trval déle, než ho pociťovali v Německu. Omezený po-

čet obyvatel Francie a velké možnosti přenést nejhorší následky recese na ženy a imigranty (ani jedna tato skupina neměla volební právo) znamenaly, že Francie se nikdy nemusela potýkat s masovou nezaměstnaností mužů.

Některým průmyslovým odvětvím, oblastem a sociálním skupinám se i v průběhu „deprese“ dařilo dobře. Magneti Marelli utrpěl velké škody ztrátou exportních trhů po Mussoliniho revalvaci liry roku 1936, ale potom ve třicátých let rozšiřoval výrobu stejně jako mnohá odvětví v Británii. Anglická střední třída měla prospěch z klesajících cen a nové techniky. Investiční portfolio A. J. P. Taylora začalo s 2000 librami na spodní příčce náhlého poklesu, což dohromady s jeho platem na univerzitě činilo roční příjem 900 liber a on těchto peněz využil k nákupu gramofonu, elektrického sporáku a auta.⁷ Obnova majetků anglické buržoazie byla v tomto období někdy ještě neuvěřitelnější. Roku 1929 Maynard Keynes přišel o většinu svých peněz, ale do roku 1937 měl už půl milionu liber.

Strojírenská kultura

To, že moderní výroba neměla příliš velký podíl na celkové evropské produkci a zaměstnanosti, neznamená, že bychom měli opustit představu o strojírenském období. Technika sice možná neměla přímý dopad na materiální podmínky většiny Evropanů, silně však ovlivnila kulturu evropských vzdělaných vrstev a snahy evropských vládců. Stroje byly zdrojem nových metafor používaných v debatách o hospodářském životě; Keynes napsal: „Máme potíže s dynamem. Jak můžeme znovu nastartovat?“⁸ Nová technika ovlivnila i život umělecký. Le Corbusier vycházel ve své architektuře ze zámožných lodí a potřeby vytvořit „stroje pro život“ a román Aldouse Huxleyho *Konec civilizace* (1932) popisoval společnost uctívající „Našeho Forda“, ve kterém se vše, včetně nemluvnat, vyrábělo na automatické lince, a ve kterém eugenika podporovala řídicí hierarchii a oddělovala od sebe nekalifikované dělníky „epsilon minus“ od technokratů „alfa plus“. Strojírenský věk vytvářel nová slova popisující tovární řízení a ekonomickou politiku: racionalizace, modernizace, plánování a korporativismus. Tato slova byla vágní a mohla znamenat různé věci; i přesnější výrazy odvozené z práce určitých osob – „stachanovský“, „fordovský“, „tayloristický“ a „systém Bedaux“ – byly často zneužívané. Neurčitost takového jazyka objasňuje jeho všudypřítomnost: dokázal se přizpůsobit různým kontextům.

Technika měla někdy největší vliv na kulturu a jazyk v zemích, kde příliš neovlivňovala průmysl a naopak. Obě nejdramatičtější politická hnutí, jež vzešla z I. světové války – sovětský komunismus a italský fašismus – byla fascinována technickou moderností. Fašisté oslavovali rychlá auta a lety přes

oceán, komunisté vzhlíželi k hospodářským možnostem traktorů, vodních elektráren a skvělých ukázkových továren. Lze říci, že velký kulturní a politický význam, kterému se technika v obou zemích těšila, vycházel ze skutečnosti, že Itálie a Rusko byly technicky tak zaostalé. Naopak ve Velké Británii, technicky nejvyspělejší zemi v Evropě, se spíše než modernost oslavovaly „ruralismus“, jednoduchost a „starosvětské kouzlo“. To vedlo ke kuriózním situacím, kdy angličtí spisovatelé považovali zaostalejší země za představitele strojírenského věku. Wyndham Lewis poznamenal na adresu italského futurismu: „Vy Talijáni se moc zaměřujete na strojírenství.“⁹

Taylorismus, fordismus a racionalizace výroby

Dopad strojů se nejprve projevil v organizaci výroby. V USA byla mechanizace a racionalizace výroby předmětem diskusí už před I. světovou válkou. Roku 1903 napsal Frederick Taylor článek o „řízení dílen“, v němž žádal, aby továrny řídili odborníci, kteří budou při práci vycházet z pečlivě promyšlených principů a ne z tradic, instinktu a nahodilých rozhodnutí předáků a majitelů. Takové myšlenky měly velmi dramatický dopad na americké automobilky, zejména na Fordovy podniky v Detroitu, ale získaly si pozornost i v Evropě, a to zejména po I. světové válce.

V taylorovských projektech vedla racionalizace práce k dalším změnám. Pokud jde o techniku, ta přinesla moderní pokrok: racionalizované továrny používaly nejmodernější stroje – jako revolverový soustruh a dopravní pás – a často nové stroje také vyráběly. Pokud jde o podnikovou strukturu, přinesla větší hospodářské jednotky, protože jen velké podniky si mohly dovolit investovat do nového vybavení a zaměstnávat odborníky. Pokud jde o pracovní síly, racionalizace vedla k posunu od dělnických k úřednickým profesím, jelikož bylo potřeba velkého množství úředníků k zpracovávání písemných pravidel a komplikovaného systému odměňování, které nahradilo neformální rozhodování. Vzhledem k moci přinesla racionalizace snížení dělnické autonomie: řemeslníky, kteří mohli provádět širokou škálu úkolů na základě své vlastní iniciativy, nahradili dělníci zaučení jen pro několik jednoduchých úkonů a předáci, zodpovědní za nábor, výpovědi a kázeň, které omezovaly předpisy. Oslabení autonomie dělníků je zřetelně ukázáno na použití dopravníků, kde práce každého dělníka byla zredukována na opakované vykonávání jediného úkonu a rychlost výroby určovalo pouze vedení.

O racionalizaci práce diskutovali nejen manažeři a průmysloví experti, ale i levicoví politici jako Gramsci a Lenin. Racionalizovala se i práce v domácnosti. Italská státní agentura pro vědeckou organizaci práce (založená roku 1926) vydávala časopis *Domácnost a práce*.¹⁰ Francouzský inženýr Jean Cou-

trot prohlásil, že nedostatek energie ve Francii by se mohl vyřešit, kdyby se podařilo přesvědčit hospodyně, aby hrnce pokládaly na plynové hořáky přesně doprostřed.

Racionalizovaná výroba změnila strukturu řídicí hierarchie, vzhled továren a dokonce i účesy zaměstnanců. Výsledky předčily i tu největší satiru. Ani Charlie Chaplin by si nevymyslel německou kancelář, která se pokusila odměňovat pisárky podle počtu slabik, nebo používání lehké hudby, která měla dát tempo pásům;¹¹ jeden anglický výrobce keksů zjistil, že nejlepší výsledky mají foxtroty.¹² Orwell si zvolil pro typické znázornění hrůz strojírenského věku sladkou roládu¹³, ale ani on by si nedokázal představit lyonskou továrnu, kde jí z výrobního pásu dennodenně sjíždělo dvacet šest mil.¹⁴ Dopad racionalizace na ekonomickou historii byl však oproti meziválečné historii kultury omezený. Kromě toho místo aby racionalizace nastolila soubor univerzálních vědeckých principů, její techniky často měnily orientaci podle určitých konkrétních podmínek jednotlivých evropských zemí a aplikovaly se způsobem, který se jen málo vztahoval k původním záměrům amerických zakladatelů. Taylorizace vznikla v expandujícím hospodářství s velkými surovinovými zdroji. Mnohé americké továrny byly postaveny na počátku dvacátého století na zelené louce, takže vznikly podle požadavků nových technik. Také americká podniková kultura vznikla zcela nově na počátku století, když absolvovali posluchači nových ekonomických fakult jako Whartonu (založená 1881) a Harvardu (založená 1908).¹⁵

A konečně, v Americe nebyly žádné silné dělnické tradice; bylo tu pár řemeslníků chránících si kvalifikaci a odbory, které by takové výsady mohly bránit, byly relativně slabé.

Hospodářství meziválečné Evropy žádná z těchto podmínek neodpovídala. Většina výroby se odehrávala v budovách a rovněž na strojích, které byly navrženy desítky let před F. W. Taylorem. Odbory tu byly silné, a dokonce i v zemích, kde jejich činnost byla potlačena jako ve fašistické Itálii, výrobu často omezovaly tiché dohody mezi dělníky a vedením. Evropské hospodářství se kromě toho rychle nerozvíjelo. Za takových okolností se evropská „taylorizace“ často stávala prostředkem, jak z dělníků vyždímat víc práce místo toho, aby se zreorganizovala výroba ke všeobecnému prospěchu. Řada evropských průmyslníků nepřevzala poznatky o vědeckém řízení přímo od Taylora, ale přes teorie Charlese Bedauxe, který vytvořil plán, jenž kladl větší důraz na jednoduché zrychlení práce. Roku 1918 Bedaux založil v Británii poradenskou firmu a roku 1937 měl 1100 klientů, z nichž bylo 200 Britů a 150 Francouzů.¹⁶ Bezohledný způsob, jakým většina evropských firem takové poznatky aplikovala, zvýraznily aktivity „revizionistických“ tayloristů ve Spojených státech.¹⁷ Zatímco Bedaux a jeho následovníci vytvořili jednodušší a disciplinovanější verzi taylorizace pro evropskou potřebu, američtí

tayloristé se snažili vytvořit humánnější verzi racionalizace, která méně započínala na potřeby dělníků.

Rozsah a způsob racionalizace ovlivňovaly místní zvyky. V Německu byly silné tradice technické výuky, jejíž odchovanci dychtivě šířili názory, které by zlepšily jejich postavení, ale německý důraz na racionální techniku nevedl vždy k racionální ekonomice. Často byla kvůli prestiži důležitější spíše novost a velikost než zisky. Někteří se domnívali, že Německo bylo po krachu Wall Streetu roku 1929 zranitelné vůči krizi také proto, že obrovské finanční částky byly vázány ve vysoce nákladných projektech pochybné hodnoty.

Británie byla k Německu v ostrém kontrastu: roku 1910 tam vědu a techniku studovalo jen 3000 studentů ve srovnání s 25 000 v Německu.¹⁸ V Británii zůstávala prioritní spíše finanční než technická problematika a „racionalizace“, která byla spojována s profesionalizací strojírenství v Americe a Německu, byla v Británii spojována s profesionalizací účetnictví.¹⁹

Francie zaujímal místo kdesi mezi britským a německým modelem. Měla dobré inženýrské školy, ale nejprestižnější z nich, École Polytechnique, byla určena ke školení ženistů a dělostřeleckých důstojníků. Přestože roku 1939 více než polovina jejich *polytechniků* pracovala v soukromém průmyslu, tato instituce nikdy nepřistoupila na komerční hodnoty a technická odbornost a vzájemná loajalita byla pro její absolventy důležitější než normální obchodní vztahy. Kromě toho často nalézali místa ve velkých společnostech závislých na státních zakázkách, takže politické kontakty byly stejně důležité jako technická způsobilost či obchodní zdatnost. To lze ukázat na období mezi 1940 a 1944 na Vichy, jejíž režim více než kterýkoli jiný v Evropě představoval politický triumf inženýrů. Jean Bichelonne, ministr průmyslové výroby, absolvoval École Polytechnique s historicky nejlepšími výsledky. Ekonomické instituce, které nová vláda ustavila, používaly jazyka efektivnosti a plánování, ale ve skutečnosti, jak podotkl jeden průmyslník, byly vytvořeny stejně tak z důvodu tvorby pracovních míst pro člověka, jako byl on sám, jako k dosažení jakéhokoli užitečného hospodářského pokroku.²⁰ Roku 1943 ve spojení se svým spolužákem a hlavou uhelného průmyslu Aimé Lepercqem se Bichelonne postaral o zřízení zvláštního dolu u St. Étienne, kam mohli být posíláni studenti Polytechniky, aby nebyli deportováni do Německa.

Dělníkům se obvykle novým technikám, které je měly zbavit vlivu dařilo vyhýbat. Dokonce i v továrnách, které prováděly „vědecké“ náborové testy, doporučovali uchazeče o práci předákům příbuzní.²¹ Dělníci úmyslně zpomalovali práci, když ji měřili normovači, aby tak bylo stanoveno přijatelné tempo, schovávali hotové součástky, které se daly později využít k zakrytí pomalejší práce, a uchýlovali se k sabotážím dopravníkových pásů, aby měli přestávku.

Dělníci také na obranu svého postavení stávkovali. Někdy se stávky, jako stávky v podniku Magneti Marelli ve dvacátých letech, pořádaly v rámci vě-

deckého řízení – tj. z důvodu zvýšení mzdových tarifů za určitý druh práce²² – ale další stávky, například roku 1941 ve francouzských uhelných dolech, byly namířené proti principům vědeckého řízení. Stávky se rovněž organizovaly najednou v mnoha průmyslových odvětvích, jak ukázal nejznámější příklad britské generální stávky roku 1926, a dále k nim docházelo po I. světové válce (hlavně ve Francii a Itálii) a po volebních výsledcích Lidové fronty roku 1936 (ve Francii a Španělsku). Tyto stávkové vlny umožňovaly legální odbory a v některých případech i levicové vlády, které s dělníky cítily a nehodlaly proti nim použít síly. Někteří výrobci podporovali autoritářské režimy, neboť doufali, že v nich bude stávkování obtížnější. Pracovní síla však nebyla spojena se stanovenými předpisy. Autoritářský režim mohl odbory rozpustit a jejich předáky poslat do vězení, ale takové činy nezabránily pomalé práci, bulačství, častým změnám zaměstnání a neoficiálním stávkám, což vše mohlo přimět zaměstnavatele k ústupkům ve prospěch dělníků. Pracovní síla závisela spíše na ekonomických okolnostech či organizaci pracovního prostředí než na oficiální úloze odborů. Ve dvacátých letech britské horníky oslabila skutečnost, že v celém evropském uhelném průmyslu byla v té době nadprodukce; francouzští dělníci stávkovali méně v období hospodářského poklesu ve třicátých letech, i když není jasné, zda to bylo kvůli strachu z nezaměstnanosti, nebo prostě proto, že ti, kteří pracovali, viděli, že jejich životní úroveň v důsledku klesajících cen stoupá. Naopak horníci v nacisty okupované Evropě měli prospěch z obecných hospodářských okolností – válečné hospodářství potřebovalo uhlí – a ze skutečnosti, že i pro gestapo bylo obtížné mít v úzkých šachtách několik set metrů pod zemí kontrolu.

Nové způsoby organizace práce nevytvářely vždy bezmocné „de-kvalifikované“ dělníky. Někdy se prostě odbornost transformovala. Proto celkový počet kvalifikovaných dělníků v britském potravinářském průmyslu zůstal stejný, i když zavedené odbornosti – jako pečení – nahradila nová technologie.²³ Výrobní linky vytvářely novou potřebu odborných, samostatných dělníků, kteří se starali o opravy a údržbu. U Magneti Marelli nosili opraváři zvláštní pásky, které jim umožňovaly pohyb z jedné dílny do druhé, a tak mohli uniknout přísné kontrole, které podléhali ostatní dělníci.²⁴ Když se jeden dělník zpožďoval, výrobní linky se mohly zablokovat, což dalo vznik potřebě rychlých operativních pracovníků, kteří by vytřídili nahromaděné výrobky či zaskočili, když jejich kolegové nebyli k dosažení. V továrně EMI v anglickém Middlesexu byly některé ženy –, kterým se nedůstojně říkalo „čůrací supl“ – zaměstnány jako záskok, když šly některé z dalších na toaletu.²⁵

Kvalifikační koncepce nebyly jednoznačné. Jejich definice vycházely spíše z kulturních či sociálních podmínek než ze specifických úkonů – práce žen byla často podceňována. Nová odvětví potřebovala také novou kvalifikaci. Na jedné straně se méně vyžadovali vyučení řemeslníci, na druhé si však pravidla

moderní továrny žádala gramotnost pracovníků. Dělníci u Magneti Marelli byli gramotnější než většina obyvatel oblasti Milán a rozsah gramotnosti byl zvláště vysoký u žen (které byly téměř všechny „nekvalifikovanými“ dělnicemi).²⁶ Dělníci často měli „automatické“ dovednosti, které získávali prostřednictvím spolupracovníků nebo při práci.

Jestliže „racionalizovaná“ výroba měla vzít dělníkům vliv, kdo ji měl po nich zdědit? „Kapitalisté“ – tak by mohla znít jedna z odpovědí na tuto otázku, ale nebyla to odpověď, kterou by zvolilo mnoho tehdejších současníků. Sám Frederick Winslow Taylor zdůrazňoval, že jeho techniky nemají sloužit jen zvýšení obratu kapitálu: „Mé osobní zkušenosti s finančníky byly tak neuspokojivé, že již nikdy nechci pro žádného z nich pracovat ... Finančníky zpravidla zajímá pouze obrat. Chtějí mít své obchody rychle z krku a nejsou vůbec *na výrobu hrdí*“.²⁷ Inženýři po celé Evropě tuto nechuť k „financím“ sdíleli a v některých zemích jako v Maďarsku nabrala dokonce antisemitské podoby.²⁸ Taylorův svět byl svět, kde rozhodování vycházelo od kapitalistů, kteří zaujímali toto postavení díky svému bohatství, směrem k odborníkům, kteří zaujímali své postavení díky výcviku a kvalifikaci. Roku 1926 Keynes poznamenal, že „vlastníci kapitálu, tj. držitelé akcií, jsou téměř zcela odtrženi od řízení, což má za následek skutečnost, že přímé osobní zájmy řídicích pracovníků jsou, pokud jde o dosažení velkých zisků, zcela sekundární.“²⁹ Rozšíření tayloristických myšlenek bylo spojeno s rostoucí mocí inženýrů a zvýšením oficiálního vzdělání řídicích pracovníků. Manažeři byli pokládáni ne za průmyslníky s krátkodobými cíli, ale za nezaújaté a racionální řídicí pracovníky, schopné rozhodovat o progresivních dlouhodobých zájmech podniku a snad i společnosti.

Dopad manažerismu nebyl vždy tak jasný, jak někteří doufali. I když bylo stále pravděpodobnější, že velké podniky budou řídit muži s vysokým technickým vzděláním a ne ti, kdo je vlastní, neexistovala nezbytná korelace mezi technickou „moderností“ a manažerskou „moderností“. Francouzské uhelné doly byly moderní z hlediska manažerské kultury – řídila je elitní složka inženýrů a mezi manažery a vlastníky nedocházelo téměř k žádnému spojení – byly však zaostalé, pokud jde o vybavení a pracovní zvyklosti. Naopak francouzský automobilový průmysl byl moderní z hlediska techniky, ale řídili ho „staromódní“, autoritářští vlastníci-šéfové, jako byl Louis Renault.

Moderní výcvik a tradiční nábor někdy splynuly, když synové majitelů získali technické vzdělání. Manažer s nejvyšším technickou kvalifikací často musel pomoci své kariéře tím nejtradičnějším způsobem – sňatkem s šéfovou dcerou. Bruno Antonio Quintavalle se zdál být ztělesněním moderního řídicího odborníka – vystudoval obchod v Miláně a pracoval v Londýně – působil však jako pouhý úředník, dokud se neoženil s dcerou majitele podniku, kde pracoval; pak byl povýšen a dostal věno 40 000 000 lir. Tři roky nato byl

ředitelem firmy Magneti Marelli.³⁰ Také spisovatel Italo Stevo zahájil profesní dráhu dlouhým formálním obchodním školením, které získal zčásti v Německu, pak se však stal partnerem terstské společnosti, protože firma patřila jeho tchánovi. Ve Francii přiznaly téměř dvě třetiny vzorku manažerů z období mezi lety 1912 a 1973, že měli prospěch z užitečných „rodinných kontaktů“³¹.

Manažerismus měl v sobě řadu rozporů. Jeho záci chápali profesionálního manažera jako otevřeného člověka s nadhledem, který rozumí řadě různých otázek. Ve skutečnosti si ti, kdo se v manažerském žebříčku vyšplhali nahoru zásluhou vlastního úsilí, mohli takové ctnosti dovolit jen zřídka. Pohlcovala je specializovaná rozhodnutí každodenního pracovního života a potřeba řešit naléhavé problémy. Než se dostali nahoru, byli z nich starci, a oběti, které museli přinést, je nesměrovaly ke schvalování názorů, jež by mohly ohrozit jejich autoritu. Lidé, kteří měli čas na debatní kluby nebo na četbu pojednání o vědeckém řízení, byli synové či zeťové podnikatelů, kteří se nesnažili nastoupit na jejich místa. Muži jako Jean Coutrot ve Francii či Walther Rathenau v Německu se zajímali spíše o diskuse o nových myšlenkách než o nudnou rutinu spojenou s vedením společnosti.

Racionalizace v Sovětském svazu

Racionalizace práce v západní Evropě byla vyrovnaná a ostře kontrastovala s vývojem v Sovětském svazu. Někteří sovětsští vůdci západní produktivitu vždy obdivovali. Roku 1920 Lenin řekl: „Rus je ve srovnání s rozvinutými národy špatným dělníkem.“³² Skutečnost, že většina ruské výroby vznikala v podmínkách, které byly hodně vzdálené od chicagských továren, dávala racionalizaci zvláštní romantiku. Alexej Gastěv, vůdčí guru taylorizace Sovětského svazu, byl nejen inženýr, ale i básník.

Racionalizace v Sovětském svazu prošla několika problémy. Zjevně tu chyběli formálně školení technici, na nichž taylorizace závisela: v době rozkvětu sovětské industrializace mělo jen 38 procent inženýrů vyšší vzdělání, kdežto 41 procent byli tzv. *praktiki*, kteří získali své dovednosti při práci.³³ Většina techniků a předáků byli rovněž *praktiki*. Sovětskou racionalizaci ovlivnily tři jevy. První byla potřeba rozbít staré pracovní skupiny (*artěly*) rolnického typu a sovětské manažeři byli pro úspěch často ochotni dovést myšlenku taylorovské specializace podstatně dál, než jak to činily pokusy na Západě. Dvanáct kovoobráběcích odborností z roku 1930 bylo roku 1939 rozčleněno na 176.³⁴ Podrozdělení bylo někdy kontraproduktivní a odmítnutí přijmout zodpovědnost mimo přesně vymezené hranice bylo jednou z cest, jak sovětské dělníci vzdorovali svým vedoucím.

Druhé omezení sovětské racionalizace bylo politické. Na západě se racionalizace spojovala s „apolitickou“ odborností „technokratů“, ale Sovětský svaz, kde průmyslová mobilizace byla otevřeně spojována s politickými cíli, „apolitičnost“ tolerovat nedokázal. Fakt, že řada inženýrů nebyla členem strany, vedl ke stálým problémům a politika kolísala mezi tolerováním „buržoazních specialistů“ a jejich krutým pronásledováním. Když se pokroky zdály malé, inženýry obviňovali ze sabotáže. Některé sovětské společnosti řídily dvojice – jeden oddaný a autoritářský, i když málo odborně vzdělaný „rudý ředitel“, který spolupracoval s inženýrem-odborníkem.

Třetí zvláštností sovětské racionalizace byla úloha dělníků. Sovětští dělníci byli ukazováni jako aktivní nadšenci podílející se na zvyšování produktivity a ne jako pouhé subjekty výkonnostních studií pro potřeby normování. Ve dvacátých letech vykonávaly dobrovolnické „údernické brigády“ zvláštní úkoly a snažily se zvýšit produktivitu. Roku 1931 horník Iztov velmi podstatně překonal normu rubání uhlí; dostalo se mu hrdinských poct a k šíření jeho myšlenek byly zakládány školy. Roku 1937 narubal Stachanov, další horník, víc než 100 tun uhlí (čtrnáctkrát svou běžnou normu) za jedinou směnu. Stachanov inspiroval široké hnutí. „Stachanovci“ zvyšovali produktivitu v továrnách a zadávali cíle svým spolupracovníkům. Dostávali přídavky k platu, měli zvláštní privilegia a velkou publicitu. Hnutí stachanovců v mnoha ohledech kontrastovalo s taylorismem; vynořilo se po období rychlé hospodářské expanze a státních plánovacích experimentů počátku třicátých let, kdežto taylorismus byl připraven pro hospodářství v procesu expanze a experimentům se státním plánováním předcházet. Stachanovské hnutí představovalo dělníka jako hrdinského jednotlivce, kdežto taylorismus se snažil proměnit ho v anonymní kolečko stroje, a zatímco taylorismus autoritu vedoucích, inženýrů a „odborníků“ zvyšoval, stachanovské hnutí mělo moc těchto lidí, kteří vyrostli v počátečním období stalinské industrializace, okleštit.

Rozdíl mezi stachanovským hnutím a taylorismem byl někdy navenek větší než ve skutečnosti. Jakmile jste taylorismus zbavili „vědecké“ terminologie a stachanovské hnutí terminologie „proletářské oddanosti“, staly se z obou prostředky, jak z dělníků vyždímat více práce. Obojí záviselo na odměnách, které podporovaly produktivitu. Stachanovština vůbec neznamenala odklon ani od ruské minulosti či od kapitalistické přítomnosti, ale často byla pokračováním technik, které se daly vystopovat do nejranějšího období bolševické vlády a byly spojovány s obdivem sovětských vůdců k průmyslovým úspěchům západu. A nakonec je třeba podotknout, že „stachanovština“, stejně jako taylorismus, byla používána zřídka. Dělníci v Sovětském svazu se racionalizaci bránili ještě energičtější než jejich kolegové na Západě. Američan, který pracoval v ruské továrně, prohlásil o údernících, že jsou to „největší prdelolezci“³⁵, a řada jeho spolupracovníků měla podobný dojem. Jedno

z prvních opatření, které místní partajní výbor po Stachanovově rekordní směně učinil, bylo přijetí rezoluce prohlašující, že ti, kdo budou Stachanova pomlouvat, budou považováni za „ohavné nepřátele lidu“³⁶. Docházelo i k vraždám stachanovců.

Sovětský stát

Racionalizace práce v jednotlivých podnicích byla spojena s širší racionalizací celého hospodářství, což ve své nejjednodušší podobě znamenalo zesílené zasahování státu. To bylo nejsilnější v Sovětském svazu, jehož vedoucí činitelé se odvrátili od relativně volného trhu nové ekonomické politiky (NEP). Zduřazňoval se rychlý růst, jehož mělo být dosaženo prostřednictvím velkolepých státních plánů, z nichž první byl zahájen roku 1929. Moše Lewin o tom píše: „Šlo o jedinečný proces státně řízené sociální transformace, protože úloha státu nebyla jen ve vedení: stát nahrazoval společnost a měl se stát jediným iniciátorem důležitých sfér života, které měl kontrolovat.“³⁷

Z ničeho byla vybudována nová města. Počet městských pracovních sil se zvýšil z více než 11 milionů v roce 1927 na 39 milionů v roce 1939. Přibližně 700 000 členů strany přešlo z dělnických na úřednická místa. Nová politika však nebyla vším tím, co o ní její obhájci prohlašovali, a pod zřejmým jasným plánováním existoval naprostý chaos systému, který kladl vůli a strach nad racionální výpočty. Už sám proces vytváření pětiletých plánů měl stejně tolik společného s politickým rozdělením jako s potřebami ekonomiky. Stalin se zpočátku postavil proti snahám Trockého, Zinověva a Kameněva o rychlou industrializaci a teprve po odstranění svých potencionálních soupeřů přijal jejich politiku a použil ji proti svým dřívějším spojencům (Bucharin a Rybov). Během druhé pětiletky se zdálo, že Stalin dává přednost pomalejšímu tempu růstu, ale v té době byly jeho původní úmysly narušeny tlakem zdola (částečně vytvořeným ze stachanovského kultu). Diskuse o vysoce nerealistických cílech této pětiletky byla v jedné chvíli tak intenzivní, že bylo odloženo vydání časopisu plánovacího ústavu.³⁸ Tlak na splnění cílů vedl k nekvalitní práci a neefektivnímu využívání zdrojů. Centralizované hospodářství bylo často svědkem destruktivního soutěžení, které bylo větší než v kapitalismu. V Magnitogorsku se američtí strojírenští konzultanti zhrozili, když soupeřící týmy dělníků budujících přehradu z obou břehů řeky soutěžily o to, kdo první dosáhne prostředku; Američané se báli, že se obě části stěny přehrady nesejdou.³⁹ V takovém systému nebyly nezdary nijak vzácné a jejich následky byly vážné: ředitelé sovětského plánování nezřídka končili svůj život před popravčí četou.

Sovětská industrializace měla podivné výsledky, protože se odehrávala v tak zaostalé zemi. Nově přichozí z venkova byli často negramotní a nebyli

zvyklí na kázeň továrního života. Nezkušené dělníky pracující pod velkým tlakem poškozovali stroje, zraňovali se a strojů byl nedostatek. Přese všechny sovětské projevy o technice bylo pro vedení často levnější používat krumpáče a ruční káry.

Stalinistické hospodářství také záviselo na přímém násilí a hrozbách. Západní dělníci někdy továrny označovali za vězení, ale významná část ruské produkce se odehrávala pod kontrolou členů NKVD. Plány na rok 1941 počítaly s tím, že přes milion lidí na nucených pracích vyrobí kolem 17 procent produkce sovětského stavebního průmyslu.⁴⁰ Podivné vztahy státu k technickým odborníkům znamenaly, že jistý, vysoce pokročilý výzkum byl prováděn ve vězeních; letecký inženýr Tupolev měl ve vězení celou dílnu. Značný rozdíl byl mezi sovětskými a západními názory na výkonnost. Modernizátoři na Západě se zaměřili na předvídatelnost: plánovači předpovídali ekonomické trendy, průmyslníci výkon určité továrny a dělníci předpovídali, jaké odměny či pokuty poplynou z určitého pracovního tempa. V Rusku nebylo nic jisté. Nikdo nevěděl, jaká bude poptávka; nikdo nevěděl, jestli stroj bude fungovat nebo se porouchá a nechá zrezivět, protože na něj nejsou náhradní díly, zda vedoucí bude povýšen nebo zmizí nebo zda dělník, který přišel nedávno z venkova, přijme rutinní práci v průmyslu se vzdorovitou pasivitou nebo v opilé zuřivosti rozmlátí své nástroje.

Korporativismus

Stalinské hospodářské experimenty si získaly obdiv některých nekomunistů ze Západu – například Webbse a André Gida – ale častější byla reakce Johna Maynarda Keynesa: „Na straně ekonomické nijak nepozoruji, že by ruský komunismus nějak přispěl k našim hospodářským problémům intelektuálního zájmu či vědecké hodnoty.“⁴¹ Většina hospodářských reformátorů na západě nevzhlížela k všemocnému státu, ale spíše ke konvergenci státu a soukromého podnikání. Keynes řekl, že budoucnost ekonomie tkví v „semiautonomních“ organizacích vytvořených podle modelu univerzit, Anglické banky (Bank of England) a Londýnské přístavní správy.⁴² Na kontinentě začala řada komentátorů mluvit o „korporativismu“.

Korporativismus znamenal širokou škálu rozličných věcí. Jeho propagátoři mísili odkazy ke středověkým cechům s modernějším uvažováním o potřebách organizovaného hospodářství. Někteří v něm spatřovali rys právě takové společnosti, jež by eliminovala třídní konflikty a překonala odcizení dělníků od jejich práce, jiní na něj hleděli jako na prostředek hospodářské výkonnosti. Někteří chápali korporativismus jako něco, co má zavést vláda, jiní jako něco, co se projeví v přirozeném průběhu hospodářského vývoje. Ně-

kteří na něj hleděli jako na prostředek boje se zlým velkokapitalismem, jiní jako na rys tohoto kapitalismu.

Ti, kdo namítali, že korporativismus je přirozeným produktem ekonomického pokroku, ukazovali na zvýšení počtu velkých firem. Ve dvacátých letech fúze vytvořily nové průmyslové giganty jako IG Farben (založeno roku 1925) a Imperial Chemical Industries (založeno roku 1926). V některých zemích snížily kartely konkurenci mezi firmami. Takové uspořádání nezřídka podporovaly i vládní akce. Státní organizace jako Říšská uhelná rada (v Německu) zapadaly do soukolí velkých představitelů soukromého sektoru a podporovaly jejich růst.⁴³ Některé vlády podporovaly restrukturalizaci, aby eliminovaly nadbytečnou produkci – britská vláda si ve dvacátých letech vynutila uzavření některých a fúze jiných podniků uhelného a ocelářského průmyslu. Krize také způsobila, že vlády byly stále více nakloněné ke koordinaci snah soukromého sektoru.

Korporativismus se rozvíjel s měnící se úlohou státu. Po roce 1919 se většina zemí zbavila většího podílu státních zdrojů, než jakých nabyly po roce 1914, avšak neuplatňovala, ani se nesnažila uplatňovat takovou absolutní moc, k jaké ve třicátých letech směřoval sovětský stát. Většina evropských vlád byla, pokud šlo o přisun informací a někdy i o uplatňování jejich politiky, závislá na soukromých organizacích. Hranice mezi státem a soukromými zájmovými skupinami se zprostředkovaly, když různá ministerstva spojovaly právě ty zájmy, na něž měla dohlížet.⁴⁴

„Spontánní“ korporativismus vyvolaný růstem zájmových skupin, společností a státu byl ve shodě s korporativismem politickým. Političtí korporativisté sice hovořili o potřebě obnovit „přirozené komunity“, ale ve skutečnosti čekali, že vládní politika zavede, co si přejí. Korporativismus formálně podporil roku 1931 i papež a stal se oficiální základnou pro organizaci hospodářství ve fašistické Itálii a v nacistickém Německu. Někdy byl v jediné zemi více než jeden druh korporativismu – ve Vichy ve Francii existoval formální, nepřilíh úspěšný korporativismus, který zavedla Charta práce z roku 1941, vedle neformální, i když úspěšné formy korporativismu založeného velkozaměstnavateli pod vedením systému organizačního výboru, který byl legálně ustaven 16. srpna 1940.

Plánování

Roku 1931 skupina britských státních úředníků a podnikatelů založila studijní skupinu, která publikovala časopis *Planning*.⁴⁵ Roku 1933 Hendrik de Man inicioval ekonomický plán na belgickém socialistickém kongresu; roku 1936 nacisté zahájili čtyřletý plán, aby připravili německé hospodářství na

válku, a v letech 1941 a 1944 uveřejnila průmyslové plány vláda ve francouzském Vichy. Všechny takové plány se výrazně lišily od plánů uplatňovaných v Sovětském svazu a zahrnovaly spíše podporu a spolupráci než přímé řízení průmyslu. Rozsah jejich plnění byl různý. Nejvýkonnější byli pravděpodobně nacisté, protože i když neprováděli podrobné kontroly prostředků, jakými průmysl své cíle uskutečňoval, udělovali kruté tresty, jestliže cíle splněny nebyly. Méně úspěšná byla vichistická vláda, které chyběly zdroje, důvěryhodnost a dokonce i svrchovanost ve vlastní zemi. Jinde zůstávaly plány na papíře.

Politické klima třicátých let způsobilo, že přijímání reformistických plánů bylo v demokratických zemích obtížné. Řada zemí byla rozdělena na pravici, jejíž členové věřili, že jakákoli forma zásahů do svobodného fungování kapitalismu je nesprávná, a levice, která věřila ve zničení kapitalismu. Toto dilema shrnul Keynes takto: „Kapitalističtí vůdci v londýnské City a v parlamentu nejsou schopni rozlišovat nová opatření bránící kapitalismus [tj. opatření, která navrhl sám Keynes], od toho, co nazývají bolševismem... Labour Party bude vždy stranou katastrofy ... To je strana, která nenávidí existující instituce a pohrdá jimi a věří, že pouze z jejich svržení může vzejít velké dobro.“⁴⁶

Ve Francii byl rozdíl mezi „katastrofisty“ a ekonomickými konzervativci ještě vyhraněnější. Socialisté byli stále ještě jmenovitě oddaní revoluci a kapitalistickému myšlení dominoval liberalismus mužů, jako byl Charles Rist: Keynesovo dílo bylo do francouzštiny přeloženo až roku 1941. To vedlo roku 1936 ke vzniku absurdní situace. Léon Blum, který se dostal k moci jako socialistický předák koalice Lidové fronty, prohlašoval, že levičáci jsou zatím neschopni kapitalismus zničit, a proto nelze než přijmout kapitalistická pravidla a vládnout v rámci kapitalistického systému.

Nové ekonomické myšlení bylo v tomto období často omezeno na malé strany ve velkých zemích nebo velké strany v malých zemích. Belgie a Švédsko byly vhodným místem pro hospodářské experimenty, protože měly malé komunistické strany (Keynesovy „strany katastrofy“) a silné pravicové socialistické strany ochotné snášet „reformismus“; byly to též země, kde se socialismus pojil s nacionalismem, což byla tradice, kterou posílilo relativně nedávné odtržení Švédska od Norska a belgická traumatická zkušenost z I. světové války. Proto vřele vítaly ekonomická řešení, k nimž docházelo na jejich území. Belgická socialistická strana přijala plán, který na jejím sjezdu roku 1933 navrhl de Man, britská liberální strana – kdysi nejhrolivější zastánce ekonomiky volného trhu – poskytla Keynesovi politický domov a volební kampaň Lloyda Georgea roku 1929 byla založena na programu veřejných výdajů, který měl Británii vytáhnout z krize. Nespokojenost s úzkoprsým, omezeným myšlením velkých stran vedla některé občany k obdivu fašistických režimů, které, jak se zdálo, odmítaly konvenční ekonomii. Oswald Mosley poté, odešel nejprve z konzervativní a pak i z labouristické strany, založil

vlastní novou stranu a pak britskou fašistickou unií. Ve Francii byl odchod Marcela Déata se socialistické SFIO a Jacquese Doriota z komunistické strany motivován převážně jejich silnou nespokojeností s netvořivými reakcemi jejich stran na hospodářskou krizi: oba předáci skončili za II. světové války prací pro nacistické Německo, stejně jako de Man v Belgii.

Bylo by lákavé ukázat různé pokusy reformovat v meziválečném období kapitalismus, jak se slévají v jediném proudu. Reformátoři, dychtiví získat příznivce, se často prezentovali jako součást širšího hnutí, ale ve skutečnosti měla každá z variant plánování či reformismu svůj specifický cíl. Roku 1918 Keynes obhajoval tradiční fiskální teorii proti úsilí Lloyda Georgea financovat válečné úsilí; roku 1929 obhajoval snahu Lloyda Georgea financovat tvorbu pracovních míst proti zastáncům tradiční fiskální teorie, kterými byli jeho dřívější kolegové z ministerstva financí. V Británii a v Německu řada lidí předpokládala, že hospodářské plánování je totéž co podpora velkých výkonných podniků, i když plán de Mana připravený v zemi, kde měla nižší střední třída značnou moc, byl určen pro malé vlastníky. Podobné myšlení se ve velkém rozsahu objevovalo i ve Francii a ekonomičtí modernizátoři ve vichistické vládě se pokoušeli spojit podporu výkonnosti s ochranou malých francouzských podnikatelů a rolníků. Nové uvažování o tom, jak řídit ekonomiku, bylo neoddelitelné od toho, jak nejlépe výsledků prosperity využít. Keynesova ekonomie byla v souladu s hédonistickým a kulturním životem Bloomsbury a byla určena k podpoře světa, ve kterém Victor Rothschild mohl koupit svému příteli obraz od Poussina; Hitlerova ekonomie byla určena k zaplacení invaze do Sovětského svazu.

Státní intervence nesměřovaly vždy k rozšiřování moderní industriální společnosti. V řadě zemí zůstalo zemědělství politicky silné, proto si získalo státní podporu. Ve Francii přesáhly roku 1935 náklady na podporu ceny pšenice náklady na národní obranu.⁴⁷ Když se členem vlády roku 1931 stal André Tardieu, hlavní francouzský zastánce státem sponzorované modernizace, řídil ministerstvo zemědělství. Jeho plán veřejných prací zahrnoval náklady na modernizaci venkova a na velké průmyslové firmy – jako Pont-à-Mousson vyrábějící vodovodní trubky – nezřídka počítaly s tím, že takové programy nabízejí nejlepší možnosti, jak získat státní zakázky.

Volný čas

Nové názory na spotřebu a organizaci volného času souvisely s novým uvažováním o produkci a organizaci práce. Racionalizace byla často chápána jako něco, co dělníkům poskytne více volného času, a byla spojována s jasnými hranicemi mezi prací a volnem, když se práce omezila na osmihodinové

pracovní dny a týden o čtyřiceti hodinách. „Racionální“ práce vyžadovala „racionální“ odpočinek: neúnavný postup montážní linky neměl žádné pochopení pro ranní kocovinu ani pro dodržování „modrého pondělku“. V Sovětském svazu se dokonce experimentovalo s naprosto „racionálním“ týdnem, v němž by dělníci směli mít volno každý pátý den. V takové situaci se mohlo zdát, že směřovat práci a volno určitě ohrožuje čistě stanovené rozdíly, na kterých závisel chod moderní továrny: při obsazování továren roku 1936 se prý mnoho dělníků chovalo, jako kdyby byli na „vesnické zábavě“, a potlačení hravého chování v dílnách se stalo hlavní součástí následného obnovování kázně ze strany zaměstnavatelů.

Práce a volno spojovala také skutečnost, že moderní průmyslová odvětví, která zaváděla techniky jako taylorizaci, často vyráběla spotřební zboží – rádia, automobily, fonogramy – věci související s novými formami trávení volného času. Orwell poukázal na to, jak části Británie transformují síly, které současně produkuje nové formy průmyslové výroby, nové společenské třídy a nové způsoby trávení času:

Místa, kde je třeba hledat zárodky budoucí Anglie, leží v oblastech lehkého průmyslu a kolem dopravních tepen. Ve Sloughu, Dagenhamu, Barnetu, Letchworthu, Hayes – vlastně všude na okrajích velkých měst – se staré uspořádání postupně mění v něco nového. V této nové rozlehlé pustině ze skla a cihel už nenajdeme ostré rozdíly známé ze starších typů měst se slumy a výstavními budovami nebo z venkova se zámečky a zchátralými chalupami. Existuje tu široké rozpětí příjmů, ale lidé na různých úrovních žijí stejným životem, v bytech vybavených domácími spotřebiči či v bytech obecních, podél betonových ulic či v obnažené demokracii bázennů. Je to poněkud neklidný život bez kultury soustřeďující se na konzervovanou stravu, *Picture Post*, rozhlas a motory s vnitřním spalováním. Je to civilizace, v níž děti vyrůstají s podrobnými znalostmi induktorů a v naprosté neznalosti bible. Do této civilizace patří lidé, kteří jsou doma v moderním světě; technici a dobře placení kvalifikovaní dělníci, piloti a jejich mechanici, rozhlasoví odborníci, filmoví producenti, novináři lidových tiskovin a průmysloví chemici. Jsou neurčitou vrstvou, ve které se starší společenské rozdíly začínají hroutit.⁴⁸

Život většiny Evropanů způsob ekonomického pokroku, který popsal Orwell, však nezměnil, a to zčásti proto, že spotřební zboží bylo dostupné jen bohatým. Jediná oblast Evropy, kde se takové prosperitě mohli těšit i obyčejní lidé, byla Británie – nebo spíše určité části jižní Anglie. Moderní spotřební průmysl zde mohl spoléhat na to, že se většina zboží prodá na domácím trhu, ale italský automobilový průmysl musel často prodávat více než

polovinu své produkce do ciziny.⁴⁹ Ve Francii a Německu se spíše auta zhotovovala ručně pro bohaté, než aby se vyráběla ve velkém pro lidový trh.

Také vliv rozhlasu se v evropských zemích lišil. V Británii bylo koncem třicátých let dvakrát tolik rozhlasových přijímačů než v Sovětském svazu. To, jak se rádia využívalo, bylo v jednotlivých zemích různé. Toto médium nebylo zpravodajské. Na první pohled se zdá, že tuto novou techniku nejefektivněji využívala nová politická hnutí. Hitler a Mussolini využívali rozhlasu k rozšíření svých projevů mezi lid a k vytvoření jednotné národní kultury a nacistické Německo zakoupení rádia finančně podporovalo. Při bližším zkoumání by se dalo tvrdit, že tak zřejmá a dramatická gesta nevyužívala skutečných možností tohoto média, jehož novost spočívala v jeho schopnosti vytvořit „blízký vztah“ a přivést politické vůdce do rodiny. Z tohoto důvodu využívali rozhlasu nejefektivněji ti, kdo se snažili ukázat jako „tradicionalisté“. British Broadcasting Corporation (BBC) propagovala domácí konzervatismus ztělesňovaný královským výročním projevem, jehož vysílání bylo zahájeno roku 1932.

Pokud komerční spotřební kultura nebyla možná nebo pokud byla považovaná za nevhodnou, docházelo k organizování volného času dělníků. Iniciativa někdy vycházela od státu – jako italská Dopolavoro (vytvořená roku 1925) a nacistická Radostí k síle. Také demokracie – zejména francouzská Lidová fronta – začaly organizovat volný čas, aby se tak vyrovnaly přitažlivosti fašistických režimů.

Vlády nebyly jedinou silou, která volný čas organizovala. Ve Francii se církve silně zajímala o sport a mládežnické organizace a v mnoha zemích politické strany organizovaly společenské akce, výlety a sportovní kluby. Také firmy organizovaly volno svých pracovníků. Je možné, že jedním z důvodů takových zásahů mohl být náboženský paternalismus – kvakerští výrobci čokolády Cadbury obklopili svou birminghamskou továrnu kriketovými a kuželkářskými hřišti. Dalším důvodem mohla být snaha zajistit si zdravé a loajální pracovní síly. Firemní paternalismus byl nejsnazší v kapitálově silných moderních továrních; práce sama byla totiž tak malou součástí celkových nákladů, že zvýšení celkové sumy vynaložené na každého pracovníka nemělo nijak tragický dopad na bilanci.⁵⁰

Organizace volného času probíhala od shora dolů. „Lidová kultura“ znamenala spíše popularizaci elitní kultury než vytvoření kultury nové. V Sovětském svazu se za vhodnou formu rekreace pro znaveného proletáře, který strávil celý den tvrdou prací a snažil se dosáhnout nových rekordů v továrně na traktory, pokládala návštěva opery.

Volný čas byl v každé zemi organizován tak, aby odpovídal dané národní kultuře. V Británii bylo důležité dodržování dne odpočinku a Alderman Roberts vedl kampaň proti nedělním zápasům v Granthamu s velkým odhodláním beze špetky humoru, jak bylo pro tuto rodinu charakteristické.⁵¹ V Itálii

řídil aktivity Dopolavora obraz o tom, co je skutečně italské. To vedlo k absurdní situaci: roku 1934 Itálie vyhrála mistrovství světa ve fotbalu, ale oficiální organizace se snažily fotbal potlačit jako „neitalský“.

Francouzský postoj ke sportu řídily náboženské a politické názory. Katolíci kněží, kteří se tolik věnovali organizaci sportovní činnosti v Bretani, odmítali sporty, při nichž dochází k velkému fyzickému kontaktu a podporovali košíkovou jako alternativu fotbalu či ragby. Ragby mělo naopak silné zastánce na antiklerikálním jihozápadě země. Existoval také rozdíl mezi ligou ragby (profesionální a proletářskou) a svazem ragby (amatérským a váženým). Když se k moci dostala vichistická vláda, asociace ragbyové ligy byla rozpuštěna a její majetek zkonfiskován.

Regulace volného času nebyla nikdy zcela úplná a instituce si přivlastňovaly organizace, které měly řídit. Italské organizace Dopolavora byly často podřízeny zednářským tradicím, které předcházely fašismu, či dokonce vlivu utajované komunistické strany, která pokládala pikniky za příležitost k politickým diskusím. Lidová kultura populární hudby se někdy mohla stát symbolem odporu proti režimu. Nejoblíbenější píseň z doby Lidové fronty ve Francii zpíval komerční umělec Tino Rossi, hlavní atrakce socialistické slavnosti roku 1937, přestože řadě socialistů dělala starosti skutečnost, že dělníci zřejmě hráli zcela pasivní úlohu a byli konzumenty „podřadné“ komerční kultury. Hudební hit však mohl získat přesný význam podle okolností, za jakých byl zpíván. Takové písně se mohly stát výrazem odporu a někdy byly populární právě proto, že nabízely prostředek, jak se bouřit proti dusivé počestnosti levice stejně jako proti otevřeně panovačné autoritě pravice. Využití komerční kultury jako způsobu vzdoru dosáhlo nejvýraznější formy v době války v Německu, kde zájem o jazz a anglosaskou módu nebyl vůbec pasivní, ale mohl znamenat i riziko popravy.

Závěry

Každý, jehož názory vycházely z politických projevů, románů či poezie, by předpokládal, že léta 1919 až 1939 byla dobou nevidaných technických změn. V žádném jiném období dvacátého století se vzdělání Evropané tolik nezabývali vlivem, jaký má věda na jejich život. Postoj k těmto otázkám měl základní význam po dvě nové politické doktríny této doby – fašismus a komunismus. Kdo se však podíval na statistiky, získal jiný názor. Hospodářský růst, který postupoval velkou rychlostí před rokem 1914 a opět po roce 1945, byl mezi válkami pomalý. Množství Evropanů, kteří byli přímo ovlivněni stroji, o nichž psali jejich političtí předáci a intelektuálové, bylo dosti malé. Téměř všichni Evropané znali jméno Charles Lindbergh, ale i bohatí se do letadla dostali jen

velmi zřídka – Neville Chamberlain letěl poprvé roku 1938, když cestoval do Mnichova.

Propuknutí války roku 1939 vztah mezi kulturou techniky a jejím fyzickým dopadem obrátilo. Postup technických změn se zvýšil: tři technické výdobytky, které vládly druhé polovině dvacátého století – tryskový motor, atomová bomba a počítač – vznikly za II. světové války. Vliv techniky na život lidí byl také větší než kdykoli předtím – životy většiny obyvatel měst bojujících zemí letadla přímo ovlivnila. V některých ohledech však zvýšení přímého dopadu techniky šlo ruku v ruce se zmenšením jejího kulturního významu. Pouze ve vichistické Francii, která se války přímo neúčastnila, lidé stále diskutovali o technokratických projektech, které před rokem 1939 pohlcovaly tolik energie. Důraz na přesnost, modernost a vnější vzhled, jenž byl známkou dvacátých let, však byl pryč. „Organizace volného času“ nyní spíše znamenala přidělení záhumenku než městský bazén. „Železo“ znamenalo spíše roztavené hrnce než trpytící se chrom. Během války a snad i delší dobu po ní bylo daleko důležitější přežít dnešek než fantazírovat o budoucnosti.

6] Falešný mír

„Podivná věc“

Adolf Hitler se dostal k moci roku 1933 a vyhlásil záměr zrušit versailleskou smlouvu. Roku 1936 poslal vojenské jednotky do Porýní a roku 1938 začlenil do Německa Rakousko. Později téhož roku vydala na mnichovské konferenci Británie a Francie souhlas s tím, aby zabral část Československa (v březnu 1939 si z něho vzal víc). V září 1939 napadl Polsko a podělil se o ně se Sovětským svazem. Pak následovalo období vojenské nečinnosti vyvolané, jak se věřilo, neproniknutelností francouzského opevnění na „Maginotově linii“. Toto období, které se označovalo za „falešný mír“, skončilo v květnu a červnu 1940, kdy se německé vojsko přehnalo Nizozemím, obešlo Maginotovu linii a vtrhlo do Francie, kterou za šest týdnů porazilo.

„Falešný mír“ je v některých ohledech vhodný termín pro celé období od Hitlerova vpádu do Polska až do jeho invaze do Sovětského svazu. Poláci v tomto období strašlivě trpěli, ale nedokázali se německému vojsku účinně bránit. K řadě Hitlerových dalších úspěšných výbojů patřily nevelké a někdy neutrální země, které neměly žádné prostředky k vlastní obraně. Ani Francouzi, překvapení rychlostí a směrem německého útoku, příliš nebojovali: francouzská armáda ztratila při obraně Francie roku 1940 méně mužů, než o kolik přišla při obraně několika rozbahněných čtverečních kilometrů u Verdunu roku 1916. Nejprudší boje se roku 1940 v Evropě odehrály mezi Rusy a Finy.

✕ Jestliže byl přibližně jeden rok následující po září 1939 falešnou válkou, pak dvacet let, které mu předcházely, lze označit za falešný mír. Pařížská mírová urovnání byla napadána od samého počátku a často je neobhajovaly ani mocnosti jako Polsko, které jimi byly vytvořeny. Armády, které postupovaly bez ohledu na mezinárodní názory či dokonce bez ohledu na názory svých vlastních vlád, urovnávaly hraniční spory silou, zatímco pařížští experti studovali mapy. Italský básník Gabriele d'Annunzio se postavil do čela skupiny italských dobrovolníků a obsadil Rijeku, město, o něž vedla Itálie spor s Jugoslávií. Město Vilnius obsadil roku 1920 polský generál, když si na něj činily nároky Polsko a Litva. Těšín se stal místem bojů mezi Čechy a Poláky, německé „frei korpsy“ se utkaly s polským vojskem ve Východním Prusku, francouzský generál Mangin podpořil separatistické hnutí v Porýní a Turci odrazili řecké snahy zmocnit se roku 1922 Smyrny. Dokonce i francouzsko-německé sblížení, k němuž došlo pod záštitou Aristide Brianda a Gustava Stresemanna ve dvacátých letech přijetí mírových urovnání neodráželo –

✕ Stresemann přijal ztráty Německa na západě přesně proto, že doufal, že by mohl získat zpět některé ze ztracených oblastí na východě.

Bylo by též nesprávné popisovat historii mezinárodních vztahů v meziválečné Evropě pouze na základě smluv a konferencí či dokonce válek a bitev. Mnozí Evropané, zejména občané nových států a nových hnutí vytvořených po I. světové válce, věřili, že tradiční diplomacie skončila. Trocký po svém jmenování sovětským komisařem pro zahraniční vztahy slavnostně prohlásil: „Vydám pár proklamací a pak zavřu krám.“ Trocký se mýlil, neboť sovětská diplomacie nadále vedli jednání a dokonce postupovali podle formálních náležitostí svého stavu (na konferenci se dostavovali ve fracích). Byly okamžiky, kdy bylo účelné i pro ty nejradikálnější vlády, aby se chovaly, jako kdyby uznávaly pravidla tradiční diplomacie, avšak vztahy mezi státy přetvářela skutečnost, že státy samy o sobě již ve středu pozornosti diplomatických jednání nebyly. Sovětský svaz prohlašoval, že je představitelem mezinárodní dělnické třídy, nacistické Německo prohlašovalo, že zastupuje „árijskou rasu“, a vítězné mocnosti I. světové války prohlašovaly, že zastupují „mezinárodní společenství“. Mezinárodní vztahy již neznamenal, že několik aristokratů za konferenčním stolem bude spolu francouzsky rozmlouvat; tyto vztahy se nyní týkaly milionů lidí, které přišly o své domovy. Vše se provádělo s novým násilím a tížadostí: německé ministerstvo zahraničí hrálo významnou úlohu v plánech zamýšlejících nejprve deportaci a pak vyhlazení evropských Židů.

Klima mezinárodních vztahů v meziválečné Evropě lze ilustrovat na marginalizaci přesně té skupiny, která snad mohla hájit status quo – profesionálních diplomatů z Británie a Francie. Diplomáté pocházeli z úzké společenské vrstvy a spojovalo je vzdělání¹ (Harold Nicolson byl potěšen, když zjistil, že jeden z Mussoliniho pomocníků v Locarnu studoval na Harrow) a rodinné svazky.² Nebyly mezi nimi téměř žádné ženy (Suzanne Borelová se roku 1937 stala první ženou, která složila francouzské zkoušky pro úředníky ministerstva zahraničí) a velmi málo Židů. Roger Peyrefitte zaznamenal, že francouzské ministerstvo zahraničí ustavilo oddělení uměleckých děl, aby tam zaměstnalo tři úředníky, jež nemohlo vyslat do ciziny – Borelovou (jako ženu), Jeana Marxe (Žida) a samotného Peyrefitta (nediskrétního homosexuála). Diplomáté se dohadovali o protokolu, medailích a uniformách – Ivone Kirkpatricková měla dojem, že pokusy hraběte Galeazza Ciana získat přednost před vévodou z Norfolkku na korunovací papeže Pia XII. patří k největším ohavnostem italského fašismu³ – avšak na průběh událostí měli čím dál menší vliv. Vedení zahraničních záležitostí přebírali od profesionálů často politici. Nahrazování organizací pro zahraniční záležitosti novými, jako byla Kominternu v Sovětském svazu nebo Büro Ribbentrop v Německu, znamenalo, že britští a francouzští diplomaté se již nemohli spoléhat na to, že naleznou partnery, jimž mohou sdělovat své představy.

Mezinárodní vztahy měly dramatický dopad také na lidi, kteří stáli na společenském žebříčku níže. Jestliže období před rokem 1914 bylo dobou migrantů, léta následující po roce 1919 byla dobou uprchlíků: roku 1926 bylo v Evropě 9,5 milionů uprchlíků. Jeden a půl milionu lidí bylo násilně vyměněno mezi Řeckem a Tureckem, 280 000 mezi Řeckem a Bulharskem, ze svých domovů bylo vyhnáno 2 miliony Poláků, stejně jako 2 miliony Rusů a Ukrajinců, 250 000 Maďarů a 1 milion Němců.⁴ Proud uprchlíků se zvolnil v polovině dvacátých let, ale znovu zesílil poté, co roku 1935 začaly norimberské zákony vyvíjet nesnesitelný tlak na Židy, a roku 1939, kdy ze Španělska přechali poražení republikáni. Vítězství Německa roku 1939 znamenalo další velký pohyb obyvatel, když se tato země snažila vytlačit Židy a část Poláků na okraj své nové říše. Německo se současně dohodlo se Sovětským svazem a Itálií na „repatriaci“ etnických Němců žijících v oblastech jako Pobaltí a Jižní Tyroly. Na základě těchto dohod přišlo do Říše asi 500 000 lidí.⁵

Nové vyžadování pasů bylo z velké části výsledkem uprchlické krize a pohybu obyvatel během I. světové války. Ve dvacátých letech lord Curzon, britský ministr zahraničí, s sebou musel nosit pas – se svým vlastním podpisem. Pro méně privilegované jedince mohly ty správné papíry znamenat život či smrt. Touha opustit svou zem byla čím dál víc chápána jako záležitost politická spíše než ekonomická a řada vlád kladla takovým odchodům do cesty překážky. Roku 1926 Itálie prohlásila za nezákonnou tzv. „urážlivou emigraci“⁶ a roku 1935 Sovětský svaz uzákonil trest smrti za nezákonný pokus o opuštění země.⁷ Roku 1931 německá vláda zavedla zvláštní daň pro budoucí emigranty, což se pro nacisty stalo prostředkem, jak připravit židovské uprchlíky o peníze.

Přijetí uprchlíků v zemích, do nichž se vydali, bylo stále problematictější, zvláště proto, že jejich příchod nezdědka spadal do období hospodářské krize či politického napětí. Švýcarské úřady požádaly Němce, aby na židovské pasy dávali speciální razítka, aby jejich držitelé Švýcaři mohli vracet od hranic zpátky. Roku 1939 dokonce i Francie, země tradičně nejpřívětivější k uprchlíkům, stavěla tábory, kam posílala španělské republikány a německé Židy.⁸

Uprchlíci byli často příčinou i následkem nestability poválečné Evropy. V listopadu roku 1938 došlo v Paříži k atentátu na německého diplomata, který spáchal sedmnáctiletý židovský uprchlík, kterého přemohlo zoufalství, když jeho rodina musela opustit Německo a byl jí odmítnut vstup do Polska; tento čin poskytl Němcům záminku k útokům na Židy, který opět vyvolal další vlnu uprchlíků. V Maďarsku se uprchlíci stali nejrozhořčenějšími protivníky hranic stanovených trianonskou smlouvou a nejužšími příznivci radikální pravice.

K evropskému rozdělení po I. světové válce přispívala také ekonomika. Roku 1914 v Evropě existovalo čtrnáct různých měn a všechny byly podlo-

ženy zlatem; po roce 1919 jich bylo dvacet sedm a hodnota některých z nich prudce kolísala. V Německu vzbudily velký odpor reparace, které určila versailleská smlouva, a německá neschopnost je splácet vyvolala francouzsko-belgickou okupaci Porúří roku 1923. Reparace rozdělily též Británii a Francii, jelikož někteří Britové věřili, že Francouzi mají nesplnitelné nároky – Graham Greene se během krize v Porúří nabídl, že bude podávat zprávy Němcům. Ve skutečnosti reparace nevyšly z osobní zášti Georgese Clemenceaua, ale z výsledků I. světové války. Francie devalvovala svou měnu a vzala si úvěr; smířit se s tím, že tyto ztráty nebudou nikdy nahrazeny, by znamenalo smířit se s koncem celého buržoazního řádu založeného na rentiérech a stálosti měny. Kromě toho problémy Německa nebyly vyvolané reparacemi, které zřídka dosahovaly přes 3 procenta jeho hrubého národního důchodu,⁹ ale hlavně vycházely z tradic vysokých státních výdajů, které sestávaly ze sociálních závazků výmarské republiky a finančního dědictví I. světové války. Německo financovalo války půjčkami a vydáváním nových peněz ještě více než Francie, částečně proto, že se domnívalo, že své úvěry bude moci splatit a měnu ozdravit prostředky, které získá od poražených nepřátel. Německé problémy zkrátka vycházely stejně tak z jeho neschopnosti vyžadovat reparace od jiných, jako z reparací, které mu byly uloženy.

Relativní prosperita prostředku dvacátých let vedla k francouzsko-německému smíření; během tohoto období převyšovaly cizí (hlavně americké) investice v Německu reparace, které Německo platilo. Roku 1924 americký finančník Charles Dawes dohodl nový plán splácení reparací, což umožnilo Německu, aby platilo relativně malé reparace, které by dosáhly plně výše v letech 1928–1929. V locarnské smlouvě z roku 1925 se odráží již jiné rozpoložení – Německo odvolalo své nároky na Alsasko-Lotrinsko, souhlasilo s tím, že Porýní zůstane nevojenským pásmem stejně jako se vstupem do Ligy národů.

Roku 1929 připomněl Youngův plán Německu jeho dlouhodobé závazky platit reparace. Brzy na to ho zasáhla hospodářská deprese, kterou zhoršilo stažení amerických půjček po pádu newyorské burzy.

Krize měla i širší následky, neboť rozštěpila mezinárodní ekonomiku do několika soupeřících bloků. Roku 1932 Británie zavrhlala na ottawské konferenci zlatý standard a zavedla „imperální preferenci“ (hospodářský protekcionismus). Na počátku třicátých let zavedla nové celní tarify také Francie, jež chtěla hlavně chránit své zemědělství. V největší izolaci ze všech se nacházelo hospodářství Sovětského svazu a nacistického Německa, kde byla vydána výměnná pravidla, jež zajišťovala, že veškerý obchod s cizinou se mohl provádět pouze za přísné kontroly. Roku 1936 začali Němci s vypracováním plánů na autarkní hospodářství, aby bylo pokud možno co nejsoběstačtější v přípravách na válku.

Mezinárodní napětí prohloubila i nestabilita východní Evropy. Carská a habsburská říše se rozpadly – k velkému rozhořčení diplomatů, kteří postrádali dvorní styl Vídně a Sankt Petěrburgu, a vznikly státy nové – Československo, Jugoslávie, Litva, Estonsko, Lotyšsko, Polsko. Mírová uspořádání přispěla k větší evropské etnické homogenitě, ale nezajistila, aby každý Evropan žil v zemi, kde vládli lidé stejného jazyka a původu. Mírová uspořádání hovořila o „sebeurčení,“ což podporovalo představy, které dříve ve většině Evropy neexistovaly, že přirozenou formou vlády je národní stát.

Roztříštění východní Evropy bylo důležité, protože kontrola Německa závisela na aliancích východoevropských států mezi sebou (Malá dohoda, jejíž členy bylo Československo, Jugoslávie a Rumunsko) a s Francií: Francie podepsala smlouvy s Polskem roku 1921, Československem roku 1924, Rumunskem roku 1926 a Jugoslávií roku 1927. Základy tohoto spojeneckého systému však byly křehké. Francie mohla pomoci svým východním spojencům jen za předpokladu, že bude ochotná vstoupit do ofenzivní války, avšak po výstavbě Maginotovy linie roku 1929 se její vojenská politika stala téměř výlučně defenzivní a francouzská hospodářská moc, jež byla zárukou tohoto spojení, během třicátých let poklesla. Roku 1931 Francie ještě dokázala vyvinout finanční tlak, aby zabránila navrhované celní unii mezi Rakouskem a Německem, ale nedlouho poté deprese vyčerpala francouzskou finanční moc. Východoevropské země musely čím dál více vstupovat do německého hospodářského prostoru a podepisovaly bilaterální smlouvy o výměně zemědělských výrobků za dovoz průmyslového zboží.

Spolu s tím, jak francouzský vliv ve východní Evropě upadal, pokusilo se Polsko převzít vedení východoevropského bloku, ale tento blok neměl mnoho společného – kromě obav z nacistického Německa a Sovětského Ruska. Kromě toho mezi východoevropskými státy existovaly spory. Polsko a Litva byly formálně ve válečném stavu až do roku 1928 a diplomatické vztahy navázaly až roku 1938. Po mnichovském uspořádání roku 1938 se Polsko, předpokládáný spojenec Západu (jenž měl brzy padnout za oběť Hitlerově agresii), účastnilo na okleštění Československa. Když pak bylo přepadené samo, nemohlo doufat než v neutralitu sousedních zemí a Rumunsko dokonce odmítlo udělit prchající polské vládě právo průchodu.

Další problémy mezinárodních vztahů vznikly kvůli Sovětskému svazu. Pařížská mírová konference se konala na pozadí bolševické revoluce v Rusku a některých zemí střední Evropy. Rusko nemělo na konferenci zástupce a mnozí si byli nepříjemně vědomi, že to může v delším horizontu způsobit problémy. Mírotvorci ponechali Němcům armádu, aby se uvnitř Německa nerozšiřovala bolševická agitace. Ve skutečnosti se Německo i Sovětský svaz cítily vyloučeny z versailleského systému, a to je přitahovalo k sobě. Bylo to vidět roku 1922, kdy obě země podepsaly rapalskou smlouvu, která mezi

nimi obnovila diplomatické svazky a zaručovala, že vůči sobě nebudou uplatňovat hospodářské nároky. Ještě důležitější bylo, že Německo a Sovětský svaz začaly navazovat vojenskou spolupráci. Němečtí vojáci si v Sovětském svazu procvičovali techniky, které byly podle versailleské smlouvy zakázané.

Po nástupu nacismu, když Německo opět začalo ohrožovat evropský mír, domnívali se někteří lidé na Západě, že by se spojení se Sovětským svazem mohlo stát prostředkem zastavení německého postupu. Takové smlouvy uzavřeli Francouzi a Češi, ale bez valného nadšení. Zástupci vlád, které vyslala Velká Británie a Francie, aby jednali roku 1939 se Sovětským svazem, byli poměrně mladí muži, kteří neměli pravomoci k uzavření závazků jménem svých vlád, a nakonec to byl Hitler, se kterým Stalin uzavřel v srpnu 1939 pakt o neútočení. Však také na počátku evropské války, v letech 1939–1940, Hitler a Stalin úspěšně válčili bok po boku. Stalin vpadl do Polska z východu a Hitler ze západu. Stalin také napadl Finsko a anektoval pobaltské země a část Rumunska.

Historici, kteří znají úlohu Rudé armády v porážce Hitlera, kritizují neúspěch západních spojenců přibrat Sovětský svaz do protinacistické aliance, ale váhání s nabídkou spolupráce se Sovětským svazem nebylo pouze výsledkem antikomunismu. Existovaly důvody, proč o spojení se Stalinem pochybovat. Aby se dala Rudá armáda roku 1939 využít, musela by dokázat bojovat ofenzivně, a o tom nic nesvědčilo. Výkony sovětského vojska nebyly dobré: Rudá armáda byla poražena v Polsku roku 1920 a sovětstí vojenští poradci nedokázali zabránit porážce španělských republikánů roku 1939. Neúčinnost sovětských sil byla velice dramaticky ukázána v zimě 1939–1940, kdy jeden milion sovětských vojáků měl velké potíže s porážkou finského vojska, které mělo méně než 200 000 mužů.¹⁰

Nejdůležitější byla však skutečnost, že bylo zřejmé, že Stalinovy čistky ve třicátých letech ochromily Rudou armádu. Přišla v nich o tři z pěti sovětských maršálů, o sedmdesát pět z osmdesáti členů Nejvyšší vojenské rady¹¹ a asi o 7,7 procent důstojnického sboru.¹² Zvláště tvrdě dopadly čistky na nejlepší vojenské mozky Rudé armády včetně Michaila Tuchačevského, který prosazoval nové způsoby používání ozbrojeného boje. Mnozí z těch, kdo byli obviněni ze špionáže, měli v období vojenské spolupráce mezi Sovětským svazem a Německem úzké pracovní styky s Němci a věděli, co mohou od tohoto nepřítelů očekávat. Dopad čistek takového rozsahu na morálku a organizaci armády nelze ani popsat. Veřejná odsouzení oslabovala úctu vojáků k jejich představeným a strach z politických následků způsoboval, že vojenští plánovači nebyli ochotni předkládat své názory se vší otevřeností. Řada důstojníků se dala na pití, někteří spáchali sebevraždu. Pokusy o obnovení vojenské výkonnosti roku 1940 zahrnují i návrat 4000 důstojníků, z nichž někteří strávili uplynulé období v pracovních táborech a mučírnicích.¹³ Ti, kdo o této černé

komedii věděli, se mohli jen domnívat, že Rudá armáda je buď opravdu prorostlá špiony, nebo že je demoralizovanou a neorganizovanou silou s kývači na postech generálů a psychopatem v jejím čelem. Tak či onak Sovětský svaz nebylo možné považovat za výhodného spojence.

Tento vývoj byl zvláště nebezpečný, protože ho doprovázel posun vojenské rovnováhy, což Německu umožnilo uvažovat opět o válce. Na počátku třicátých let bylo německé hospodářství těžce zasaženo krizí, ale rychle se zotavovalo a získalo vrch nad hospodářstvím francouzským, které postihla krize poměrně pozdě a začalo se z ní vymaňovat až koncem let třicátých. Slabost Francie souvisela i s demografickým dědictvím I. světové války, jejíž důsledky snížily počet vojenských odvedenců, které měla k dispozici roku 1939, na polovinu.

Nacističtí vůdci odmítali ortodoxní ekonomické názory, které často omezovaly jejich nepřátele. Britská a francouzská vláda se usilovně zabývaly potřebou snížit veřejné výdaje, zatímco Göring prostě prohlásil: „Neuznáváme svatost některých z těchto takzvaných ekonomických zákonů.“¹⁴ Od roku 1934 byla německá armáda zbavena povinnosti předkládat podrobné účty ministerstvu financí.

Německé hospodářství nebylo žádným vzorem výkonnosti. Nepřihlížení k „ekonomickým pravidlům“ šlo ruku v ruce s chaotickým systémem, v němž o řízení hospodářství soutěžily různé organizace. Někdy bylo třeba k rozřešení sporů Hitlerova osobního rozhodnutí. Kromě toho navzdory bezohledné mobilizaci německých zdrojů bylo jasné, že Německo jich má méně než jeho případní soupeři.

Někteří historikové tvrdí, že nacističtí vůdci si své hospodářské slabosti byli vědomi a zvolili strategii, jež by ji mohla obejít. Podle tohoto výkladu se Německo nesnažilo dosáhnout naprosté ekonomické mobilizace, ale jeho snahy spíše mířily na soustředěnou, ale krátkou válku, která by skončila dříve, než by došlo k vyčerpání omezených zdrojů. Rychlá a poměrně levná vítězství mohla přinést ekonomické výhody. Už pohlčení Rakouska znamenalo navíc přínos zlatých rezerv ve výši 200 milionů dolarů¹⁵ a během invaze do Polska dostaly německé vojenské jednotky doporučení, aby neničily hospodářské cíle.¹⁶

Jiní namítají, že nacističtí pohlaváři se snažili o totální mobilizaci hospodářství, ale nečekali, že ji mohou dosáhnout před rokem 1942, a proto je propuknutí války roku 1939 zaskočilo. Ve skutečnosti chaotická povaha nacistické vlády zřejmě znamenala, že se nacisté snažili uskutečnit oba cíle najednou. Na jedné straně chytrá taktika uznávající, že slabé německé hospodářství potřebuje rychlé vítězné války, na druhé megalomanská ctižádost plodila stále absurdnější cíle.

Německo s úspěchem využívalo nových forem válčení. Vojenská technika vyvinutá během I. světové války – tanky a letadla – naznačila, že vedení války

může být vysoce mobilní. Tyto vývoje rozebíral Basil Liddell Hart v Anglii, Michail Tuchačevskij v Rusku, Charles de Gaulle ve Francii a Heinz Guderian v Německu. Ve třicátých letech vojenské debaty proti sobě nestavěly modernizátory a slepé konzervativce. Koncem tohoto desetiletí začali mnozí z těch, kdo zpočátku projevovali zájem o mobilní vedení války, vyjadřovat pochybnosti. Tuchačevskij tvrdil, že tanky nelze použít izolovaně bez formací pěchoty, a Liddell Hart roku 1939 už téměř tankový boj zavrhl.

Už samotný rozsah změn, ke kterým ve třicátých letech došlo, znesnadňoval výpočty účinků nové techniky. Tanky byly těžší a lépe vyzbrojeny. Bitevní letadla zahrnovala stroje od dvojplošníků s maximální rychlostí kolem 300 km za hodinu až k jednomotorovým jednoplošníkům s maximální rychlostí až 630 km za hodinu. Státy, které zmodernizovaly své ozbrojené síly příliš brzy, nový vývoj často zaskočil. Itálie měla nejmodernější letectvo roku 1934, ale roku 1940 byla její letadla zastaralá. Bylo obtížné odhadnout sílu letectva pomocí pouhého počtu strojů: Luftwaffe roku 1938 snížila počet letounů, ale zároveň je zmodernizovala. Výcvik mužů pro nové vybavení býval problematický. V době německé invaze do Francie v květnu 1940 se francouzští piloti ještě nenaučili dokonale zacházet s bitevními letadly Dewoitine, které byly zavedeny pět měsíců před tím.¹⁷

Nebylo snadné odhadnout, jak si nové stroje povedou na bojišti. Výkon tanků ve španělské občanské válce, zejména v bitvě u Guadalajary, nebyl nijak slibný¹⁸ a zkušení vojáci věděli, že stroje lépe fungují na kreslicích prknech než v rozbahněném lese 80 km od nejbližšího mechanika. Francouzští odborníci odhadovali, že tanky budou vyžadovat až šest hodin údržby denně. Velitelé se obávali toho, jaký bude nový vývoj protitankových zbraní, které vyváží nový vývoj tanků. Francouzi, kteří vypočítali, že protitanková děla jsou efektivní v dosahu do 1000 metrů, kdežto tanková děla mohou fungovat jen do méně než 300 metrů, věřili, že devatenáct z třiceti tanků bude při protitankovém útoku zničeno. Němci, kteří předpokládali, že protitanková děla budou účinná jen do rozsahu 800 metrů, počítali, že z třiceti tanků jich při takovém útoku bude zničeno jen šest.¹⁹ Francouzské i německé závěry o výcviku a charakteru vojenských jednotek byly optimistické, jestliže věřili, že posádky tanků při tak velké vyhlídce na nepřijemnou smrt zůstanou klidné a disciplinované.

Termín *Blitzkrieg* čili „blesková válka“, používaný někdy k označení rychlého přepadu, který charakterizoval německé útoky na Polsko, Francii a Nizozemí, začali razit američtí novináři a ne žádný německý generál. Němci válku, v níž bojovali v letech 1939 až 1940, neplánovali a často je jejich rychlý postup překvapil stejně jako jejich protivníky. Jen zpětně, když se díváme na filmové týdeníky o jejich postupu – film se k oslavě mobilní války výborně hodil – si uvědomovali, že připadli na novou strategii. Až do ruské invaze v červnu 1941 takovou válku vědomě nevedli.

Vojenská modernizace byla záležitostí kultury stejně jako peněz a strojů. Ve Francii byla defenzivní válka součástí republikánských tradic pocházejících z revolučních dob, stejně jako armáda z mas odvedenců, která šla s takovým válčením ruku v ruce. Rada Francouzů věřila, že taková armáda chrání demokracii proti vojenské diktatuře; brzy se však začaly stále více objevovat pochyby o tom, zda taková armáda ochrání francouzskou demokracii proti armádám cizím. V letech 1928 až 1935 chodili francouzští odvedenci na vojnu na jeden rok a potom byli povoláváni jako záložníci na krátká cvičení, při nichž nebylo dost času na zvládnutí komplikovaných vojenských technik. Záložní jednotky, u nichž se muži cvičili, neodpovídaly vždy těm, v nichž by sloužili ve válce, a proto byla specializace obtížná; armáda musela být založena na souboru jednoduchých vzájemně zaměnitelných úkonů. Názory Charlese de Gaulla na mechanizovanou válku se začaly spojovat s rozhořčenými debatami o profesionalizaci armády.

Německé využití nových technik válčení svědčilo v mnoha ohledech spíše o slabosti než o síle. Na základě versailleské dohody mělo Německo do roku 1934 jen malou profesionální armádu. Němečtí důstojníci v ní měli sloužit dvacet pět let, kdežto vojín dvanáct. Dlouhá služba a profesionalizace dávala dosti času na úvahy o budoucnosti válčení. V letech 1919 a 1920 bylo 400 důstojníků členy výborů věnujících se tomu, jak se poučit z války, která právě skončila.²⁰ Když se Němci pustili do budování velké armády, museli začít od základů a využili k tomu nejnovějších technik. Luftwaffe se těšila privilegovanému postavení, neboť její založení roku 1935 (po Hitlerově nástupu k moci) znamenalo, že se na ně pohlíželo jako na obzvlášť národně-socialistickou součást vojenských služeb.

Nejdůležitější bylo, že přijímání vojenských inovací bylo podmíněno vztahy mezi civilní a vojenskou mocí. Generálové byli konzervativní. Charles de Gaulle byl závislý na své schopnosti podněcovat politiky, hlavně Paula Reynauda, proti jejich přímým nadřízeným. V Německu mohl Hitler volit rizika, k nimž by generálové nikdy svobodně souhlas nedali.

Závěr

Pohled na meziválečnou Evropu z čistě evropské perspektivy může být klamný. Většina hlavních evropských mocností měla stále velký zájem o dění mimo tento světadíl. Francouzskou a britskou říši výrazně zvětšila mírová urovnání roku 1919, jelikož obě mocnosti získaly mandát Ligy národů. Francie spravovala Sýrii a Libanon, Británie Palestinu a Irák. Obě mocnosti měly také starší kolonie: Francouzům patřily kolonie v subsaharské Africe, Maghreb a Indočína a Britové měli území v Africe, Indii a na Dálném východě.

Zvláštní význam měla pro Brity Indie, protože byla rozsáhlá a bohatá, kdežto Alžírsko bylo důležité pro Francouze, neboť mělo evropské obyvatelstvo (asi 1 milion lidí), kteří ve volbách hlasovali do francouzského parlamentu. Hospodářská kriz vedla obě země k tomu, že ve svých koloniích viděly chráněná odbytíště.

Koloniální říše byla neoddělitelně svázána s britským a francouzským vojenským myšlením. Francouzi okupovali německé Porýní a Porúří svými africkými jednotkami, a jitrily tak zuřivý rasismus řady Němců, a zároveň okupovali části Afriky s pomocí německých vojáků, kteří vstoupili do Cizinecké legie. Maršál Mangin uvažoval o možnosti využít obrovské „*force noir*“, již Francie mohla povolat z kolonií, aby tak vyrovnala upadající počet obyvatel. Britové spoléhali na velké loďstvo, neboť to mohlo chránit jak impérium, tak mateřskou zemi. Někteří považovali anglo-německou námořní smlouvu z roku 1935, podle níž Německo souhlasilo s omezením svého loďstva na rozsah o něco větší než třetina britského, za tichou dohodu, podle níž si Británie měla zachovat svou světovou roli, zatímco Německo by dostalo volnější ruku v Evropě. Expanzi britské armády koncem třicátých let narušovalo to, že odvedenci nechtěli sloužit v Indii.²¹

Zvláštní brzdou používání nové techniky byly koncem třicátých let imperiální ohledy. Koloniální vojska měla vést boje s menším technickým vybavením proti špatně vyzbrojeným protivníkům a v terénu, který se od evropského silně lišil. Britské debaty o tancích se soustřeďovaly převážně na jejich využití v Severozápadní pohraniční provincii.²² Britové se také zabývali možnostmi, jak využít letadla jako levného prostředku k získání převahy nad rebely v Iráku a severní Indii; jedna třetina britské výcvikové příručky o leteckých silách uvažovala o „kontrolě částečně civilizovaných kmenů v naší jurisdikci“.²³ V létě roku 1940 měli Francouzi dvakrát tolik letadel v severní Africe než v severovýchodní Francii.²⁴

Všechny hlavní konflikty, které Evropu postihly ve třicátých letech, byly zčásti aférami koloniálními. To platilo o italské válce v Habeši a dokonce i o španělské občanské válce, která začala v severní Africe a bojovaly v ní hlavně marocké jednotky pod vedením *afrikanisty* generála Franka, který udělal kariéru, když velel španělské cizinecké legii. Nejdůležitější byly mimo-evropské závazky Sovětského svazu: jeho suchozemské hranice v Evropě se táhly na 2400 km a ty asijské na více než 8000 km. Koncem třicátých let se jeho vojska účastnila pohraničních šarvátek s Japonci a v červenci a srpnu 1938 se sovětské síly utkaly s Japonci u jezera Chasan v bitvě, kde zahynulo 236 Rusů a 600 Japonců. Mezi květnem a zářím 1939 byla vybojována druhá bitva u Chalkin-Golu, jíž se účastnilo 35 sovětských pěchotních oddílů, 500 tanků a 500 letadel; přišlo v ní o život 10 000 ruských a mongolských vojáků a něco mezi 25 000 až 55 000 Japonců.

Jen Německo, které o své kolonie přišlo ve Versailles, se nijak mimoevropskými závazky nerozptylovalo. Ve dvacátých letech němečtí vůdci včetně Stresemanna vzpomínali s lítostí na původní německou říši. Lord d'Abernon bystře naznačil, že kolonie měly možná na budoucí německou politiku jen omezený dopad: „Je jasné, že jakékoli německé zámořské državy by byly převážně pod kontrolou anglických námořních sil a zvýšily by touhu Německa udržet s Británií dobré vztahy.“²⁵ Takovým tvrzením britští vedoucí činitelé nevěnovali ve dvacátých letech pozornost. Po Hitlerově nástupu k moci se britská politika změnila; byly učiněny pokusy vykoupit si mír v Evropě pomocí kolonií, ale bylo příliš pozdě: světová politika, která dominovala německým úvahám mezi lety 1890 a 1912 již byla minulostí. Hitler si připomněl Bismarckův skeptický postoj k zámořským koloniím a jeho cíle se zaměřily na vytvoření říše ve střední Evropě. Německé válečné techniky byly určeny pro boj s evropskými armádami. Německo zvítězilo v evropské válce 1939–1940, protože bylo jedinou čistě evropskou mocností. Ze stejného důvodu prohrálo světovou válku 1941–1945.

7] II. světová válka v Evropě

V noci 21. června 1941 jeden německý voják, pravděpodobně komunista, s obrovským rizikem ztráty vlastního života dezertoval a prošel sovětskými liniemi, aby Sověty varoval před bezprostředně hrozícím útokem. Jeho vyšetřovatelé telegrafovali do Moskvy a žádali instrukce. Obdrželi odpověď se Stalinovými osobními rozkazy, že tento dezertér je *agent provocateur*, který má být zastřelen. Pár hodin nato Němci zaútočili.¹ Druhá světová válka začala.

Vpád do Sovětského svazu znamenal v evropské válce, jež probíhala již dva roky, předěl. Velikost vojenských sil Německa a Sovětského svazu zastínila všechny síly, které byly dosud do války vloženy, a východní fronta se na tři další léta stala místem, kde se odehrávaly téměř všechny velké bitvy. Roku 1942 měl Hitler 178 divizí na východě, kdežto Rommelův střet s britským vojskem v severní Africe, který zaujímá tak významné místo v britské mytologii, zaměstnal pouhé čtyři německé divize. Mezi evakuací Kréty roku 1941 a spojeneckou invazí do Itálie roku 1943 byli ruští vojáci jediní, kdo na evropské půdě s Němci bojoval. Ze 13,6 milionu německých vojáků, kteří byli v II. světové válce zabití, zraněni či zajati, jich 10 milionů ukončilo svou vojenskou dráhu na východní frontě.²

Německo-sovětské střetnutí bylo zpočátku velmi nerovné. V prvním týdnu války přišel SSSR o devět desetin svých tanků³ a jednu sedminu všech válečných letadel nacházejících se na frontě (v poledne 22. června jich bylo 900 zničeno na zemi)⁴. Na konci prvního měsíce bojů se Němci zmocnili 200 z 340 vojenských skladů⁵. V říjnu 1941 ztratila mongoľská jezdecká divize 2000 mužů, když zaútočila na německé síly, a přitom nezabila ani jediného vojáka svého soupeře.⁶ Tak nesmírná nerovnost však nezůstala trvalá. Rychlost německého postupu měla velké nároky na týlové služby trénu a sniž (který začal padat už říjnu, což bylo neobvykle brzy) s sebou přinesl problémy s vybavením, jež bylo určeno pro teplejší podnebí. A co je nejdůležitější, sovětské síly začaly rány vracet: koncem roku 1941 způsobily německé armádě ztrátu 750 000 mužů. Rusové ještě utrpěli zdrcující porážky roku 1942 a německé síly nadále zabíjely osm sovětských vojáků za jednoho německého, ale Rudá armáda měla vojáků hodně a její vůdci byli připraveni velkou část z nich obětovat.

Boje na východní frontě byly prudší než cokoli, co bylo možné sledovat na západě. Určité skupiny britských vojsk – komanda, letci a tankové posádky –

sice riskovaly hodně, ale vojenské ztráty Británie dosáhla jen 264 000 mužů. Také civilisté se mohli těšit z určitého oddechu, a to mezi koncem bitvy o Británii a objevením prvních létajících bomb roku 1944: ve válce zahynulo jen 62 000 britských civilistů. Většina amerických mobilizovaných vojáků nikdy neopustila americkou půdu a ve Spojených státech nedošlo k žádným civilním válečným úmrtím. Pro řadu vojáků západních spojenců znamenala „aktivní služba“ krátká období strachu prokládaná dlouhými obdobími nudy. Naopak mnozí sovětsí vojáci bojovali od června 1941 čtyři roky téměř nepřetržitě a někdy se ocitli tak blízko nepříteli, že mohli pálit z ručních zbraní. Válka se do značné míry odehrávala na sovětské půdě. Přišlo v ní o život asi 19 milionů sovětských občanů.⁷

Pro Německo byla válka na východě válkou ideologickou (proti komunismu) a rasovou (proti Slovanům a Židům), stejně jako válkou mezi státy. Nebyla to jen věc nacistických teoretiků. Útok na Sovětský svaz byl nesmírně důležitý pro aristokraty, kteří tvořili velkou část vyšších hodností německých důstojníků, neboť jejich statky ležely na východě. Na počátku století německý kancléř Theobald von Bethmann-Hollweg pravil svému synu, aby nesázel na rodinném pruském statku duby, protože „než vyrostou, budou tady Rusové“. Německo nyní bojovalo za to, aby se navždy zbavilo ruské hrozby na svých hranicích; porážka znamenala, že předpověď Bethman-Hollwega se splnila. Sovětské vítězství znamenalo konec junkerů. Z 8827 příslušníků německé šlechty, jimiž se zabýval Norman Naimark, jich ve II. světové válce zahynulo 6448. Po válce jich několik set zabili zajatí cizinci, kteří pracovali na jejich statcích, asi 500 zemřelo v zajetí a dalších přibližně 500 spáchalo sebevraždu.⁸

Válka na východě byla krutá. Již při vpádu do Polska roku 1939 sovětsí i němečtí vojáci zabili mnoho civilistů a válečných zajatců, ale nyní docházelo ke krutostem ještě ve větším rozsahu a nelítostnost obou stran vytvořila spirálu násilí. Německé jednotky doprovázely *Einsatzgruppen*, zvláštní komanda, která v prvních pěti týdnech po německém vpádu zavraždila 60 805 civilních občanů.⁹ Krutost měla své kořeny v pohrdání rasou nepřítele a v povaze samotné války. Ruští vojáci bojovali několik let na své půdě, často spolu s civilními obyvateli, jichž při obléhání měst jako Stalingrad a Leningrad zahynulo nepředstavitelné množství. Obě strany věděly, že bojují o přežití a že tato válka skončí rozdrčením a krvavou porážkou jedné strany, a ne jednáním a smlouvami. Za takových okolností se pokusy o rozlišení mezi vojáky a nevojáky stírají. Němci považovali všechny sovětské občany za potencionální nepřátele a sovětské úřady považovaly ochotu k jednání s nepřítelem za zradu.

Rozsah, jakým se boje na východní frontě lišily od ostatních bojišť, lze ukázat na zacházení s válečnými zajatci. Na západě vycházelo z ženevských dohod a dohlížel na ně Červený kříž. V německém zajetí strávilo přes milion

Francouzů pět let a jejich životní podmínky byly jednou z hlavních starostí vichistické vlády. Z dvaceti zajatých Francouzů se domů vrátilo devatenáct. Váleční zajatci na západě si nežili pohodlně, ale jejich vězňitelé v podstatě respektovali pravidla, která byla pro zacházení se zajatci stanovena: byli řádně živeni a měli lékařskou péči a i ti, kteří neustále utíkali a porušovali německé zákony, byli popravováni jen zřídka. Některým válečným zajatcům se dařilo lépe než jejich rodákům v civilu a s francouzskými židovskými vojáky se v německém zajetí zacházelo obvykle stejně jako s jejich křesťanskými soudruhy. Důstojníci nemuseli pracovat a některým britským důstojníkům zřejmě atmosféra v zajateckých táborech připomínala soukromé internátní školy.

V Rusku to bylo jiné. Vojáci měli rozkaz nevzdávat se. Ani jedna strana nehleděla na muže, kteří tento rozkaz porušili, příznivě – roku 1945 Rusové poslali nějaké vracející se válečné zajatce do pracovních táborů –, takže neexistovala žádná motivace zlepšit zacházení se zajatci v naději, že by to druhá strana mohla oplatit. Podmínky života vězňů řídila jediná snaha – vyždímat z nich práci. Němci popravovali Židy a komunistické funkcionáře, které nacházeli mezi svými zajatci.¹⁰ Plynové komory v Osvětimi otestovalo 600 ruských zajatců.¹¹ Ze 3,5 milionu Rusů zajatých koncem roku 1941 byly v únoru 1942 2 miliony po smrti.¹² Z 5,7 milionu vojáků Rudé armády, jež zajaly síly Osy, bylo roku 1945 nalezeno naživu jen 930 000. Někteří unikli a dobrovolně se přihlásili do německé armády, ale více než polovina ostatních zemřela. Jen o něco více než třetina ze 3 155 000 německých vojáků zajatých Sovětským svazem zemřela před svým propuštěním.¹³

Brutalita války na východě ovlivnila to, jak se bojující strany chovaly ke svým vlastním vojákům, a to, jak se títo chovali k nepříteli. Kázeň byla tvrdá. Za celou válku zastřelili Američané jediného vlastního vojáka – vojína Eddieho Slovice – za dezerci¹⁴ a u Britů bylo popraveno jen čtyřicet vojáků.¹⁵ Naproti tomu Němci zastřelili kolem 15 000 vlastních mužů, převážně na východní frontě.¹⁶ Němečtí vojáci, kterým se podařilo dostat se z pekelných bitev živí, byli trestáni za přestupky jako „ztráta dalekohledu“ nebo museli vysvětlovat, proč ustoupili, když měli ještě několik pásů munice.

Globalizace války

Válka se neomezila jen na Evropu. Rusko mělo rozsáhlé asijské území, kam přesunulo značnou část své průmyslové výroby. Hitler se vyhlášením války Spojeným státům v prosinci 1941 postaral o to, že válečný konflikt se stal globálním. Válka již nebyla záležitostí krátkých konfliktů, v nichž byly rozmístěny omezené válečné zdroje (později označených jako *Blitzkrieg*), ale týkala se ohromného množství mužů bojujících na rozsáhlých územích, což nakonec

změnilo charakter války a následně i její výsledek. Od roku 1939 do roku 1941 se válka vedla ve zmenšeném rozsahu. Země, které Německo porazilo, vypadly ze hry až do podzimu roku 1940, kdy evropský konflikt proti sobě postavil Německo s Itálií a Británií. Jediné nové operace – v Řecku a severní Africe – byly poměrně malé. Od června 1941 se počet válčících zemí zvyšoval.

Globalizace Německo poškodila. Třetí říše byla evropskou mocností téměř bez hladinového námořnictva – jeho síly byly pozemní a vzdušné. Naopak Británie byla vždy námořní a imperiální mocností. Jak se válka rozšiřovala, její možnosti překračovat oceány nabývaly na významu: americké vybavení a vojáci byli dopravováni do Liverpoolu, tanky a nákladní vozy do Murmańska. Mnoho německých vojáků zahynulo u Stalingradu či Kursku, aniž by viděli moře. Mnoho britských vojáků prožívalo naopak nepohodlí dlouhých plavb. *Evelyn Waugh* trávil roku 1940 čas plavby z Liverpoolu do Dakaru tím, že poskytoval služby obhajoby vojákům, kteří trávili tento čas sodomitskými styky.* Později mu námořní útěk z Kréty poskytl barvitý materiál pro román *Officers and Gentlemen [Důstojníci a džentlmeni]*.

Skutečnost, že Britové a jejich spojenci i nadále kontrolovali moře, byla pro jejich konečný zdar klíčová. Potopení několika velkých německých křižníků nemělo příliš velký význam, protože německá hladinová flotila byla tak malá; co bylo důležité, byla pomalá vyhlazovací válka mezi německými ponorkami a britskými konvoji plujícími přes Atlantik, což byl konflikt, který ilustroval řadu rozdílů mezi Spojenci a jejich protivníky. Němci v reakci na svou slabost, pokud jde o hladinové námořnictvo, investovali do specializované ponorkové války. Měli technicky dobré ponorky a statečné posádky (28 000 ze 39 000 Němců sloužících na ponorkách během války padlo).

Německé ponorky zpočátku dosáhly v Atlantiku velkých úspěchů: jen roku 1940 potopily čtvrtinu veškeré britské tonáže a roku 1941 Spojenci nestačili stavět lodi tak rychle, jak je Němci potápěli. Ztráty lodí s dodávkami do Sovětského svazu mohly být ještě vážnější. Ze 36 lodí, které vypluly z Islandu 27. června 1942, jich do Murmańska dorazilo jen 11, a vybavení, které se v potopených lodích ztratilo, zahrnovalo 400 tanků, 200 letadel a 4000 nákladních automobilů.¹⁷ Ponorky nakonec neporazily dobře vybavené elitní síly, ale nesourodá směsice civilních plavidel, lodí britského Královského loďstva a letadel. Většina z námořníků konvojů patřila k civilnímu obchodnímu loďstvu a neměla nijak valné zbraně. Obchodní lodě se hodily k převážení děl a k vypouštění hlubinných pum. Velmi úspěšné byly některé improvizované inovace, které místo odborných laboratoří zaváděli různí jednotlivci (někdy vyššími autoritám navzdory). Problém protiponorkových letadel, které nedo-

kázaly nalézt cíle v noci, byl vyřešen opatřením velmi silného světloometu, a potřebě poskytnout letecké krytí uprostřed Atlantiku částečně vyhověla adaptace ropných tankerů na provizorní letadlové lodi.

Nedošlo k žádnému okamžitému vítězství. Německá ponorková flotila nebyla nikdy zcela zničena a konvoje nebyly nikdy úplně v bezpečí, ale ztráty se snížily natolik, že bylo možné, aby Američané a Britové budovali nové lodě rychleji, než jak byly potápěny. Churchill napsal, že námořní válku necharakterizují „ohnivé bitvy a skvělé úspěchy“, ale „statistiky, tabulky a křivky národu neznámé, veřejnosti nesrozumitelné“,¹⁸ což bylo tvrzení, jež se dalo použít i na další aspekty spojeneckého válečného úsilí.

Spojené národy

Globalizace války prověřila schopnost různých a územně vzdálených mocností ke spolupráci. Británii a Americe se to neobyčejně dařilo. Obě země spojoval jazyk, kultura a politické hodnoty a jejich vládnoucí třídu sblížil program Rhodesova stipendia a potřeba zchudlých britských aristokratů nalézt bohaté nevěsty (Churchillova matka byla Američanka). Churchill a Roosevelt se měli rádi a před americkým vstupem do války spolu udržovali pravidelné styky. Vztahy se Stalinem tak dobré nebyly, ale oba západní vůdci se snažili s ním vyjít. Churchill prohlašoval, že kdyby Hitler napadl peklo, pronášel by pochvalné poznámky o ďáblovi.

Možnosti Německa vést globální válku byly omezené. Jeho nejmocnějším spojencem bylo Japonsko, ale obě tyto mocnosti pro vzájemnou koordinaci mnoho nedělaly. Hitler se nikdy s japonskými vůdci nesešel a klíčové akce, které válku globalizovaly – vpád do Sovětského svazu a útok na Pearl Harbor – Němci i Japonci podnikli, aniž by je se svými spojenci konzultovali. Invaze do Sovětského svazu přerušila pozemní spojení Německa s Japonskem. Koordinace s německými spojenci v Evropě byla rovněž chabá. Ve srovnání s Německem byli tito spojenci slabí a řada z nich se k novému pořádku stavěla bez nadšení. Mannerheimovo Finsko přinutila ke spojení s Německem sovětská agrese a Maďarsko i Rumunsko vstoupily do války pozdě a neochotně – později každá z těchto zemí uzavřela dohody se Spojenci. Mussolini byl jediným cizím vůdcem, snad jediným lidským tvorem, kterého Hitler uznával, ale vláda Mussoliniho nad Itálií byla nejistá. Itálie vstoupila do války teprve tehdy, když to vypadalo, že Německo zvítězí. Král a vládnoucí vrstva se zase stáhli, jakmile bylo zřejmé, že Německo prohrálo.

* *The Diaries of Evelyn Waugh [Deníky Evelyny Waugh]* (red. Michael Davies, 1979) str. 483. Námořník jménem Florence, jehož Waugh obhajoval, dostal osm měsíců.

Válečné hospodářství

Všeobecně se uznávalo, i když to tak němečtí vůdci vždy necítili, že krátká tažení z let 1939 až 1941 umožnila Německu vyhnout se vyčerpání jeho relativně omezených průmyslových zdrojů. Výsledek dlouhé války odehrávající se na mnoha bojištích závisel na ekonomice, v což Británie a Francie vždy doufaly. Před rokem 1939 předpokládaly, že koalice ekonomicky silných zemí přivede izolované německé hospodářství na kolena. Z krátkodobého hlediska se tento názor ukázal nesprávný: vojenská síla překonala sílu ekonomikou. To však změnil vpád do Ruska. Velká část ruské výroby byla soustředěna na územích, které Německo okupovalo: v listopadu 1941 do této kategorie spadla většina výroby ruského uhlí, oceli a hliníku.¹⁹ Němci však ze svého postupu získali jen málo, neboť sovětské síly ničily při ústupu zařízení továren a dokonce i úrodu na polích. Rusové také dokázali přestěhovat značné množství výroby dál od okupanta. Továrny byly demontovány, naloženy na vlaky a znovu sestaveny na Sibiři a mezi červencem a listopadem 1941 se na východ přesunulo 1523 velkých ruských továren, které doprovázelo 25–30 milionů dělníků.²⁰ Ještě významnější byla skutečnost, že sovětské jednotky pokračovaly v boji, což znamenalo, že Němci museli poprvé v dlouhém tažení nahrazovat výstroj a ne nabrat po jednom krátkém tažení síly a chystat se na druhé. To pro ně byl skutečný šok, protože útok na Sovětský svaz byl prvním tažením, které Němci plánovali jako *Blitzkrieg*. Německý průmysl se před tím, než bylo ruské tažení skončeno, již připravoval na další fázi války: když Rudá armáda podnikla u Stalingradu protiútok, wehrmacht dostával menší příděl celkové výroby munice, než v kterémkoli předchozím stadiu války.²¹

Německé hospodářství muselo čelit několika problémům spojeným s udržováním takové války – bylo menší než jeho protivníci a nemělo životně důležité komodity (jako gumu). Koncem roku 1944 se celková výroba munice Spojenců odhadovala na 180 miliard dolarů, kdežto celková výroba Osy na 100 miliard dolarů.²² Kromě toho Německo ne vždy využívalo své zdroje efektivně. Velká část oblastí, které kontrolovalo, přešla do jeho držení poté, co je Němci dobyli. Zpočátku bylo snadné zmocnit se zlatých zásob či hromad hotového zboží z továrních skladů, ale dlouhodobě se toto využívání zdrojů ukázalo obtížnější. Nejpůsobivější pokusy, jak vyrovnat deficit způsobený odvodem německých mužů do armády, zahrnovaly využití práce cizinců. Tyto snahy začaly s Poláky, které vozili do Německa v letech 1939 až 1940, a pokračovaly s válečnými zajatci (všech národností), pracovními silami ze Sovětského svazu a stále se zvyšujícím počtem lidí ze zemí jako Francie. V srpnu 1944 bylo v Německu 7 615 970 cizích dělníků (z nichž 2 800 000 byli sovětský občané, 250 000 Belgičani, 1 300 000 Francouzi, 590 000 Italové a 1 700 000 Poláci).²³

Produktivitu cizích dělníků snižovaly špatné přídělky (zvláště pro lidi z východu), nepřátelské politické postoje (zejména u lidí ze západu) a celkové obtíže s integrací lidí, kteří často neměli zkušenosti s průmyslovou výrobou. V jedné továrně v Essenu byla produktivita cizích dělníků o 15–43 procent nižší než u jejich německých spolupracovníků.²⁴ Kromě toho, přestože platy cizích dělníků byly nižší, celkové náklady na jejich zaměstnávání byly vyšší, neboť bylo třeba zajistit jejich dopravu, zvláštní ubytovny a formy bezpečnosti a nucení k práci. K nejvýkonnějším pracovníkům patřily z hlediska zaměstnavatelů mladé Rusky – ne proto, že by byly fyzicky silné a kvalifikované, ale proto, že bylo snadné na ně dohlížet. Náklady na zaměstnávání cizinců se kumulovaly. Kvalifikovaného dělníka ve zbrojovce mohli odvést do armády a jeho místo dostal zemědělský dělník a to zase dělník z Polska nebo Sovětského svazu (tito lidé tvořili až přes polovinu německých pracovních sil zaměstnaných v zemědělství). V každé takové fázi byla práce vykonávána méně efektivně než ve stadiu předchozím.

Německo se snažilo využít cizích pracovních sil i tak, že dovolovalo, aby v poražených zemích dál fungoval průmysl, a to za podmínky, že bude přispívat k německému válečnému úsilí, což byla politika, jež ve Francii slavila určité úspěchy. Ale využívání průmyslu v cizích zemích bylo obtížné vzhledem k nepřátelství jak vedení podniků, tak dělníků, jakož i k čistě logistickým problémům vojenského řízení, jež se pokoušelo vykonávat dozor nad civilními institucemi v neznámém prostředí.

Německému válečnému hospodářství dále škodil konflikt mezi různými organizacemi, které se považovaly za jeho vedení. Hitler sám se o průmyslové otázky příliš nezajímal, zatímco Göring (šéf čtyřletého plánu a ministr hospodářství) se potýkal s Todtem (ministrem zbrojní výroby) a Thomasem (hlavou válečného hospodářského úřadu). Po Todtově smrti roku 1942 se ministrem zbrojní výroby stal Albert Speer. Když se Göringovy chyby dostávaly čím dál víc na veřejnost, Speer mohl vydat výnos o dozoru a nakonec v září 1943 převedl ministerstvo zbrojní výroby pod ministerstvo válečného hospodářství, ačkoli to stejně neznamenovalo konec konfliktů s armádními veliteli a se Saukelem, který se staral o pracovní síly.

Ke zhoršení situace došlo kvůli moci vojáků a trvání na tom, že čistě vojenské záležitosti mají přednost před ekonomickými. Německé jednotky byly lépe vycvičeny a měly lepší kázeň než jejich nepřátelé a také jejich zbraně byly obvykle lepší, ale vojáků a zbraní nebylo nikdy dost. Ve Francii roku 1944 měli Britové a Američané „jasnou převahu dvaceti k jednomu tanku a dvaceti pěti k jednomu letadlu“.²⁵ Tak nerovné podmínky nelze vysvětlovat jen z hlediska špatných vojenských rozhodnutí – Německo mělo méně zdrojů než jeho protivníci –, ale dominantní postavení vojáků nad ekonomickým plánováním věci zhoršovalo; generálové důrazně žádali, aby zbraně byly vyrobeny

podle přesných požadavků, ale odmítali standardizaci, která umožnila Američanům vyrábět tak velká množství výrobků. Německé myšlení, příliš soustředěné na výkony na bojišti, zanedbávalo otázku, jak tam mohou být vhodná množství materiálu dopravena. Doprava byla vždy jejich slabostí. Tolik vychvalovaná mobilita německé armády byla založena na tancích, ale vojsku chyběly nákladní vozy k převozu střeliva a potravin ihned za rychlým postupem, což byl zvlášť velký problém při pokusu dobýt ohromné prostory Sovětského svazu.²⁶ Göringův předpoklad, že potravu a munici lze dopravovat letecky, se ukázal beznadějně optimistický, a zatím si obléhané síly začaly cenit výhod primitivních forem přepravy – snědly 40 000 koní.²⁷

Také postoj Němců k letecké válce odhaloval, jak silně dostává boj přednost. Spojenci používali letadel nejrůznějšími způsoby. Těžké bombardéry zaspávaly bombami průmyslová města a Liberatory s dlouhým doletem měly přispět ke uzavření „atlantického předělu“ (bodů, ve kterém německé ponorky předtím dokázaly operovat, aniž by musely mít obavy ze vzdušných útoků). Němci naopak tvrdili, že letadla se mají využívat převážně k podpoře pozemních jednotek. Z tohoto hlediska byly zvlášť důležité střemhlavé bombardéry a Luftwaffe dostala zákaz vyrábět bombardéry, které by tyto operace provádět nemohly. „Velký šéf“ číslo jedna, který toto rozhodnutí vydal, byl bývalý akrobatický pilot Ernst Udet, který se stal příkladem německých snah klást fantastické výsledky nad celkový účinek.²⁸

Výkonnost německého hospodářství poškozovaly také akce nepřítele. Pozemní válka velký dopad na německé hospodářství neměla a jeho schopnost vyrábět zbraně začala být ohrožena teprve, když Spojenci pronikli německými hranicemi z doby před rokem 1938, a Německo tak přicházelo o vlastní území; tento fakt vrhá zajímavé světlo na německou neschopnost efektivně využít okupovaných území. Naopak letecká válka měla na německou výrobu dopad velmi silný. Vedení britského a amerického letectva dělalo optimistické odhady toho, jakou škodu mohou Němcům způsobit. Po roce 1945 sklouzli ekonomové do opačného extrému a tvrdili, že potenciál německého hospodářství nebyl nikdy plně využíván a zvýšení výkonnosti kompenzovalo ztráty způsobené bombardováním. Ani jeden z těchto vyhraněných názorů není pravdivý. Bez pozemní války by kolaps Německa nenastal, ať by byl počet bomb sebe vyšší. Stejně absurdní je předpokládat, že německé hospodářství bombardování neovlivnilo. Účinky byly kumulativní. Dobře mířená bomba, která by rozmetala celou muniční továrnu, existovala jen v představách propagandistů velitelství bombardovaného letectva a i ten nejvelkolepější britský nálet – když se eskadra bombardérů Lancaster pokusila zaplavit Porúří tím, že hodlala zničit přehrady těžkými samonaváděcími bombami – přinesl jen zklamání. Co přinášelo výsledky, byla frekvence zpomalování výroby, k níž museli němečtí výrobci přistupovat, aby opravili škody a dočkali se

náhradních dílů (jejichž dopravu brzdilo bombardování železnic), zatímco se jejich vyčerpání a demoralizování dělníci zase museli uchýlit do krytů (v Mohanu roku 1944 zněly sirény 540 hodin). Zdroje byly směřovány na rekonstrukci, vzdušnou obranu a přesun výroby na méně ohrožená místa a tyto činnosti zaměstnávaly roku 1944 2 miliony Němců.²⁹ Nakonec byla jedna třetina německé dělostřelecké výroby nasměrována na protiletadlová děla.³⁰ Dopad náletů na morálku se objevil v poválečných studiích o strádání obyvatel; přes devět z deseti respondentů se o bombardování zmínilo. Další nejčastěji zmíněnou formu strádání, tj. nedostatek potravin, uváděl jen jeden z deseti respondentů, a nacistické nespravedlnosti připomínal jeden z padesáti.³¹ Bombardování přinutilo Luftwaffe přejít do defenzívy, když se snažila zachovat si dostatek bitevních letadel, aby zastavila Lancastery a „létající pevnosti“, což přineslo úlevu Rudé armádě, která nemusela mít obavy z leteckých útoků.

Hospodářství nepřátel Německa do jisté míry těžilo z celkového řízení civilními zaměstnanci, kteří viděli celkovou situaci a zdůrazňovali spíše kvantitu než kvalitu výroby. Britský letecký průmysl se soustřeďoval na opravy, aby se tak omezené zdroje mohly využívat co nejdéle. V únoru roku 1944 se 18 procent veškerých pracovních sil leteckého průmyslu soustředilo na výrobu náhradních dílů.³²

Spojené státy mohly věnovat všechno své úsilí na zdokonalování výroby, aniž se obávaly přímé hrozby nepřátelských akcí. Americké hospodářství neznalo tradice válečného hospodářství. V období od roku 1933 do roku 1938 dosahovaly celkové vojenské výdaje 1,175 milionu liber – tedy méně než polovina výdajů německých (2,868 milionu), ruských (2,808 milionu) a o něco více než byly výdaje italské (930 milionů)³³ – ale široká ekonomická základna, na níž Spojené státy stavěly, byla mnohem dokonalejší než u kterékoli jiné země. Spojené státy měly rozsáhlé přírodní zásoby téměř všech surovin, které válka potřebuje, a výroba uhlí zde byla proti Německu dvojnásobná.³⁴ Amerika byla navíc dynamickou společností, kde kapitalisté s titánskými ambicemi byli zvyklí na řešení problémů, pokud na tom mohli něco vydělat.

Pokud jde o mobilizaci hospodářství, měla Amerika výhody, které nápadně chyběly hospodářství zemí pod ochranou Německa. Počátkem čtyřicátých let průmyslníci v kontinentální Evropě věděli, že na válku již šly velké hospodářské zdroje. Mír – dokonce i mír vítězný – musel přinést pokles této produkce, na což ti, kdo do ní příliš mnoho investovali, draze doplatili. Kromě toho stále větší pravděpodobnost německé porážky znamenala, že se mnozí začali od nacistického režimu odtahovat – což bylo zvlášť významné pro výrobce v okupovaných zemích. Naopak pro americké průmyslníky bylo vítězství jejich vlasti čím dál zřejmější a také měli méně co ztratit než jejich evropské kolegové, a tak na poválečnou ekonomiku nehleděli s obavami; částečně i proto, že americký průmysl byl do značné míry zaměřen na výrobu

takových předmětů jako džípy a nákladní auta, jichž bylo možné využít i v době míru, částečně proto, že americké hospodářství přecházelo z velmi nízkých vojenských nákladů třicátých let na poměrně vysoké, což bylo charakteristické pro období po roce 1945. Američtí výrobci nemuseli považovat vládní zbrojní náklady za dočasný jev a mnozí si uvědomovali, že investice do takové výroby má dlouhodobý ekonomický, stejně jako krátkodobý vojenský význam. Celková americká výroba se během války zvýšila (z 88 600 milionů dolarů roku 1939 na 135 000 milionů roku 1944).³⁵ Nejvýznamnějším pramenem spojenecké síly byly velké výrobní linky v Chicagu a v Kalifornii: 40 procent všech zbraní použitých v evropské válce bylo vyrobeno v USA.³⁶

Válečné hospodářství však nebylo určeno jen k výrobě vojenské výzbroje – válčící země si musely udržet výrobu potravin, aby nakrmily vojáky i dělníky. Sovětský svaz, kde zemědělská produkce poklesla v letech 1940–1943 asi o jednu třetinu, dosahoval při výrobě potravin nejmenších úspěchů. Většinu sovětských občanů udržovala při životě jednotvárná strava sestávající z chleba a brambor. Ve Spojených státech naopak životní úroveň vzrostla. Evropské děti si spojovaly americké vojáky se zmrzlinou, žvýkačkou a kokolou. I ty země, kde výroba potravin poklesla, se obvykle snažily zajistit, aby to nemělo přímý vliv na cenné vojáky a dělníky. Spousta lidí zemřela hladu ve městech, které nepřítel izoloval vojensky (jako Leningrad) nebo promyšleným rozhodnutím (jako varšavské ghetto). Došlo i ke hladomorům – jako v Řecku či v Bengálsku –, které nebyly zcela přímým výsledkem války, ale celkově žádné bojující mocnosti v Evropě nehrozilo, že by byla vyhladována. Životní úroveň se však neměřila jen podle zkonsumovaných kalorií. Ve všech zemích morálku obyvatel dramaticky ovlivnila schopnost obstarat si malé přijemnosti, které činily život snesitelnějším – zvláště důležitý byl nikotin a kofein. Němci schovávali poslední zásoby opravdové kávy pro vojáky odcházející do bitvy. V Horním Savojsku byly jediným běžným cílem makistických útoků trafiky. Britské válečné úsilí plulo na moři silného, sladkého čaje.

Vůdcovství

Německé vojsko mělo autoritářský charakter. Záviselo na rozkazech předávaných shora a prováděných bez diskuse. Nacisté tyto tradice nijak nezmirnili, ale naopak ještě zdokonalili, částečně proto, že následky neposlušnosti a zpochybňování byly nyní daleko horší. Vyšší důstojníci, kteří nesouhlasili s Hitlerovou politikou (Blomberg, Fritsch) byli zneuctěni. Je lehké pochopit, proč Paulus, německý velitel, který neuposlechl Hitlerova osobního rozkazu, aby se u Stalingradu nevzdával, spojil svůj osud s Rusy, kteří ho zajali: věděl, že v Německu by ho čekala jen popravčí četa. Generální štáb německých

ozbrojených sil byl ustaven v únoru 1938, ale Hitler mu nikdy neumožnil uplatňovat příliš mnoho moci, zčásti proto, že se obával, že by se štáb mohl stát alternativním střediskem moci. V říjnu 1943 dostaly za boj na východní frontě a jinde zodpovědnost generální štáby dva.³⁷ Na samém počátku války byla Hitlerova osobní moc podle všeho výhodou, ale jeho zájem byl nevyzpytatelný a nárazový; navíc mu počáteční úspěchy daly příliš velkou sebedůvěru a víru ve vlastní úsudek a ve schopnost německých sil zdolat zřejmě nepřekonatelé překážky.

Rozdělení moci u Spojenců se v různých zemích lišilo. Roosevelt byl zdvořilý a taktní a jeho ústavní postavení ho nutilo působit spíše pomocí souhlasu než vydáváním rozkazů. Churchill nebyl tak tolerantní, ale i on dokázal vládnout se souhlasem parlamentu a vládního kabinetu. Jeho víru ve vlastní úsudek možná poněkud narušila zodpovědnost, kterou měl za tragický nezdár na počátku války, tj. za norskou expedici. Stalinova pozice byla úplně jiná. Sovětští generálové, kteří řekli něco špatně, mohli dostat, jak řekl maršál Žukov, „pozvání na kafe k Berijovi“ (velitel státní policie),³⁸ a ti jako Pavlov, které činili zodpovědnými za počáteční porážky, byli zastřeleni. Avšak na rozdíl od Hitlera Churchillova i Stalinova vojenská dráha začala spíše katastroficky než vítězně, což může vysvětlit skutečnost, že v letech 1941 až 1945 byl Stalin víc než kdykoli v předchozím desetiletí velmi ochotný diskutovat o problémech s kolegy. Žukovovo postavení hodně posílilo vítězství u Stalingradu a pak se stal nejvýznamnějším příkladem člověka, který se pravidelně se Stalinem dohadoval a dokázal to přežít.

Churchillovu a Rooseveltovu ochotu o rozhodnutích diskutovat a vydávat se tak všanc kritice lze ilustrovat na jejich vztahu k Charlesovi de Gaullovi. De Gaulle byl vojenský vůdce, kterého vláda neuznávala, a jeho oficiální vojenská hodnost byla nižší, než měly stovky spojeneckých důstojníků. Síly, které měl k dispozici, byly do konce roku 1942 zanedbatelné a po tomto datu omezené. De Gaulle měl také složitou povahu. Slavné se staly jeho prudké spory s Churchillem a když se setkal s Rooseveltem v Casabance, za závěs rozestavili vojáky s kulomety, kdyby náhodou chtěl prezidenta Spojených států fyzicky napadnout. Přesto všechno spojenečtí vůdci de Gaulla přijímali a někteří se řídili jeho radami a nakonec ho uznali hlavou vlády.

Výhody otevřené diskuse je možné ukázat na srovnání iniciativy, jež se vyslovila pro sjednání míru a jež vyšla od části britské vládnoucí třídy roku 1940, a podobné iniciativy pocházející od části německé vládnoucí třídy roku 1944. Nejdůležitějším výsledkem britské diskuse bylo to, že Halifax, který stál v čele mírové frakce, přestal být ministrem zahraničí a byl jmenován velvyslancem ve Washingtonu, kde jeho schopnosti Britům velmi prospěly. Když však chtěla o míru diskutovat roku 1944 skupina německých aristokratů a vojáků, zahájili tuto debatu tím, že pověřili plukovníka Clause von Stauffenberga,

aby nastražil pod Hitlerův konferenční stůl bombu. Incident skončil Hitlerovým zraněním a jeden z německých hlavních generálů, Rommel, byl přinucen vzít si život. Řada účastníků atentátu byla popravena.

Závěr

Kdo se stal vítězem II. světové války? Odpověď na tuto otázku je méně zřejmá, než by se zdálo. Od roku 1942 síly bojující proti nacistickému Německu samy sebe popisovaly jako „Spojené národy“, ale ve skutečnosti se jejich účast na válečném úsilí i odměna, kterou sklídily, nesmírně lišily. Většina Evropanů si pravděpodobně neuvědomovala, že členem koalice, která porazila Hitlera, byla například i Argentina. Čtyři klíčové země, které si roku 1945 rozdělily evropskou kořist, byly Británie, Francie, Spojené státy a Sovětský svaz. Byly to také tyto čtyři země, které okupovaly Německo a získaly, spolu s Čínou, stálá místa v Radě bezpečnosti Organizace spojených národů.³⁹

Vojenský příspěvek Francie k porážce Německa byl malý a de Gaulle trval na vyslání vojska do války hlavně proto, aby si vydobyl místo u vítězného jednacího stolu, a méně proto, že by se domníval, že jeho vojáci budou v boji proti Němcům nějak zvlášť výkonní. Příspěvek Británie byl větší, ale mnohem menší než Sovětského svazu a Spojených států, dvou mocností, které z evropské války udělaly válku světovou. Porovnat přínos Sovětského svazu a Spojených států je těžké, protože oba státy byly velice odlišné. Spojené státy byly velkou průmyslovou velmocí s malou pozemní armádou; Sovětský svaz byl z ekonomického hlediska zemí primitivní a měl obrovský počet vojáků. Na každého amerického občana padlého v II. světové válce, zahynulo osmdesát pět občanů sovětských.⁴⁰

Není však pravda, jak někdy tvrdili západní obdivovatelé Sovětského svazu, že by II. světovou válku vyhrál Sovětský svaz. Bez Spojenců by Sovětský svaz čelil plnému nasazení německých vzdušných sil a neměl by dostatek munice a zbraní – roku 1943 se válečný materiál poskytnutý Sovětskému svazu rovnal jedné pětině celkové sovětské výroby.⁴¹ Sovětský svaz by bez západní pomoci nevydržel. Západní spojenci naopak zvítězit ve válce bez Sovětského svazu mohli. Cena, kterou by zaplatili, by sice byla strašlivě vysoká, ale dříve nebo později by bombardování srazilo Německo na kolena a Amerika by nakonec mohla zmobilizovat nesmírnou armádu, kterou by odvedla ze zdravé populace 150 milionů lidí. A kdyby se zhatilo naprosto vše, Amerika by, dejme tomu, mohla vše vyřešit svržením atomové bomby na Berlín.

Výhody, které spojenci ze svých vítězství získali, byly rovněž různé. Pokud jde o území a vojenské výhody, největší krajíc dostal Sovětský svaz. Všechny státy, které se Sovětským svazem či Ruskem ve dvacátém století vál-

čily – Německo, Japonsko, Polsko, Finsko – byly roku 1945 zpustošené, ale Sovětský svaz rozšířil své hranice a zvýšil svůj vliv ve východní a střední Evropě. Další zemí, která měla zřejmý prospěch z porážky Německa, byla Francie. Francouzští nacionalisté vždy prohlašovali, že francouzskou bezpečnost je možné zaručit jen rozbitím Německa, což se vlastně stalo, když bylo Německo rozděleno na zóny okupované čtyřmi mocnostmi. Francie obnovila hranice zakreslené ve Versailles a Charles de Gaulle a François Mitterrand, již byli oba vychováni v hrozbě z „německého problému“, si vybudovali nový vztah k Západnímu Německu založený na spolupráci z pozice síly.

Těžší je zhodnotit zisky a ztráty Británie a Ameriky. Zpětně se zdá zřejmé, že II. světová válka znamenala počátek úpadku Británie a přechodu Ameriky ke světové mocnosti. Roku 1945 to však tak jasné nebylo. Amerika ze svého vítězství nezískala ani čtvereční centimetr evropského území a ani haléř reparací (brzy nato začala rovněž udělovat vysoké podpory zemím, jež porazila). Americká hegemonie nebyla vlastním výsledkem války, ale spíše důsledkem technické a hospodářské vyspělosti, jež Americe pomohla válku vyhrát. Britové stále ještě pociťovali sebedůvěru, považovali se za jednu ze „tří velkých“ mocností a na země evropského kontinentu pohlíželi s blahosklonností. Mnozí věřili, že britská říše bude v následujících letech ještě významnější. Až asi po dvaceti či třiceti letech relativního hospodářského úpadku začalo být jasné, že britská „světová úloha“ je spíše přítěží než výhodou.

Ve vítězné euforii nabyly velkého významu morální aspekty války. Nacističtí vůdci byli postaveni před soud za zločiny proti lidskosti. Skutečnost, že na proces se dostavil i Stalinův prokurátor, Andrej Vyšinskij ukazuje, že spojenecká politika a morálka spolu neměly nikdy moc společného. Země šly do války s Německem, protože Německo ohrožovalo jejich národní zájmy, ne proto, že by nesouhlasily s nacistickým pronásledováním.

Řada obyčejných lidí na straně Spojenců však na válku skutečně pohlížela z morální stránky, i když vliv spojenecké propagandy pravděpodobně přeháněl, pokud jde o jejich počet, a zapomíná, že většina spojeneckých vojáků neměla na výběr, zda do boje jít či nejít. Někteří z těch, kdo bojovali na straně Spojenců, měli důvody pociťovat hořkost kvůli tomu, jaké se jim dostalo za jejich snahu odměny. Černí američtí vojáci si nemohli nepovšimnout, že se k nim britští a hlavně francouzští občané chovají o mnoho lépe než jejich vlastní segregovaná armáda. Jeden americký voják vyprávěl, jak viděl německé válečné zajatce sedět s bílými civilisty v nádražní restauraci v El Pasu: „Kdybych se já pokusil do té jídelny vejít, neustále přítomný empik (vojenský policista) by mi rozmlátil hlavu.“⁴² V prosinci 1944 britské síly potlačily řecké komunistické partyzány.⁴³ Největší hořkost pociťovali Poláci, kteří bojovali v britské a sovětské armádě a za frontami své vlastní země. Sledovali, jak Stalin pomáhá roku 1939 Hitlerovi okleštit Polsko, masakruje polské

důstojníky a úmyslně nechává wehrmacht potlačit varšavské povstání roku 1944 (zčásti proto, že mu vyhovovalo, že nekomunističtí předáci budou pobiti). Nyní viděli, že Stalin dostal nabídku dostat poválečné Polsko do sféry svého vlivu.

Jestliže II. světová válka přinesla nějakou ideologii, pak to nebyla víra v demokracii a svobodu, o kterých kázali západní spojenci, ale komunismus. Komunistická strana získala roku 1945 po celé Evropě nové příznivce, i když nikdy ne tolik, jak ukazovaly zmanipulované volby ve východní Evropě, a Sovětský svaz dosáhl vrcholu své slávy. Je zajímavé, že jediná země, kde komunistický věhlas upadl, byl Sovětský svaz, kde válka byla vybojována pod praporem tradičního nacionalismu a mnoho veteránů mělo ke všem ideologiím cynický vztah.

Roku 1945 však následky nadšení z komunismu nebyly patrné. Nebylo zřejmé, že východní a střední Evropa se stane sovětskými satelity nebo že komunistické strany Francie a Itálie budou vyloučeny z vlády. To ilustruje širší hledisko. To, co se považovalo za „poválečný“ svět, se ve skutečnosti nezrodilo roku 1945. Okamžitě po německé kapitulaci mnozí Evropané uvěřili, že Británie je velkou mocností, která využije svého vítězství k dalšímu zabezpečení impéria, a že Francie spěje k nevyhnutelnému úpadku. Osud Polska, kde evropská válka začala, ukazuje, jak se výklad výsledků války může v několika letech změnit: roku 1945 se zdálo, že Polsko z války získalo výhody, protože bylo po ohromných ztrátách osvobozeno od německé okupace. Za několik let na to se zdálo možné, že Sovětský svaz vyhladí polský národ úplně. Nakonec, od roku 1956 bylo jasné, že Sovětský svaz, na rozdíl od nacistického Německa, zaručí Polsku jistou autonomii. Spojence sjednocovala jejich touha zničit Hitlerovu Evropu, ale teprve v letech po roce 1945 se rozhodovali, či rozhodli, co bude místo ní.

8] Genocida

Části širšího nacistického plánu byla likvidace 6 milionů Židů. Proti Židům byly nasazeny síly a techniky z „programu eutanazie“ – zabíjení mentálně postižených lidí – a skupiny, které připravovaly o život Židy v Sovětském svazu, likvidovaly také sovětské komisaře. Židé spolu s politickými vězni, účastníky odboje, členy polské inteligence, cikány, homosexuály, svědky Jehovovými a ruskými zajatci byli posláni do koncentračních táborů. Vyhlazení Židů doprovázely další snahy o posílení „árijské“ rasy: potravinové přiděly měly přispět k tomu, aby Němci byli zdravější a plodnější a „repatriování“ byli rodilí Němci z baltických částí Sovětského svazu či z italských Tyrol.

Ve všechny nacistické plány však byly uskutečňovány se stejnou intenzitou. Od roku 1942 bylo vyhlazování Židů mnohem systematictější než vybičení kterékoli jiné skupiny snad kromě cikánů. Všechny ostatní rasové plány byly podřízeny válečnému úsilí. Třetí říše nabírala obrovská množství cizích dělníků: esesáci, kteří dříve vyžadovali, aby jejich rekruti mohli prokázat německý původ až do osmnáctého století, začali přijímat do svých řad bosenské muslimy a vyhlazování ruských válečných zajatců nahradil pokus využít je na práci. Vybičení Židů však bylo jiné. Docházelo k němu i za cenu vojenských nevýhod a s přibližující se porážkou Němců nabývalo na síle.

Někteří historikové se domnívají, že tak rozsáhlé zabíjení muselo být vyvoláno vědomým rozhodnutím, ke kterému němečtí vůdci dospěli v raném stadiu.¹ Jestliže tomu tak bylo, šlo o rozhodnutí, které dlouho dobře skrývali. V počátečních fázích nacistické vlády v Německu se zdálo, že pronásledování Židů směřuje především k tomu, aby odešli ze země a ne k jejich vyhlazení. Židé v Německu se stali terčem nesmírného ponižování a útoků, ale před rokem 1939 jich přišlo o život jen několik set. Většina z násilností, ke kterým došlo v raných fázích nacistického režimu, se odehrávala ve vzdálených městech, kde se řadoví nacisté podřizovali pravidlům nejméně. Po uchopení právního řízení se antisemitská politika stala oficiální, dalo se však předpokládat, že bude omezená a předvídatelná. Vláda měla řadu jiných zájmů než jen antisemitismus a některé z jejich starostí, zejména pokud jde o hospodářství, s antisemitskou politikou neladily. Podřízení židovské politiky obecným zájmům státu znamenalo, že antisemitské pronásledování nebylo soustavné. Byla doba – zejména než se roku 1936 do Berlína sjeli návštěvníci olympijských her –, kdy se zdálo, že život německých Židů bude snesitelnější.

To se začalo měnit spolu s nacistickou vojenskou expanzí, která přivedla pod vládu nacistického režimu ještě větší počet Židů. Zvláště dramatické následky měl vpád do Polska, v němž jich žily 3 miliony. Polsko bylo nepřátelskou zemí a nacisté zde opovrhovali celou populaci, nejen jeho židovskou částí. Za takových okolností příliš nehrálo roli právní omezení ani riziko pohrdání veřejným míněním. Z 16 336 polských civilních občanů popravených v průběhu šesti týdnů následujících po německém vpádu do Polska bylo nejméně 5000 Židů.

Silnější násilí proti Židům, které se projevilo po vpádu do Polska, neodráželo nijak koherentní novou politiku. Ve skutečnosti se období přibližně osmnácti měsíců po polské porážce vyznačovalo, pokud jde o nacistický postoj k Židům, zmatkem a rozpory. Motivace k činu vycházela ze zvýšeného počtu Židů, kteří se dostali do područí nacistů s každým vojenským vítězstvím, a ze skutečnosti, že „židovský problém“ byl spojován se širšími plány na přebudování obyvatelstva, k němuž mělo za nacistické vlády dojít. Ta část Polska, kterou Německo porazilo, byla rozdělena na oblast, která měla být nakonec připojena k říši, a územně-správní jednotku „Generální gouvernement“, v jejímž čele stál civilní guvernér. Židé, cikáni a velká část Poláků měli být vystěhováni ze starých hranic říše do hranic nově anektovaného území. Složitost plánů na přesídlení ještě zvyšovala „repatriace“ statisíců rodilých Němců.

Němečtí úředníci debatovali o plánech na deportaci Židů na francouzský ostrov Madagaskar, ale tento projekt nemohl být uskutečněn, dokud by nebyl uzavřen mír s Británií, jež kontrolovala moře. Mluvilo se také o přesídlení Židů do rezervace ve východní části Generálního gouvernementu, což však vyvolalo námitky generálů, kteří si nepřáli, aby tak strategicky citlivá oblast byla zahlcena hladovými a neloajálními lidmi.²

Německý výnos, že Židé by neměli bydlet v obcích o méně než 500 občanech, vyhnal Židy do měst a místní správa na to reagovala zřízením ghatt (hlavně v Lodži a ve Varšavě). Někteří němečtí úředníci uznávali, že židovská práce by se mohla ve válečném hospodářství hodit, a snažili se, aby Židé dostávali nějaké potraviny a suroviny. Jiní prostě chtěli ghatta vyprázdnit a jejich obyvatele deportovat jinam.³ Každý věděl, že velký počet Židů, které takto posílali sem a tam, zemře hlady, zimou nebo v důsledku nemoci, zatím se však o úmyslném zabíjení ve velkém neuvažovalo.

Vpád do Sovětského svazu vedl k dalšímu zabíjení. *Einsatzgruppen* vyhledal sovětské komisaře a všechny Židy ve službách komunistické strany a v létě roku 1941 Němci spolu s místními pomocníky pobili tisíce lidí. Stále se však nejednalo o politiku systematického a všeobecného vyhlazování, politiku, o níž se zřejmě rozhodlo někdy v době mezi vpádem do Sovětského svazu a koncem roku 1941. Nová strategie byla objasněna na wannseeské konferenci o židovské politice, která v lednu 1942 svedla k jednání patnáct vy-

sokých úředníků odpovědných za židovské záležitosti. Bylo rozhodnuto, že židovské odchody ze země nebudou podporovány, ale bude jim naopak bráněno. Cílem se nyní stalo naprosté vyhlazení.

Evropští Židé byli nyní odvázeni do koncentračních táborů. Ty existovaly téměř po celou dobu nacistického režimu, ale zpočátku se využívaly převážně k věznění politických disidentů. Ne všechny koncentrační tábory byly určeny k pouhému vybíjení. Některé, například Bergen-Belsen, byly tábory pracovními, kde lidé umírali na přepracování, podvýživu a nemoci a v cílených popravách. Největším a nejznámějším vyhlazovacím střediskem byla Osvětim, kde zahynulo kolem jednoho milionu lidí.⁴

Kdo byl za vyhlazení Židů odpovědný? Nejjednodušší odpověď by zněla Adolf Hitler, jehož antisemitismus nasadil tón pro celou nacistickou stranu a jehož osobní moc byla nesmírná. Neexistuje však žádný písemný důkaz, že by Hitler vydal nějaké přímé rozkazy či dokonce že by měl podrobné znalosti o tom, jakými prostředky jsou jeho obecná přání prováděna. Zasloužili nacisté často o vůdcových přáních diskutovali, ale Hitlerovo zasahování do této záležitosti bylo podivně tiché. Zdá se, že člověk, kterému tolik záleželo na stříhu uniforem, se nikdy nezajímal o obrovskou operaci, jež byla nutná k přemístění lidí ze Soluně, Budapešti a Nice do plynových komor v Polsku. Rozkazy týkající se vybíjení Židů byly předávány nepřímým a někdy i tajným způsobem. Když například Dieter Wisliceny, který měl na starosti deportaci řeckých Židů, navštívil v červnu 1942 v Berlíně odborníka SS na židovskou otázku Adolfa Eichmanna, ten vyndal z trezoru dokument, který, jak řekl, byl rozkazem Himmlera vyjadřujícím vůdcovo přání „konečného řešení“ židovského problému.⁵

Provádění antisemitské politiky záviselo na nacistických funkcionářích, kteří se předháněli, aby splnili to, co považovali za vůli lidí stojících nad nimi. Mezi nacistickým vedením existoval neustálý boj o to, jak provádět protižidovskou politiku. Útoky na německé Židy v listopadu 1938 (*Křišťálová noc*) podporoval hlavně Goebbels, ministr propagandy, což byl jeho pokus, jak získat vliv na židovské otázky. Goebbelsovy snahy sledovali nespokojeně jeho kolegové, kteří usilovali o prosazení své autority v době po Křišťálové noci; zvláště Göring jako ministr hospodářství použil těchto událostí jako záminky, jak z německých Židů vyždímat peníze. Konferenci ve Wannsee zahájil Reinhard Heydrich prohlášením, že se nyní stal pověřencem pro přípravu „konečného řešení židovské otázky“. Ministerstvo propagandy nebylo na konferenci ani zúčastněno, avšak Goebbels se postaral o obnovení své autority tím, že zajistil, aby se jeho lidé zúčastnili následující konference k této otázce 6. března 1942.⁶

Vyhlazení Židů neprováděli pouze nacisté, ale závisela i na spolupráci institucí, které existovaly ještě před nacistickým hnutím. Patřila mezi ně státní

správa, soudnictví, lékařství a armáda a na konferenci ve Wannsee byli přítomni zástupci ministerstva vnitra, spravedlnosti i zahraničních věcí. Armáda pobila velká množství Židů v Srbsku jako odpověď na partyzánské útoky, v Sovětském svazu spolupracovali s *Einsatzgruppen* vojáci a v Řecku zase pozemní vojsko i námořnictvo pomáhalo s deportacemi Židů.⁷ Státní úředníci a vyšší důstojníci byli obvykle starší než jejich kolegové nacisté a patřili spíše k tradiční německé vládnoucí třídě. Účast na řešení židovské otázky otvírala možnosti byrokratickým podnikatelům: tím, že lidé jako Hans Luther, náměstek ministra zahraničí, získali kontrolu nad touto novou problematikou, dosáhli většího vlivu na úkor svých přímých nadřízených.

Podíleli se obyčejní Němci na vyhlazování Židů? Pokud jde o to, že pomohli nacistům k moci a nebránili jejich následné politice týkající se Židů, zní odpověď ano. Mnozí Němci Židy nenáviděli a jejich pronásledování přijali s uspokojením, je však těžké dokázat, že by se u Němců projevoval větší antisemitismus než u jiných národů nebo že by jejich antisemitismus vedl k tomu, že nacisté jednali tak, jak jednali. Prudké propuknutí antisemitických bouří, jako byla *Křišťálová noc* roku 1938, zřejmě vyvolávalo spíše nepokoj než obdiv. Pronásledování Židů se začalo dávat méně najevo spolu s tím, jak se stávalo intenzivnější. V prvních dnech nacistického režimu se antisemitické splašky linuly z oficiálního tisku a Židé byli veřejně ponižováni, když však začalo vyhlazování, otevřené útoky přestaly. Židé už nebyli považováni za oběti útoků, protože se o nich už nevědělo; byli odstraněni z veřejného života a s většinou Němců ztratili kontakty. Konečné vyhlazování probíhalo v táborech, které ležely stranou hustě obývaných center a často i mimo Německo. Jazyk antisemitismu se změnil. Zprvu nacisté mluvili o „zabíjení, krvi a pomstě, ale počátkem čtyřicátých let už hovořili o „jednotkách transportů,“ „přesídlení“ a „konečném řešení“. Raul Hilberg podává dvacet pět různých eufemistických výrazů pro zabíjení Židů.⁸

Jak Židé z Německa mizeli, objevily se pověsti, které vykládali vojáci, dozorcí koncentračních táborů a propuštění vězni, ale tyto informace nebyly šířeny zcela přesně a jasně. To, kolik lidí věděli, záleželo na jejich zaměstnání, ale vztah mezi postavením a informacemi nebyl zcela zřejmý: železniční úředník mohl znát daleko více než vysoký úředník ministerstva zahraničí. Informace také závisely na náhodě. Krátké setkání s vojákem vracejícím se z východní fronty⁹ mohlo odhalit víc než léta četby oficiálního tisku nebo poslechu BBC.

Záblesky informací neznamenal celkové pochopení toho, co se dělo. Nacistický režim věšel mladistvé zločince a střílel tisíce vlastních vojáků za dezerci nebo zbabělost. Bylo možné chápat, že výjimečně brutální nacistický režim byl zvlášť krutý k Židům, aniž by člověk věděl, že tato krutost může nakonec vést až k jejich totálnímu vyhlazení.

I kdyby si Němci byli zcela vědomi toho, co se Židům děje, co by mohli dělat? Třetí říše byla určitým podivným způsobem citlivá vůči veřejnému mínění, ale tato citlivost se projevovovala nejvíce v době míru, kdy informace proudily celkem svobodně a kdy se stát staral o mezinárodní veřejné mínění, a před tím, než se protesty považovaly za nevlastenecké. Za pomoc Židům dostávali Němci stále tvrdší tresty. Výnos z 24. října 1941 určil trest tři měsíců v koncentračním táboře pro každého, kdo by Židům projevil sympatie, a zvláštní leták s podrobnostmi těchto nařízení dostaly všechny německé rodiny spolu s přidělovými lístky. I běžná zdvořilost jako uvolnit místo v tramvaji Židovi (v době, kdy Židé ještě směli tramvajemi jezdit), se mohla stát kriminálním přestupkem.¹⁰

V takové situaci vyžadovaly velkou odvahu i zcela skromné činy. O nich však toho mnoho nevíme. O odporu proti nacistickému antisemitismu v některých Němci okupovaných zemích existují spolehlivé záznamy, protože tam přežila řada Židů, a mohla tak vyprávět o svých zkušenostech, a protože tito lidé, kteří Židům pomáhali, obvykle operovali jako součást širší sítě. V Itálii se dokonce jeden vládní úředník postaral o to, aby se zachovaly dokumenty uvádějící podrobná opatření, ke kterým státní úředníci a vojáci přistoupili.¹¹ V Německu museli jednotlivci jednat sami a obyčejně se museli obávat vlastních kolegů a sousedů. To, co o takových činech víme, pochází obvykle ze svědectví velmi malého počtu německých Židů, kteří v Německu po roce 1939 přežili. Roku 1942 našel na nádraží jeden nosič Židovku (pokoušela se dostat do Švýcarska) a trval na tom, že jí poskytne nocleh.¹² Victor Klemperer, německý Žid, si vzpomněl, že k němu přistoupil jeden známý dělník, který mu ostentativně potřásl rukou a řekl: „No tak, profesore, nenechte se otrávit! Za chvíli bude po nich, těch krvavejch bratrech.“¹³

Tyto příklady vzbuzují řadu otázek. Byl čin nosiče na železnici činem izolovaným? Třeba pomohl stovkám lidí v podobné situaci, ale jelikož většina z těchto lidí přišla nakonec o život, je nepravděpodobné, že by jeho jiné činy byly zaznamenány. Jestliže se jeho zvykem stalo pomáhat Židům na útěku pravidelně, je možné, že on sám válku nepřežil.¹⁴ Pokud jde o člověka, který potřásl Klempererovi rukou, udělal to z politického odporu k nacismu (byl komunistou), nebo ho motivovala běžná lidskost či snaha promluvit si s člověkem, který stál společensky nad ním, což by před rokem 1933 bylo pravděpodobně nemožné? Třeba ho hnala směsice motivů. V každém případě, jak si Klemperer poznamenal do deníku, takové neuvážlivé projevy podpory jejich příjemcům prakticky nijak nepomáhaly.

Zabijáci

Ne všichni Němci byli, pokud jde o vyhlazování Židů, pouze pasivními diváky. Dozorci z táborů a příslušníci popravčích čet si rozhodně nedělali iluze o tom, co se dělo, ačkoli si, opět, nemuseli uvědomovat rozsah, v jakém byly jejich činy součástí systematického vyhlazovacího programu. Kdo byli tito lidé a co je pohánělo? Popravčí čety netvořili oddaní nacisté; byli v nich přinejmenším příslušníci různých „árijských“ německých skupin, ale zabijáci nebyli „obyčejní“ – je opravdu těžké pochopit, co by slovo „obyčejný“ mohlo znamenat, mluvíme-li o Němcích v letech 1941–1945. Německo bylo vysoce segregovanou společností. Vždy je rozdělovaly třídy a rozdělení se překrývalo s politickými rozdíly, které se velmi zvýraznily s nástupem komunismu a nacismu. Rozděloval je rovněž vztah k pohlaví a ke generacím (což bylo rozdělení, které zesilovaly zkušenosti z obou válek a nacismu). Tyto rozdíly se jen zřídka odrážely v přímém odmítnutí zabít, ale odrážely se v rozdílném stupni účasti na zabíjení. Nejzapálenější zabijáci, zvláště mladší důstojníci, kteří dávali rozkazy a poháněli své muže, měli některé společné rysy: byli to muži relativně mladí, pravděpodobně s nějakým vztahem k nacistickým organizacím.

V jednotkách, které vyhlazovaly Židy, se některé skupiny k tomuto úkolu stavěly neochotně, což lze pozorovat u mužů policejního pluku 101, který značně podrobně zkoumal Christopher Browning. Starší nebyli tak horliví jako mladí. Velitel pluku, kterému bylo padesát tři let, nabídl, že „starší muže“ ze zabíjení omluví, a několik mužů, kteří posléze odmítli pokračovat, vysvětlovalo, že jejich neochota pramení ze skutečnosti, že jsou otcové.¹⁵ Zdá se, že bývalí členové komunistických a socialistických stran byli silně zastoupeni mezi těmi, kdo zabíjet odmítli,¹⁶ a katolíci proti tomuto úkolu protestovali častěji než protestanti.¹⁷

Ne všichni ti, kteří Židy zabíjeli, měli zcela jasnou motivaci: jejich činy zřejmě podminila řada různých pocitů. Konformismus, ctižádost a nechuť být považován za zbabělce hrály často větší úlohu než sadismus nebo antisemitismus. Důležitým motivem byl také strach. O skutečnosti, že za odmítnutí zabít se neodsuzovalo k smrti, bylo hodně napsáno,¹⁸ ale německé síly prosazovaly u svých vojáků velmi tuhou disciplínu, zejména v oblastech, kde bylo pobito nejvíce Židů, a existovalo mnoho způsobů, jak vojáky potrestat bez formálních kroků. Některým pohrozili zastřelením na místě, kdyby zabíjet odmítli, a uvážíme-li počet padlých u některých jednotek na východní frontě, mohlo se „přeložení za trest“ rovnat rozsudku smrti.

Zabíjení se čím dál více drobilo do jednotlivých částí – jen málo smrtí bylo jediným činem jediné osoby. Zabíjení také usnadňoval čím dál zbědovanější stav obětí. Člen SA, který roku 1934 zabil Žida, zaútočil na někoho, s nímž

sdílel jazyk i kulturu, i když nerad. Přízvuk jeho oběti, její způsoby a oblékání umožňovaly určit její společenskou třídu, odkud pocházela, úroveň vzdělání a věk, a tyto skutečnosti byly na překážku jatkým velkého rozsahu. Dokonce i po roce 1941 bývali ti, co zabíjeli, hodně otrěseni, když byli konfrontováni s nějakým detailem, který jim připomněl lidství jejich obětí. Členové policejního pluku 101 šokovalo, když mezi svými oběťmi našli ženu, která vedla kino, jež kdysi navštěvovali.¹⁹

Ale možnost zabíjáků rozpoznat u svých obětí rysy, které s nimi měla společné, se každým rokem snižovala. Roku 1944 měl esesák v Osvětimi před sebou tvory neurčité identity. Nebylo pravděpodobné, že by oběť mluvila stejným jazykem jako její pronásledovatelé. Rozdíly společenských tříd a vzdělání setřela táborová uniforma a oholená hlava a věk lidí, kteří měli k smrti spíš týdny než roky, bylo možno rozeznat čím dál méně. Zkrátka vše, co by mohlo připomínat přátele, sousedy či rodinu těch, kdo tábory řídili, u Židů zmizelo.

Účast Neněmců

Němci nebyli jediní, kdo Židy zabíjel. Když sovětské síly ustoupily z pobaltských republik, nastaly pogromy; některé iniciovali Němci, ale jiné zřejmě začaly ještě před příchodem německých jednotek. Rumunská armáda pobila při masakru v Oděse v říjnu 1941 téměř 60 000 Židů²⁰ a chorvatští a slovenští fašisté útočili na Židy s velkou krutostí. Německé jednotky také nabíraly pomocníky (známé jako Hiwis – dobrovolníci) v okupovaných zemích (v Litvě, Lotyšsku, Estonsku a na Ukrajině). Jaké důvody měli neněmečtí podílníci na vyhlazování? V některých případech je odpověď nasnadě – byl to strach. O tom, co by se stalo Němci, který neposlechl rozkaz, lze diskutovat, ale co by se stalo dobrovolníkům (Hiwis), z nichž mnozí byli rekrutováni ze zajateckých táborů, není pochyb. Účast na zabíjení byla jediným způsobem, jak uniknout dvěma velmi nepříjemným možnostem: aktivní službě proti Rudé armádě, nebo německému zajateckému táboru.

V útocích na některé východoevropské Židy bylo něco spontánního. Antisemitské nálady u Lotyšů a Litevců byly možná větší než u Němců, kteří se na zabíjení podíleli. Avšak východoevropský podíl na vyhlazování Židů neprobíhal paralelně s vyhlazováním německým. Německé projekty byly plánovány a koordinovány z centra a lidé, kteří tyto operace připravovali, chtěli, aby jejich vykonavatelé postupovali ke konečnému cíli, jímž bylo vybití všech evropských Židů, s chladnou hlavou a bez emocí. Východoevropské útoky proti Židům byly náhlé, prudké a často je vyvolávala vodka. Hilberg napsal: „Prudké násilí, po němž následovala zpověď a odpuštění, je jedna věc; organizované zabíjení je něco docela jiného.“²¹

V Polsku a v Sovětském svazu byla situace komplikovanější, neboť německé pronásledování místních obyvatel bylo kruté, a tak byla jen malá možnost, že by se dali sehnat kolaboranti, kteří by chytali Židy. Ačkoli v obou zemích byly dávné antisemitské tradice a je možné tvrdit, že tyto tradice přispěly k izolaci Židů, jež je po vpádu Němců činila zranitelnějšími. Někteří Poláci a to dokonce i ti, kteří proti Němcům bojovali, nebyli ochotní Židům pomáhat a pogromy v Polsku pokračovaly i po německém odchodu, když Židy vracející se z koncentračních táborů zabíjeli jejich vlastní rodáci. V Sovětském svazu komunistická vláda antisemitismus s židovstvím, ale protože sám sovětský režim začal antisemitismus podporovat (šlo o politiku související se Stalinovým bojem proti Trockému a starým bolševikům). Někteří Židé prožili svůj život v několika rychle se střídajících antisemitských režimech. Město Vilnius přešlo roku 1939 od vlády Polska k Litvě – ani jedna z těchto zemí nebyla známá tolerancí – a pak ho anektoval Sovětský svaz. Sovětské úřady sestavily seznam důležitých, převážně židovských občanů, kteří měli být zastřeleni. Po okupaci města roku 1941 Němci sovětský seznam našli a všechny do jednoho postříleli.

Neněmecké hnutí odporu

Účast německých spojenců či občanů na vyhlazování Židů nebyla nijak jednoduchá ani všeobecná. Mnohé vlády v Evropě byly antisemitské, ale až do zřízení loutkových fašistických režimů na konci války žádná z nich nesdílela nacistickou touhu po vyhlazení všech Židů. Nejvýraznější příklad vládního odporu k takovým projektům bylo možné spatřit ve Finsku, kde na východní frontu byli posíláni židovští důstojníci spolu s Waffen SS. Další země rozlišovaly mezi „rodnými“ Židy a novými imigranty či Židy z okrajových oblastí. Vichistická Francie, Maďarsko a Bulharsko pomáhaly nacistům Židy deportovat, ale také se snažily alespoň část své židovské populace chránit.

Odpor někdy vycházel spíše od obyvatel než od vlády. V Itálii velká část vládnoucích vrstev (včetně vyšších armádních důstojníků) sabotovala pokusy vyhladit nejen italské, ale všechny Židy pod italskou ochranou v oblastech jako Řecko, Jugoslávie či jižní Francie.²² V Dánsku se postarali o to, aby velká část židovské populace byla odvezena do Švédska ještě předtím, než Němci roku 1942 mohli začít s deportacemi, a v Holandsku se lidový odpor projevil roku 1941 generální stávkou zorganizovanou na protest proti protizidovským opatřením.

Odpor proti nacistickému antisemitismu nevycházel vždy od demokratů či liberálů. Úřady ve fašistické Itálii, v Bulharsku a ve Frankově Španělsku

při různých příležitostech jednaly ve prospěch Židů. Odpor byl nejsnazší v zemích se suverénní vládou a zejména v zemích, jež byly považovány za spojení třetí říše. Pro Němce bylo obtížné v těchto zemích intervenovat, pokud se k tomu nenaskytly zvláštní důvody, jako bylo svržení Mussoliniho nebo americká invaze do Francouzského Alžírka. Zdá se, že pouze v Maďarsku byla intervence vyvolána převážně snahou vyhlazování Židů zrychlit.

Odpor byl nejméně obtížný v západoevropských zemích, kde tresty ze přechovávání Židů nebyly tak tvrdé jako v Polsku nebo v Sovětském svazu – Annie Kriegelová se domnívala, že klíčový rozdíl mezi Francií, kde přežila její nejbližší rodina, a Polskem, kde zemřelo naprostá většina židovského obyvatelstva, spočíval v tom, že za pomoc Židům se ve Francii nedával trest smrti.²³ Přiděly byly lepší, což bylo nesmírně důležité pro všechny, kdo skrývali lidi bez dokumentů. Původ a velikost židovské populace byly také významné. Země, které pro záchranu svých Židů udělaly nejvíce – Dánsko a Finsko –, měly jen nepatrnou židovskou populaci. Organizace záchrany tak byla snazší a to možná přispělo k nízké úrovni místního antisemitismu.

Na opačné straně bylo Polsko. Počet obyvatel varšavského ghetta byl větší než celá židovská populace Francie – Poláci by nikdy nemohli ukrýt tak obrovskou skupinu lidí, i kdyby chtěli. Vliv měl i stupeň asimilace. Země, v kterých byla židovská obec již dlouho adaptována – kde Židé mluvili stejným jazykem a oblékali se stejně jako jejich sousedé –, byly místy, kde vůle i schopnost chránit Židy byly největší. Francie měla komunitu dobře adaptovaných, relativně zámožných, francouzsky mluvících Židů a rovněž nové přistěhoválce (nezřídka takové, kteří nedávno prchli před nacistickým pronásledováním). První skupina mohla využít vládní politiky a svých kontaktů mezi nežidovskými obyvateli, své schopnosti se v ní ztratit a v nejhorším případě i svých možností si ochranu koupit. Roli hrála i zeměpisná poloha. Židům se dařilo nejlépe v oblastech, kde byly k sehnání potraviny (třeba i za přemrštěné ceny na černém trhu) a kde byly dosažitelné hranice s neutrálními zeměmi. Bylo dobré být v Horním Savojsku a v Dánsku, špatným místem k pobytu bylo Polsko.

Židovský odpor a pasivita

Proč se evropští Židé nebránili proti vybití s větším úsilím? Mnozí se nijak nesnažili jít z cesty dobytelským německým vojskům nebo spolupracovali při deportacích ze svých rodných oblastí do koncentračních táborů a někteří Židé, kteří byli v úkrytu, se dobrovolně dostavili na sběrná místa. Fyzický odpor začal ze strany Židů až pozdě při povstání ve varšavském ghettu a Lodži a při vzpourách, jež propukly v některých koncentračních táborech.

Absence snahy bránit se vyvolávala velkou nevoli. Někteří Židé obviňovali vůdce svých obcí ze spolupráce s nacisty. Předsedové židovských rad ustanovených pod záštitou nacistů své členy ohledně úmyslů nacistů uklidňovali a v některých případech dokonce vybírali Židy k deportacím. Někdy se rozhodnutí těchto rad dělala podle toho, zda byli nalezeni Židé, kteří dokázali vykonávat práci, jež by se nacistům hodila, avšak rozhodnutí odrážela i jiná rozdělení – na francouzské a cizí Židy nebo u vídeňských Židů na ty, kteří sloužili v I. světové válce, a ty, kteří se jí nezúčastnili. Zdá se, že rady a rodiny jejich členů měli (načas) ze svých styků s Němci zisk. Spory v židovských obcích přerůstaly v násilí. Povstání ve varšavské ghettu začalo zabitím židovského policisty a úředníků. Roku 1957 by zavražděn Rudolf Kasztner, maďarský židovský úředník, který se po válce stal poslancem izraelského parlamentu, a to lidmi, kteří se chtěli pomstít za jeho údajnou roli při jednáních s Adolfem Eichmannem.²⁴

Odmítání „zrady“ židovských předáků je třeba chápat v kontextu překážek, které židovské akci bránily. Patřila k nim nejprve nevědomost a nedorozumění. Židé prostě nevěděli, co je čeká. V některých ohledech byla tato nevědomost u Židů horší než u zbytku evropské populace. Žid ve varšavském ghettu věděl možná více o jednotlivých brutálních činech, které se přihodily jeho souvěrcům, ale méně o celkové nacistické politice namířené proti Židům než lidé na druhé straně zdi. Židé neměli přístup k informacím, neboť se jim nedostávalo žádných forem komunikace: měli zakázáno vlastnit rádio či telefon a ve varšavském ghettu se velmi přísně kontrolovala pošta. Zvláštní problém měli Židé v Sovětském svazu. Po uzavření smlouvy Hitlera se Stalinem byly informace o nacistických krutostech potlačeny; mimoto si Židé z této oblasti pamatovali poměrně neškodné období německé okupace za I. světové války. Před německou armádou uprchlo asi 1,5 milionu sovětských Židů, 2,5 milionu jich zůstalo ve svých domovech a někteří zřejmě vítali Němce s nadšením.

Židé chápali svůj osud podle svých minulých zkušeností. Němečtí Židé byli dobře zakotvení. Někdy bojovali za svou vlast ve válce, chápali hodnotu své kultury a měli odbornou kvalifikaci, kterou by jim v cizině neuznali. Těžko se dalo uvěřit, že vyčkávání, až bouřka v Německu přejde, bude stát daleko víc, než počátek nového života v Londýně nebo v New Yorku.²⁵ Proto se Židům v prvních letech nacistického režimu opustit Německo nechťelo, ačkoli po roce 1936 někdy projevovali k odchodu velkou dychtivost. Jakmile přišli o své profese a možnost vzdělání, řada z nich poznala, že jim tato země žádnou budoucnost nenabízí.

Jiné zkušenosti měli Židé v Polsku a v Sovětském svazu. Na pronásledování byli zvyklí, což ale neznamenalo, že rozsah nacistických plánů chápali. Naopak, obce, které přežily dřívější pogromy a diskriminaci, byly možná nej-

méně připraveny nacismus pochopit. Tyto obce věřily, že pronásledování je součástí jejich života, ale že je možné je přestat. Přeceňovaly možnosti jednotlivých Němců ulehčit dopad židovské politiky a podceňovaly rozsah nacistických ambicí, které byly větší než u předchozích antisemitských režimů. Především však Židé přecenili, do jaké míry nacisté podřídí racionální využití židovské práce destrukci Židů. Mnozí předáci z ghetta se domnívali, že když budou pro nacistické válečné hospodářství užiteční, zajistí jim to přežití.

I kdyby Židé znali všechny podrobnosti nacistických projektů, co by mohli dělat? Většina z nich nemohla ve svých plánech vycházet z vlastních zájmů a schopností – žili s rodinami, jež byly součástí širších obcí. Zvlášť velkou úlohu v pasivitě Židů hrály děti a rodiče, zejména matky, kvůli nim se zaměřili na vytvoření jakési podoby normálního života. Primo Levi popisuje, jak matky v italském tranzitním táboře praly dětské šaty a pověsily je v noci před deportací do Osvětimi na ostatný drát plotu. V červnu 1944 byl zlikvidován „rodinný tábor“ v Osvětimi, matky dostaly možnost přijít na selekci pro dělnice, ale z 600 této nabídky využily jen dvě. Ostatní šly se svými dětmi do plynu.²⁶ Pro historiky je těžké hodnotit to, co si Židé za takových podmínek zvolili. Jeden autor považuje za zbabělce českého Žida Freddyho Hirsche, protože se otrávil, když byl požádán, aby zorganizoval v Osvětimi ozbrojený odpor;²⁷ jiný ho pokládá za hrdinu, neboť pro děti organizoval hry, které jim umožnily na chvíli zapomenout na své okolí.²⁸

Závěry

Zorganizovat akci, jež by přepravila Židy z celé Evropy a zavraždila je, vyžadovalo podíl mnoha lidí. Tuto operaci sice mohla podnitit hrstka nacistických vůdců, ale Hitler, Himmler, Heydrich a Eichmann potřebovali tisíce pomocníků, kteří by jejich plány vykonali. Řada z těchto pomocníků nebyli nacisté či dokonce Němci. Státní úředníci, kteří sestavovali předpisy, policisté, kteří nakládali vlaky, a cizí vlády, jež souhlasily s deportacemi Židů ze svého území – ti všichni se na tom podíleli. Okruh podílníků mohl být i širší. Předsedové židovských rad s Němci spolupracovali a v některých případech klamali své členy o osudu, jež na ně čekal. Britská vláda odmítla odvíšlat vše, co o vyhlazování Židů věděla, či vykonat nějaké činy jako bombardování železnice do Osvětimi, což by vyhlazování mohlo zpomalit. Ti, kdo se těchto plánů účastnili, měli širokou škálu motivů. Jen velmi málo z nich si přálo vyhladit Židy celé Evropy; někteří by se takového cíle zděsili. Vedle krutosti a politického fanatismu hrály jistou roli poslušnost, ambice, konformismus a dokonce i touha zachránit určitou skupinu Židů. Mnozí z těch, kteří se

pokládali za nacisty či antisemity, by se na tom, co takové politické přiřazení znamená, neshodli.

Řada lidí, kteří se vyhlazování Židů účastnili, a komplexnost jejich motivů činí objasnění velmi obtížné. Genocidu nelze pochopit, aniž by padla zmínka o „vědeckém“ rasismu, a institucích jako Rýnský krajský ústav pro neuro-psychologický eugenický výzkum, kde se dobře oblečení, vzdělaní Němci probírali kartotékami.²⁹ Nelze ji však ani pochopit, aniž bychom se zmínili o východní frontě, kde se potili, nadávali a zvraceli lotyšští pomocníci uprostřed krve, mozků a bahna. Klíč k vyhlazování Židů není v tom, že by vyhlazování nemělo žádný důvod, ale že důvodů bylo příliš mnoho.

KLISÉ: fotografická eseje

„Fotografie samozřejmě nejsou argumenty adresované rozumu. Jsou to prostě faktická tvrzení adresovaná oku.“

Virginia Woolf, *Three Guineas* (1938)

Většinu dvacátého století tu byly fotoaparáty, které někdo držel v ruce a které zachycovaly dramatické události. Však také řada fotografií – kliše v doslovném smyslu tohoto slova (tj. štoček, tisková deska s obrazem nebo kresbou vyleptanými do kovu) – formovala naše vnímání dvacátého století. Řekněme například „appeasement“, a většina lidí si představí Nevilla Chamberlaina, jak mává kusem papíru; řekněme „holocaust“ a většina lidí má před očima pruhované vězeňské šaty a holé hlavy; řekněme „šedesátá léta“ a mají před očima minisukně na Carnaby Street. Fotografie však není bezproblémovým zachycením „skutečnosti“. Fotografie podléhají nejrůznějším druhům manipulace – nechvalně známé jsou příklady ze stalinského Ruska, kde se ze skupinových fotografií sovětských vedoucích činitelů retušovaly oběti čistek. K retušům docházelo nečekaně i dlouho po Stalinově „odhalení“; roku 1987 byla upravena fotografie Michaila Gorbačova přednášejícího projev v jedné z asijských republik – došlo k odstranění řady tělesných strážců, členů KGB, kteří stáli mezi Gorbačovem a posluchači.

I mimo Sovětský svaz podléhaly fotografie mnohým omezením. Jednotlivé vlády určité typy fotografií zakazovaly. Britští vojáci nesměli mít za I. světové války fotoaparát. Nacisté zakázali všechny fotografie židovských masakrů i masakrů ruských válečných zajatců, ke kterým docházelo na východní frontě.

Fotografie a způsoby reprodukce fotografických snímků však především ovlivňovaly jiné zřetele, než byla záměrná a politicky motivovaná kontrola. Ve dvacátých a třicátých letech se pro fotografie objevily nové trhy v ilustrovaných časopisech. Příkladem těchto nových druhů publikací se stal *Berliner Illustrierte Zeitung*, kterého se prodávalo i dva miliony kusů. Napodobil ho americký *Life*, francouzský *Vu* a britský *Picture Post*. Působily tu vedle sebe komerční i politické tlaky. Řada fotografií byla levicového zaměření, museli si však vydělávat na živobytí v době, kdy bohatí inzerenti nabízelí velmi štědré odměny za technické experimenty. *Vu* byl cíleně levicová tiskovina, která se snažila využívat technik (jako fotomontáž), jež pocházely ze Sovětského

svazu, ale jeho zakladatel, Lucien Vogl, předtím pracoval pro čistě buržoazní časopis *La Gazette du Bon Ton*. Robert Doisneau byl levicový pacifista, ale některé ze svých nejlepších snímků udělal, když byl na výplatní listině Renaulta, který byl známý jako velmi tvrdý zaměstnavatel, jenž si nadělal velké peníze na muničních zakázkách. Mezi fotografy a výrobci filmů se vyvinul symbiotický vztah. Bratři Séebergerovi dělali fotografie typicky pařížských scén, kterých bylo tehdy použito jako inspirace hollywoodských filmových staveb. Záběry z filmů byly často reprodukovány, jako kdyby to byly fotografie opravdových událostí; takto byly často využívány davové scény z Ejnšteinových *Deseti dnů, které otřáslý světem*, ve kterých prý bylo víc lidí než ve skutečné revoluci. Robert Capa, snad nejslavnější fotograf ze všech, měl poměr s Ingrid Bergmanovou a napsal scénář vycházející z jeho vlastního života.

Ve třicátých letech se vynořila skupina velice talentovaných fotografů, kteří dokázali využít nových příležitostí. Mnoho společného nalezneme u Roberta Capy (narozeneho jako André Friedman), Davida Seymoura (narozeneho jako David Szymin a známého jako „Chim“), Henri Cartier-Bressona, Roberta Doisneau a Georgea Rodgera. Patřili do téže generace – všichni se narodili v letech 1907–1914. Ani jeden z nich původně nezamýšlel stát se fotografem, což bylo tehdy podřadné zaměstnání. Capa začal studovat politické vědy, Chim se chtěl stát koncertním pianistou a Cartier-Bresson celý život tvrdil, že je především malíř. S mnoha z nich si nepěkně pohrála evropská politická historie. Capa a Chim byli židovští uprchlíci ze střední Evropy (z Maďarska a Polska); Capa měl Nansenův pas (tj. uprchlický), dokud mu manželství na oko nepomohlo roku 1940 získat americké občanství.

Střediskem fotografického světa se ve třicátých letech stala Paříž – částečně i proto, že se v ní shromažďovali političtí uprchlíci. Chim, Capa a Cartier-Bresson se seznámili právě v této době. První dva bydleli v levných hotelích (jejich život na okraji objasňuje zájem mnohých fotografů o život ulice) a pracovně je zastupovala fotoagentura Alliance, kterou založila Maria Eisnerová, židovská uprchlice z Německa.

Vzácnou příležitost poskytla fotografům španělská občanská válka 1936–1939: válka, která se odehrávala v přístupné, fotogenické zemi a která zaujala pozornost redaktorů celého světa. Během několika let otiskly komunistické noviny *Regards* 456 snímků ze Španělska. *Paris Soir* tam vyslal třicet pět válečných korespondentů a fotografů. Poznámky Virginie Woolfové o fotografii, které přinášíme na počátku této kapitoly, jsou zřejmě o fotografování španělské občanské války.* Ve Španělsku se proslavil zejména Robert Capa

a jeho partnerka a kolegyně Gerda Taro tam zahynula. Roku 1938 *Picture Post* označil pětadvacetiletého Roberta Capu za „největšího válečného fotografa na světě“. Hvězdné postavení cizích fotografů často zatlačovalo do pozadí fotografie španělské, například bratry Mayovy, jejichž práce rozšiřované republikánskou vládou byly často prohlašovány za propagandu.

Další vlnu příležitostí poskytla fotografům II. světová válka. Capa, Rodger a Chim pracovali pro spojenecké armády (Capa dokonce vyskočil na bojiště z letadla spolu s americkými parašutisty). Doisneau a Cartier-Bresson se do války zapojili spíše jako účastníci bojových akcí než jako fotografové: oba vstoupili do francouzského hnutí odporu a Doisneau věnoval většinu času falšování osobních dokumentů; oba se však také chopili příležitosti udělat několik významných snímků, a to zejména v době osvobozování Paříže.

Roku 1947 založilo pět fotografů – Capa, Chim, Cartier-Bresson, George Rodger a Američan Bill Vandivert – vlastní agenturu Magnum, která měla koordinovat jejich činnost a prodávat jejich fotografie. Magnum získalo nesmírný vliv a začali na něm záviset redaktori časopisů. Tato agentura byla vedena jako družstvo a fotografové v ní poprvé začali uplatňovat autorská práva na své snímky. Jako přidružení členové do ní byli po předložení svých prací přijímáni i další fotografové a posléze mohli dosáhnout plnoprávného členství; výroční valné hromady agentury, které se konaly v Londýně, Paříži a New Yorku, však byly notoricky prudké a vášnivé.

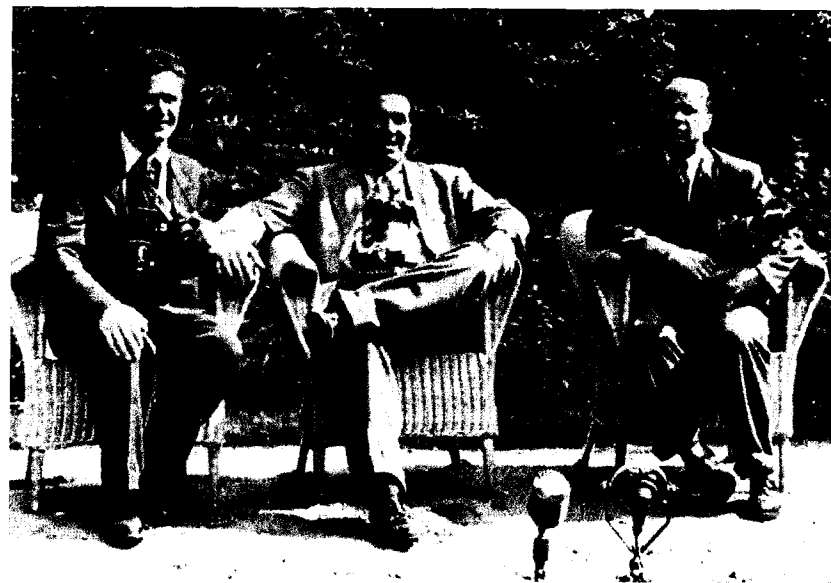
Je ale zajímavé, že založení Magna znamenalo spíše konec než počátek. Fotografové Magna (zejména Capa) se specializovali hlavně na válku a po roce 1947 už v Evropě nenacházeli nic, co by je zajímalo, neboť se tu odehrávalo jen málo otevřených konfliktů (však také fotografové Magna přispěli k názoru, že evropské dějiny vlastně rokem 1945 skončily). Fotografové tedy hledali pozoruhodné obrazy mimo Evropu, a to v Asii (kde je snímal Cartier-Bresson), Africe (Rodger) nebo v samotných Spojených státech (Bill Vandivert). Capa šlápl na minu roku 1954 v Indočíně, Chim zahynul v Suezii o dva roky později. Kromě toho ilustrované časopisy, které byly pro fotografy nejspolehlivějším zdrojem příjmů, stále více nahrazovala televize. Některé velice zajímavé fotografie přinesla americká účast na konfliktu ve Vietnamu (1966–1975), ty se však k americkým divákům dostaly hlavně přes televizi. Fotografie se stále více zaobírala sama sebou, stala se elitářskou a místo aby zachycovala akci, objevovaly se aranžované portréty. Stále více začala být považována za druh umění, a tak se v novinářských kruzích čím dál víc objevovaly pochyby o schopnosti fotografie ukazovat pravdu, až jeden britský novinář roku 1975 řekl, že jedna z nejslavnějších fotografií dvacátého století (Capův snímek umírajícího španělského republikánského vojáka) byla naaranžována.

Změny v postavení fotografa zachytily dva filmy. *Okno do dvora* Alfreda Hitchcocka (1954) je portrétem novináře-fotografa podle klasického typu

* Fotografie, které Virginia Woolfová zařadila do své eseje (snímky reprezentující a vysmívající se různým formám mužské moci) naznačují, že její poznámka o tom, že fotografie je prostým vyjádřením skutečnosti, je míněna ironicky.

agentury Magnum. Hlavní představitel je statečný časopisecký fotograf, který se specializuje na oblasti válečných konfliktů (jeho modelem byl zřejmě Capa, který se během svého milostného poměru s Ingrid Bergmanovou pohyboval kolem filmového štábu filmu *Pověstný muž*. V době své rekonvalescence po zranění nohy zpozoruje tento fotograf vraždu a nakonec chytí do pasti i viníka – je to tedy film o schopnosti fotografa zachytit skutečnou událost. *Zvětšenina* Michelangela Antonioniho (1966) předkládá naopak velmi rozdílný pohled na fotografování. Je portrétem narcistického módního fotografa (údajně vycházející z fotografa Davida Baileyho), který věří, že vyfotografoval vraždu, ale pak začne pochybovat o tom, zda jeho snímek zachytil skutečnou událost. *Zvětšenina* je spíše film o fotografování jako o něčem umělém než o fotografování, které otevírá okno do reality.

Na konci dvacátého století se fotografové vyskytovali všude – daleko víc než kdy předtím. Pokroky techniky usnadnily reprodukování snímků a žádný dokument – od obchodních zpráv po deníky – se neobešel bez barevných fotografií. Kupodivu však právě tato všudypřítomnost způsobovala, že fotografie ztrácely na ceně. Bylo méně pravděpodobné, že by se pokládaly za jakési vzácné shrnutí skutečnosti a spíše se používaly jako univerzální ilustrace velmi obecných témat. Časopisy se začaly méně zabírat zprávami a soustřeďovaly se na „životní styl“, což vyžadovalo spíše atraktivní ilustrace než opravdová fakta. „Obrazové banky“ poskytovaly fotografie, které mohly doprovázet nejrůznější články. Roku 1998 nabízelo Magnum, agentura založená levicovými dobrodruhy k obrazovému zachycování válek a revolucí fotografii slunečnice, jež se může, jak bylo uvedeno, použít k ilustraci jakéhokoli článku o „štěstí“.

JEVGENIJ CHALDEJ / VOLLER ERNST

Fotografie fotografů včetně Jevgenije Chaldeje (1917–1997) sedících v křeslech, které chvíli před tím uprázdnil Stalin, Churchill a Truman na postupimské konferenci roku 1945. Chaldej sedí vlevo v Churchillově křesle, druzí dva jsou zaměstnanci agentury TASS Samari Gurari (uprostřed) a Vladimír Mukosjev. Druhá světová válka byla vrcholem Chaldejovy kariéry – krátce nato upadl v nemilost – částečně proto, že byl Žid, ale též proto, že byl viděn, jak během fotografování vtipkuje s Titem.

ROBERT CAPA / MAGNUM PHOTOS

První otištěná fotografie Roberta Capy zachycuje Trockého při projevu na schůzi v Kodani roku 1932. Strážci Trockého dávali na fotografy pozor a Capa později tvrdil, že na tuto schůzi musel fotoaparát propašovat.

DAVID KING COLLECTION

Zatímco Capa pracoval na své slávě fotografováním Trockého, sovětské technici věnovali veškerý svůj um tomu, aby Trockého z fotografií odstranili.

DAVID SEYMOUR / MAGNUM PHOTOS

Fotografie Davida Seymoura zobrazuje republikánské plenění kostela v Barceloně. Španělská občanská válka přispěla ke vzniku fotožurnalismu.

IMMAGINI NEMICHE / EDITRICE COMPOSITORI, BOLOGNA

Vojáci držící uříznuté hlavy. Tato fotografie vznikla zřejmě v Maroku roku 1923, ale následně ji otiskly italské noviny *Corriere della Sera* jako příklad „republikánských krutostí“ ve španělské občanské válce. Magnum tuto fotografii jednou distribuovalo jako příklad nacionalistických krutostí (španělské občanské války) zjištěných Davidem Seymourem.

POPPERFOTO

Adolf Hitler se na své veřejné projevy připravoval i zaujímáním výrazných póz, jako jsou ty, které zachytil jeho osobní fotograf Heinrich Hoffmann.

CECIL BEATON / SOTHEBY'S

Studie Charlese de Gaulla od Cecila Beatona. Beaton (1904 – 1980) byl módní fotograf a společenský portrétista, který ve válce své umění využil k oslavě generálů a posádek bombardérů. De Gaulle, jenž podával skvělé televizní výkony, nebyl fotogenický. V šedesátých letech ho Henri Cartier-Bresson požádal, aby ho směl vyfotografovat, ale de Gaule odmítl se slovy: „Jsem starý a vráscitý.“

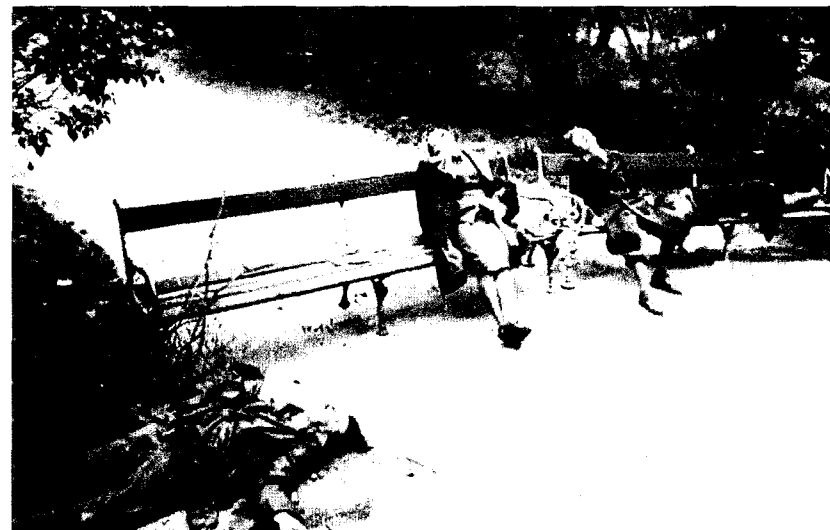

ROBERT CAPA / MAGNUM PHOTOS

Fotografie Roberta Capy s titulkem „Poslední mrtvý: Lipsko, 1945“. Lidé ale pochopitelně umírali ještě dlouho po skončení bojů – tuto skutečnost zachytila fotografie Georgea Rodgera z Bergen-Belsenu (*naproti*). Je pozoruhodné, že Capa, židovsko-maďarský emigrant, se silně soustředil na vojenské akce, kdežto Rodger, absolvent anglické soukromé střední školy, fotografoval koncentrační tábory a uprchlíky.

GEORGE RODGER / LIFE MAGAZINE / TIME INC.

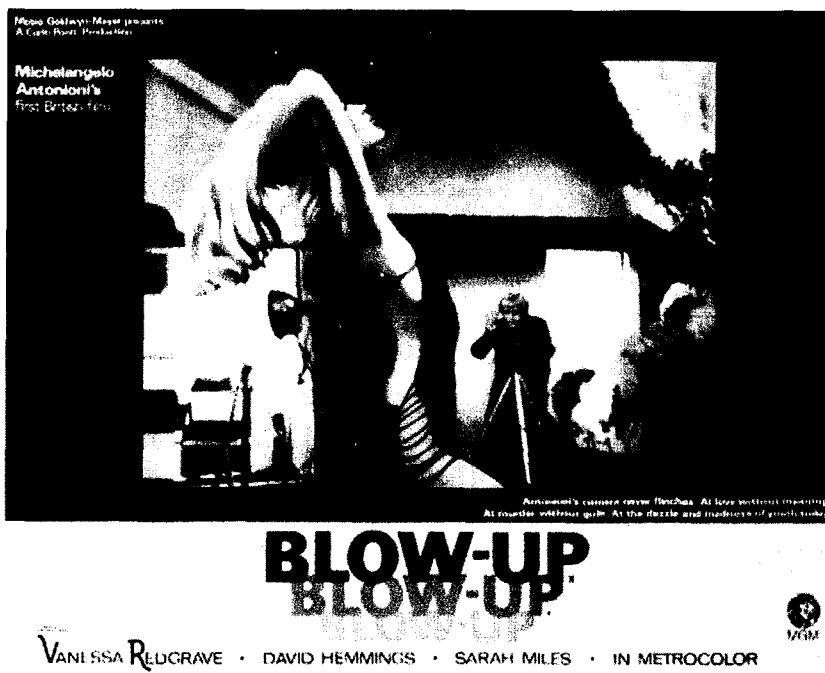
JEVGENIJ CHALDEJ / VOLLER ERNST

Chaldejova fotografie nacistického funkcionáře, který zastřelil svou ženu a děti, aby nepadly do rukou blížících se sovětských vojsk. Jedna z dívek ležících na lavičce se prý zastřelení divoče bránila. Německé, maďarské a rakouské ženy se roku 1945 často stávaly oběťmi násilí ze strany jak vojáků Rudé armády, tak svých vlastních mužů, kteří chtěli „zachránit jejich čest“.

JEVGENIJ CHALDEJ / VOLLER ERNST

Chaldejova proslulá fotografie sovětských vojáků vztyčujících rudý prapor na Reichstag v květnu 1945. Aby se poučil o význačných místech Berlína, použil Chaldej předválečné vydání Baedekeru. Jelikož na frontě nebyly k sehnání žádné rudé vlajky, Chaldej si od krejčího dal na tři červené ubrusy (další dva vlály na Tempelhofu a na Brandenburské bráně) našít srp a kladivo. Musel také vyretušovat jedny ze dvou náramkových hodinek na zápěstí jednoho z vojáků, aby tak zakryl skutečnost, že se tento voják pravděpodobně zúčastnil vojenského plení. Toto vyretušování bylo nejspíše určeno pro západní diváky, protože většina sovětských občanů stejně věděla, že voják Rudé armády s hodinkami na ruce je musel ukrást.

MGM / REEL POSTER ARCHIVE

„Beztrždnost“. Britský plakát na film Michelangela Antonioniho *Zvětšenina* o módním fotografovi z roku 1966. Londýnští fotografové (z nich zejména David Bailey narozený roku 1938) se prý stali předlohou Antonioniho hrdiny a ve filmu odrážejí či vytvářejí mýtus o beztrždném Londýně, v němž se postavy ze světa pop music, filmu a podsvětí svobodně a bez bariér mísí s aristokracií.

ROBERT DOISNEAU / RAPHO / NETWORK

„Třída“. Fotomonáž Roberta Doisneaua znázorňuje poraněné a umělé ruce na pozadí oceláren v Thionville, ve francouzském Lotrinsku roku 1973. Doisneau (1912–1994) měl mnoho společného s Baileym. Oba dva většinu svých děl spíše aranžovali, a to často vědomě umělým způsobem, než aby se snažili „zachytit realitu“. Doisneau stejně jako Bailey dokázal vytvořit fotografie módních výtvarů pro *Vogue* či portrét filmové hvězdy, byl však i silně levicově angažován. Tato fotografie vznikla pro *La Vie Ouvrière*, časopis francouzské odborové organizace ovládané komunisty.

JOSEF KOUDELKA / MAGNUM PHOTOS

Praha, srpen 1968. Chlapcův zřejmý nacistický pozdrav je otevřený více než jediné interpretaci. Někteří vojáci Varšavské smlouvy se domnívali, že taková gesta znamenají, že Češi jsou nacisté; při pohledu zpět ukazuje skutečnost, že si lidé mohli dovolit podobný výsměch, aniž by byli zastřeleni, poměrně velkou umírněností sovětských vojsk. Josef Koudelka (narozený roku 1938) získal roku 1969 zlatou medaili Roberta Capy, která byla udělena anonymně, za svá díla o Pražském jaru. Roku 1970 z Československa odešel a následujícího roku vstoupil do Magna. Fotografie z Prahy 1968 podávají mylný dojem, že Koudelka je muž akce capovského ražení, ale ve skutečnosti je to velmi citlivý fotograf, jehož první velký cyklus zachytil život českých cikánů.

CORBIS / BETTMAN

Albánský komunistický vůdce Enver Hodža. Je velmi zajímavé, jak kliše usmívajícího se stranického vůdce, který vhadzuje hlas do volební urny, kolovalo dokonce i v zemi, kde volby nic neznamenaly. Je tohle opravdu Hodža? Diktátor totiž zaměstnával svého dvojníka, zubaře ze severní Albánie, který měl ošálit případné atentátníky. Dvojník se musel podrobit plastické operaci a přibrat na váze, aby se vůdci lépe podobal. Po pádu komunismu tohoto muže napadl rozvášněný dav a on si následně vypíchl oko, když se pokoušel znetvořit si nožem obličej.

JEAN GAUMY / MAGNUM PHOTOS

Polští dělníci ve stávce roku 1980 od fotografa Jeana Gaumy (narozený 1948) z agentury Magnum. To, že komunistická vláda polepovala továrny fotografiemi ředitelů a stranických funkcionářů, způsobovalo, že se tito lidé nemohli lehce zbavit odpovědnosti za nepopulární rozhodnutí – a to v době, kdy se západní kapitalisté stále více zdokonalovali v umění, jak se takové odpovědnosti vyhnout.

ÉRIC BOUVET

Holčička běží přes ulici ohrožovanou ostřelovači, aby si vyprosila cukroví od čečenského vojáka. Autorem snímku je francouzský fotograf Éric Bouvet, který ho udělal poslední den války v srpnu 1996. Ve stejný den časně ráno Rusové ještě město bombardovali; v 9 hodin bylo už civilní obyvatelstvo venku a prohlíželo si zničené domy. Zdá se, že válka v Čečensku oživila klišé fotografa jako muže akce: Bouvet (narozený roku 1961) se musel převléknout za ruského vojáka, aby podobné fotografie získal. Roku 1999 se do Grozného vrátil; domy v pozadí snímku byly v té době všechny srovnány se zemí.

